संग्रह- ३०
क्रम संख्या- ५१

यशोधरा

आचार्य
भिक्षु अमृतानन्द

२०४३

ने.रू. ११।-

क्रमसंख्या–५१

यशोधरा

आचार्य

भिक्षु अमृतानन्द

२०४३

नेरु. ११

प्रकाशक–

"आनन्द कुटी विहारगुठी"

(सं. द. नं १/०३१ प्र. जि. अ. का. का.)

आनन्द कुटी विहार, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल।

फो. नं. २–२४४२०

294.2

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्द: २५३०

वि. सं. २०४३

ने. सं. ११०

ई. सं. १९८

2144

मुद्रक:

शाक्य प्रेस

ओमबहाल, काठमाडौं।

फो. नं. २–१३६०४

प्रथमावृत्ति १०००

प्रकाशकीय

प्रस्तुत पुस्तक "यशोधरा" आनन्द कुटी विहार गुठीको ५१ औं प्रकाशन हो । गुठीको प्रकाशन बुद्धकालीन श्राविका अन्तर्गत पनि यशोधरा सम्वन्धी कुरा छापिइसकेको छ । तर छुट्टै पुस्तक चाहिन्छ भनी महशुस भएकोले यसको प्रकाशन अहिले भैरहेको हो ।

प्रस्तुत पुस्तक आचार्य अमृतानन्द महास्थविरले लेखी हामीलाई प्रकाशन गर्न दिनु भएको छ । उहाँ प्रति हामी आभारी छौं ।

अन्वेषणात्मक ढंगवाट लेखिएका महास्थविरज्यूका ५० वटा पुस्तकहरू हामीले छापिसकेका छौं ।

आशा छ यहाँबाट प्रकाशित ग्रन्थहरूवाट पाठकवृन्द धर्ममा अभिरमण गर्ने छन् । धर्म सम्वन्धी ज्ञान हासिल गर्ने छन् ।

पोष्ट बक्स ३००७
काठमाडौं ।
फो. नं. २–२४४२०

भिक्षु मैत्री
सदस्य–सचिव
आ. कु. वि. गुठी

अभिवादन

निर्वाण प्राप्त व्यक्ति आफ्ना अतीतका सांसारिक जीवनको स्मरण र कथनमा उपेक्षित हुन्छ । व्यक्तित्व निःक्लेशी भइसकेपछि उसको शेष जीवन परम शान्तिमय र विनमय हुन्छ, र कार्य वहुजनहिताय र वहुजनसुखाय ! त्यसकारण हाम्रो अपेक्षा अनुसार निःक्लेशीहरूको जीवनको सांसारिक वृत्तान्त उपलब्ध नहुनु स्वाभाविक छ । यस स्थितिमा केही उदाहरण प्रसँग र उदान अभिव्यक्तिहरू मात्र हाम्रा लागि जीवनवृत्तका मूलश्रोतहकरू हुन्छन् । बुद्ध-कालीन श्राविका यशोधरा थेरी बारेमा यही कुरा हो ।

यशोधरा 'अभिञ्ञा' (अभिज्ञा) मा एतदग्ग (अग्रतम स्थान) मा पुग्नुभएकी थेरी थिइन् । तर अभिञ्ञाको प्रदर्शन बुद्धको वचनानुसार आफु परिनिर्वाण हुनु अघि एक पटक मात्र गर्नु भएकोछ । यता 'थेरीगाथा' का ७३ थेरीहरूको उपलब्ध गाथामा यशोधरा थेरीको गाथा उपलब्ध छैन । यस परिवेशमा पूज्यपाद डा॰ अमृतानन्द महास्थविरले त्रिपिटकपालि र अट्ठकथाहरूमा छरिएका प्रसंगहरू सम्पादित, अनुदित र विश्लेषण गर्नु भई यशोधरा थेरीको जीवनी

प्रामाणिक र आधिकारिक स्तरमा नेपाली वाङ्मयलाई प्रदान गर्नु भएकोछ ।

एक दशक अगाडि 'बुद्धकालीन श्राविका चरित्र' (भाग १) मा पूज्यपाद भन्तेवाट यशोधरा वारे 'परिचय दिने प्रयास' मा नै श्रमसाध्य काम भइसकेको थियो । यस 'जीवन सम्बन्धी प्रयास' को स्वतन्त्र पुस्तकमा शब्द र भावसंवरण, नवीन तथ्यको संवर्द्धन र पाद टिप्पणी पद्धतिमा सजग परिवर्तन भएको स्पष्ट देखिन्छ।

यशोधरादेवी सुप्रबुद्ध शाक्यकी छोरी शुद्धोदनकी बुहारी सुप्रबुद्धको पनि सात तले घर भएको वास्तुकलाको वातावरण प्रसंग – प्रश्रय थपिनु, शान्ति भिक्षु शास्त्री अनुदित 'ललित विस्तर' मूलश्रोत पाद टिप्पणीमा उल्लेख हुनु तथा दुकुलको अनुवाद "दरीहरू" को ठाउँमा "कपडाहरू" हुनु यसका केही नमूनाहरू हुन् ।

यशोधरा थेरी बारेमा यहाँ केही लेख्नुको अर्थ पालि वाङ्मयको प्रामाणिक जीवनमा अनाधिकृत पुनरुक्तिको भार थप्नु मात्र हुनेछ। पुस्तकको पूर्वाङ्गमा यशोधराको विवेचनात्मक जीवनी, मध्यमाङ्गमा पूर्व जन्महरूको पुण्यसंस्कार साधनाको २८ जातकीय चरित्रहरू तथा उत्तराङ्गमा एक–मूल सूत्रांश र मूल पालिका ९८ गाथाहरूको अनुवाद समावेश भएका छन् ।

यशोधराको जीवनीमा कुल, जन्म, नाम, वाल्यकाल, यौवन, विवाह, सिद्धार्थसंगको तेह्रवर्षको दाम्पत्य जीवन, पुत्रलाभ, सिद्धार्थको महाभिनिष्क्रमण पछिको शील सदाचारको जीवन, बुद्धको कपिलवस्तुको पहिलो आगमन, यशोधरादेवीवाट बुद्धको पाद–वन्दना, राहुलवाट दायाद याचना, यशोधराको प्रव्रज्या, क्षीणास्रव यशोधरा थेरीको बुद्धमा क्षमा याचना, अभिज्ञा प्रदर्शन र अठहत्तर वर्षको उमेरमा निर्वाण वारेको वर्णन सरस रुपमा प्रवाहित भएको छ। शाक्यमुनि बुद्धवाट कपिलवस्तुमा पहिलो भिक्षाटन भएको बेला राहुलमाताले राहुललाई "वहाँ नरसिंह नै तिम्रा वुवा हुनुहुन्छ" भन्दै परिचय दिनुभएको 'नरसिंह गाथा' प्रसंगमा अपदान–ट्ठकथाले गाथा संख्या दश भएको पाद टिप्पणी अन्वेषकहरूको लागि महत्वपूर्ण छ। पालिभाषाको नरसिंहगाथा र नेपालमा प्रचलित यशोधरा स्त्रोतको समरुपतावाट संस्कृत रचनामा पालि रचनाको प्रभाव दर्शाउन्छ । यस गाथालाई शाक्य भट्टारक यशोधरा गाथा भन्नुका साथै नेपाली चित्रकलामा पनि यो आकर्षणको विषय भएकोछ । अजंताको सत्रौं गुफामा एउटा रंगीन भित्तिचित्र छ, जसमा बुद्ध, राहुल र राहुलमातालाई अत्यन्तै भव्यभावका साथ चित्रित गरिएको छ ।

यशोधराको चरित्र चित्रण गर्नु सहज कार्य होइन । विवाहको १२ वर्षपछि आमा वन्नु हुने रूपवती यशोधरा, भरखरै आमा हुनु भएको अवस्थामा पति बिछोडमा पर्नु

भएकी भोगवती यशोधरा, सिद्धार्थको महाभिनिष्क्रमण पछि चारित्रिक रूपवाट गृही-सुखको अभिनिष्क्रमण जीवन शैली अपनाउनु हुने शीलवती यशोधरा, बुद्धको दर्शनार्थ सबै स्त्रीहरू गएतापनि 'यदि ममा कुनै गुण छ भने, यदि ममा कुनै दोष छैन भने आर्यपुत्र नै यहाँ पाल्नु भई मलाई दर्शन दिनु हुनेछ' भन्ने स्थिर चित्तकी यशोधरा, आफ्नो खोपीमा बुद्धको स्वयं आगमन हुँदा आफ्नो आँसुवाट बुद्धको पाद प्राक्षालन गर्नु हुने धीरा यशोधरा, राहुललाई चक्रवर्ती हुन बुद्धसंग धन दायाद माग्न पठाउनु हुने राहुल-माता यशोधरा, राहुलको श्रामणेर दीक्षा राजा शुद्धोदनको निर्वाण तथा प्रजापति गौतमीको प्रव्रज्या पछि मात्र 'मेरा स्वामी प्रव्रजित भई सर्वज्ञ हुनु भयो, मेरा छोरा पनि प्रव्रजित भई वहाँकै नजिक वसेकोछ। म मात्र "आगार" वीचमा बसेर के गरूँ भनी बिचार गर्नु हुने यशोधरा, भिक्षुणी हुनु भएको दुई हप्ता भित्र अर्हत् हुनुहुने क्षीणास्रव यशोधरा थेरीको जीवन गाथा मनोवैज्ञानिक चिन्तन प्रवाहका साथ चित्रण गर्नु अत्यन्त कठिन कार्य हो। तर पालिवाङ्मयको आधारमा श्रद्धालुहरूलाई पुण्यको प्रेरणा र महिलाहरूलाई आदर्श, प्रामाणिक पाठ्यांश चाहनेहरूलाई सूत्र र मूल पालिको नेपाली भाषानुवाद - अन्वेषकहरूलाई पर्याप्त पाद टिप्पणीका साथ यशोधरादेवी तथा क्षीणास्रव थेरीको जीवन गाथा प्रस्तुत पुस्तकमा गरीमामय रूपमा गुनिएको छ।

यशोधराको जीवनी वारेमा संस्कृत–साहित्यमा अरू आयामबाट पनि विचार गरिएको देखिन्छ। भद्रकल्पावदानको

पहिलो कथामा यशोधरालाई गर्भाधान गराइकन सिद्धार्थले महाभिनिष्क्रमण गर्नु भएको वर्णन छ। अनि यशोधरालाई आफ्नो वशमा ल्याउन नसकि विप्लवित भइकन षडयन्त्र रचने सिद्धार्थको भतिजा देवदत्तले २१ दिनको राज्याधिकार राजा शुद्धोदनवाट पाउँछ। देवदत्तले गर्भिणी यशोधरालाई अग्निकुण्डमा, पर्वत प्रपातमा र पोखरीमा खसालेर अनेक असह्य यातनाहरू दिए। यी वर्णनहरू पढ्दा र सुनिदा श्रद्धालुहरूमा यशोधरा प्रति असीम सहानुभूति र श्रद्धा उर्लेर आउँछ। महावस्त्वावदानमा यशोधरासंग कलात्मक प्रतिभा हुनुको कारण रूपमा यशोधराले नन्द तथा देवदत्तको अनुराग याचना अस्वीकारेको वारेमा पूर्व जन्मका दुइवटा कथाको वर्णन गरेको छ। यसवाट भद्रकल्पावदानको उक्त कथालाई सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ। सद्धर्म पुण्डरीकमा याबत प्रसिद्ध अर्हत श्रावक श्राविकाहरूलाई भविष्यमा बुद्ध हुने भविष्य व्याकरण गरे जस्तै यशोधरा पनि भविष्यमा बुद्ध हुने भविष्य व्याकरण गरिएको छ। तर यी वर्णनहरू पालि वर्णन जस्तै पुरातात्त्विक र कलात्मक दृष्टिवाट प्राचीन र प्रामाणिक छैनन्।

यशोधराको 'अतीत सम्वन्धका कुराहरू' शीर्षक अन्तर-गतका २८ जातक कथाहरू वर्णानुक्रम अनुसार संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत भएको छ। तर सम्वन्धित तथ्य बुझ्नलाई कथासार सहायक सिद्ध छ। पालि जातक कथा जस्तै संस्कृत भाषामा रचित यशोधराको अघिल्ला जन्महरूको

सहजीवन र पारमिता पालनको सहभागिताका कथाहरू तथा जातक कथाहरू सारै रोचक किसिमका छन्। अवदानशतकमा एउटा कथा छ। आध्यात्मिक सत्यका लागि पत्नी र पुत्र त्यागेर छद्मवेषी राक्षसको आहार बन्न स्वीकार गर्ने वाराणसी नरेश बोधिसत्वलाई इन्द्रको उपदेश हो, "प्रेमबाट शोक र दुःख हुन्छ, प्रेमबाट मुक्त भएकालाई शोक र दुःख हुँदैन।" यस कथामा कथाकी राजमहिषी यशोधरा थिइन। यस कथामा 'धम्मपद' को प्रभाव र धम्मसोण्डकको कथातन्तु स्पष्ट देखिन्छ। भद्राकापिलायनी चरित्रलाई पनि बोधिसत्वावदान कल्पलताले जातकीय रुप दिंदै भद्राकापिलायनीलाई यशोधरादेवी बनाइएको छ। नलिनी अवदान, पद्मावती अवदान, चन्द्रसूर्यावदान, धर्मरुचि अवदानमा यशोधराको अतीतका सम्बन्ध देखाइएको छ। 'सुवर्ण प्रभास' मा गोपाको पूर्वजन्मकथा जलांबुगर्भा रूपमा आएको छ। यी कथाहरू रोचक शैलीका र चित्ताकर्षक रूपका अवश्य छन्, तापनि ऐतिहासिक दृष्टिबाट पछिल्ला कृतिहरू हुन्। शुंग र कुषाणकालीन कला र वास्तुकलामा यहाँ सम्म कि मथुरा, गांधार र अजन्ताको वास्तुकला र चित्रकलामा यी कृतिहरूको कुनै प्रभाव छैन। यता भरहूतको वेष्ठनीमा वेस्सन्तर र विधूर पण्डितहरूको कथा मूर्ति फलकहरूमा कुँदिएका छन्। अजंताको १ नं. गुफामा चम्पेय र महाजनक जातकको, २ नं. गुफामा विधुर जातकका तथा १७ नं. गुफामा वेस्सन्तर जातकका दर्जनौं रंगीन चित्रहरू छन्।

प्राचीन वाङ्मय आधुनिक भाषामा अनुवाद गर्नुमा एक भाषागत समस्या हुन्छ । यसकारण "धरहरा" र "शिव पद" जस्ता शब्दानुवादलाई साधारण अर्थमा मात्र स्वीकार गर्न सकिन्छ । राजा शुद्धोदनको स्वप्न प्रसंगमा आएको कपिलवस्तुको धरहरा र हाम्रो टुँडिखेल नजिकको मुगल शैलीको वास्तुकलाको धरहरा जस्तै होइन । "कतं मे सरणमत्तनो (मैले आफ्नो शरण वनाइ सके) भन्नु हुने यशोधरा थेरीवाट प्राप्त 'सिवं पदं' शिवत्व र परमशिव दर्शनभूमिको "शिव पद" हुन सक्दैन । यसै कारण अनुवाद शब्द संग संगै कोष्ठभित्रा मूल शब्द पनि दिनु भएको हो । अनुवाद र लेखाइमा एउटै कुरा दोहर्याउँदै दोहर्याउँदै रहेको अनुभव पनि पाठकहरूलाई होला, तर यो वौद्ध वाङ्मयको विशेषता हो । यसवाट कुरा वाँगिएर जाने र मर्म फरक खाएर जानेवाट जोगाउने काम हुन्छ ।

पूज्यपाद आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर नेपाली भाषामा वौद्ध वाङ्मयको प्रो. टी. डब्लु रीज डेविड्स (Prof. T.W. Rhys Davids) हुनुहुन्छ । डेविड्सज्यूलाई महावंश अनुवाद काल देखिएको चार दशकको पूर्वाधार प्राप्त थियो । पूज्यपाद भन्तेलाई कसैले पालिको कुनै ग्रन्थ प्रामाणिक रुपमा नेपाली भाषामा अनुवाद गरिराखेको पूर्वाधार उदाहरण प्राप्त छैन । यति मात्र होइन डेविड्सलाई आफ्नो अनुवाद र सम्पादनको कार्यकालमा आफु जस्तै कार्यमा लागेका अनेकौं व्यक्तिहरूको सहभागिताको वातावरण

उपलब्ध छ । पूज्यपाद भन्तेलाई यस्तो सहकर्मीहरूको वातावरण सम्म उपलब्ध छैन । पूज्यपाद भन्तेले आफै पूर्वाधार बनाई एक्लै पालि वाङ्मयको प्रामाणिक नेपाली भाषामा अनुवाद प्रस्तुत गरी, आफै सार संक्षिप्त तथा विवेचनात्मक रूपबाट नेपाली भाषामा त्रिपिटक आलेखन कार्यँ गर्दै आउनु भएको छ । यी सबै कार्य मूल कारणहरू हुन्, पूज्यपाद भन्तेको लगनशील श्रम र अप्रतिहत चरित्र, नेपाल र नेपाली जनता प्रतिको सेवा भावना यस्ता आदर्शमा व्यक्तित्वको चरणमा मेरो सविनय अभिवादन छ ।

नगर मण्डप श्रीकीर्तिविहार —भिक्षु सुदर्शन
कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
पवारणा, बु. सं. २५३०

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्वुद्धस्स ।

प्राक्कथन

'यशोधरा' भनेको 'गौतमबुद्ध' हुनु भएका हाम्रा सिद्धार्थ राजकुमारकी पत्नीको नाम हो । एक पुत्र पैदा भएपछि सिद्धार्थ कुमारले गृहत्याग गर्नु भएको थियो। ६ वर्षको घोरतपस्या पछि बुद्धत्व प्राप्तगरी वहाँ 'बुद्ध' हुनु भएको हो। पछि यशोधरादेवी पनि गृहत्यागी भिक्षुणी बन्नु भयो। यशोधरादेवीको जीवनी सम्वन्धी छुट्टै कुरा पालित्रिपिटकमा कतै उल्लेख भएको पाइँदैन । तर यत्रतत्र कुनै प्रसंगमा उल्लेख भएका केही कुराहरू भने पाइन्छन् । सोही कारण-हरूको आधारमा खोजगरी यसमा समावेश गरी यशोधरा देवीको जीवनीको चित्रण गर्न खोजेको छु। आफ्नो बुद्धिले भ्याएसम्म त्रिपिटकमा खोजगरी यसमा कारणहरू समावेश गरिदिएको छु ।

आफ्नो अमूल्य समय दिई प्रस्तुत पुस्तकको लागि उप-प्राध्यापक आयुष्मान् भिक्षु सुदर्शन स्थविर एम्. ए. ले विश्ले-

षणात्मक ढंगले आफ्नो मन्तव्य प्रकट गरिदिनु भएकोमा वहाँ प्रति हार्दिक साधुवाद छ । पुस्तकको नामावली आदि तयार पार्न प्रारम्भिक सहयोग दिनु भएकोमा आयुष्मान् महानाम महास्थविर प्रति पनि मेरो हार्दिक साधुवाद छ । भाषा संशोधन गरी प्रूफ समेत हेरिदिनुहुने श्री प्रा. वटुकृष्ण 'भूषण' लाई पनि हार्दिक धन्यवाद नदिई रहन सक्दिन । पुस्तक प्रकाशक आनन्दकुटी विहार गुठीका सदस्य-सचिव भिक्षु मैत्री सहित गुठीका सदस्यहरूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु ।

आनन्द कुटी विहार
स्वयम्भू, काठमाडौं ।
फो. नं. २–२४४२०

– भिक्षु अमृतानन्द
कार्तिक १५, २०४३

मूल ग्रन्थहरू:—

(१) अङ्गुत्तरनिकाय ।
(२) थेरीअपदानपालि ।

सहायक ग्रन्थहरू–

अत्थसालिनी ।
अङ्गुत्तरनिकाय ।
अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा ।
अपदान अट्ठकथा ।
अभिधानप्पदीपिका ।
चरियापिटकट्ठकथा ।
चुल्लवग्गपालि ।
जातकट्ठकथा ।
जातक संग्रह ।
थेरगाथट्ठकथा ।
थेरीअपदानपालि ।
थेरीगाथट्ठकथा ।
दीघनिकाय ।
दीघनिकायट्ठकथा ।
धम्मपदट्ठकथा ।
पपञ्चसूदनी ।
पेतवत्थु अट्ठकथा ।
बुद्धवंसपालि ।
बुद्धकालीन भारतीय भूगोल ।

मज्झिमनिकाय ।

महावग्गपालि ।

महावंसटीका ।

मिलिन्द प्रश्न ।

विमानवत्थु अट्ठकथा ।

समन्तपासादिका ।

सुमङ्गलविलासिनी ।

संयुत्तनिकायट्ठकथा ।

संकेत-शब्दको अर्थ–

अत्थ. सा. = अत्थसालिनी ।

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. नि. अ. क. = अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा ।

अप. दा. अ. क. = अपदानट्ठकथा ।

अभि. धा. प. = अभिधानप्पदीपिका ।

चरि. पि. अ. क. = चरियापिटकट्ठकथा ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्ठकथा ।

जा. सं. = जातक संग्रह–लेखक ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथट्ठकथा ।

थेरी. अप. दा. पा. = थेरीअपदानपालि ।

थेरी. गा. अ. क. = थेरीगाथट्ठकथा ।

दी. नि. = दीघनिकाय ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायट्ठकथा ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपदट्ठकथा ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

पेत. व. अ. क. = पेतवत्थु अट्ठकथा ।

बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसट्ठकथा ।

बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।

बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू–लेखक ।
बु. प. = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू–लेखक ।
बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण–लेखक ।
बु. भा. भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल–डा. भरतसिंह उपाध्याय (शक संवत् १८८३)
बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू–लेखक ।
बु. श्रा. च. = बुद्धकालीन श्रावक – चरित्र–लेखक ।
बु. श्रावि. च. = बुद्धकालीन श्राविका–चरित्र–लेखक ।
म. नि. = मज्झिमनिकाय ।
महा. व. पा. = महावग्गपालि ।
महा. वं. = महावंस ।
महा. वं. टी. = महावंसटीका ।
मि. प्र. = मिलिन्द प्रश्न–जगदीश कश्यप (ई. सं. १९५१)
विमा. व. अ. क. = विमानवत्थु अट्ठकथा ।
सम. पा. = समन्तपासादिका ।
सुमं. वि. = सुमङ्गलविलासिनी ।
सं. नि. अ. क. = संयुत्तनिकायट्ठकथा ।
B. B. — The Biography of the Buddha-By K. D. P. Wickramasinghe (1972)
D. P. P. — Dictionary of Pali proper Names I, II. (1937-1938)-By G. P. Malalasekera.
G. D. — The Geographical Dictionary of Ancient and Madiaeval India-By Nundo Lal Dey (1927)
S. M. — A Study of the Mahavastu--By Bimal Charan Law (1930)

विषय-सूची

विषय	पृष्ठ
यशोधरा	१
जन्म	१
नामाकरण	९
विवाह मङ्गल	१२
दाम्पत्य-जीवन	२७
पुत्रलाभ	३१
पति वियोग	३९
बुद्धसँग प्रथम भेट	४९
यशोधराको खोपीतिर	५९
राहुललाई कुरा सिकाए	६३
गृहत्याग	६६
राहुलद्वारा मातृ-उपस्थान	७१
सम्वन्धको शुरुवात्	७५
अतीत सम्वन्धका कुराहरू	७७
१- अग्रस्थान	११४
२- यशोधरा स्थविरापदान	११५
चिन्तन	११५

क्षमायाचना	११७
ऋद्धि-प्रतिहार्य	११९
अतीत-संस्मरण	१२१
थेरै अतीतका-संस्मरण	१२५
अन्तिम-जन्म	१२८
नामावली	१३२
शब्दावली	
गाथा-सूची	

यशोधरा

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

यशोधरा

देवदहवासी सुप्रवुद्ध शाक्यकी पत्नी अमितादेवीकी छोरी यशोधरादेवी कपिलवस्तुका राजा शुद्धोदनकी बुहारी तथा सिद्धार्थ राजकुमारकी पत्नी हुनुहुन्थ्यो । राहुल कुमार जन्मेकै दिनमा सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्यागी बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भइसके पछि आफूले पनि गृहत्यागी भिक्षुणी भई अरहत्व मात्र होइन महाभिज्ञालाभिनी भिक्षुणी-हरूमध्येमा वहाँ अग्र पनि हुनुहुन्थ्यो ।

वहाँकै सम्बन्धमा त्रिपिटकपालि र अर्थकथाहरूमा यत्रतत्र उपलब्ध भएका सम्बन्धित विषयहरूलाई खोजी यहाँ वहाँको जीवनी सम्बन्धी केही कुरा लेख्ने प्रयास गरेको छु ।

जन्म

महावंसो,[1] अंगुत्तरनिकायट्ठकथा,[2] धम्मपदट्ठकथा,[3] लेखक-

---

१. महा. वं. पृ. १०४: महासम्मतवंसोटीका दुतियपरिच्छेदो ।

२. अं. नि. अ.क.I. पृ. २०४: एककनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना ।

३. धम्म. प.अ.क. पृ. ४५४: सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु, पापवर्ग ।

को बुद्धकालीन गृहस्थीहरू[1] तथा पालि संज्ञा-शब्दकोष[2] हरूमा उल्लेख भए अनुसार यशोधरादेवी, शाक्य जनपदको देवदह[3] निगममा,

---

१. बु. गृ. पृ. २१६

२. D.P.P. II. पृ. १२२०: सुप्पबुद्ध ।

३. कपिलवस्तुवासी शुद्धोदन महाराजाका पालामा 'देवदह' भन्ने जुन नाम त्रिपिटकपालि र अर्थकथाहरूमा पाइन्छ त्यसको अध्ययन गर्दा 'देवदह' नगर कुनै खास ठूलो शहर नभई शाक्य जनपदकै अन्तर्गत एक निगम अथवा एक सानो पसल-हरू भएको शहर हो भन्ने कुरा निम्न सूत्रहरूद्वारा प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ । जस्तै– म. नि. III. पृ. ३: देवदहसुत्तं, अ.क. IV. पृ. १; सं.नि. II. पृ. २४५: देवदहसुत्तं, अ. क. II. पृ. १८६ तथा सं.नि. III पृ. १४४: देवदहसुत्तं, अ.क. III. पृ. ३१

"एकं समयं भगवा सक्केसु विहरति देवदहं नाम सक्यानं निगमे" म.नि. III पृ. ३: देवदहसुत्तं । यसको अर्थ उल्लेख गर्दै पपं. सू. IV. पृ. १ ले यसरी दिएको छ – "देवदहं नामाति देवा वुच्चन्ति राजानो, तत्थ च सक्यराजूनं मङ्गल-पोक्खरणी अहोसि पासादिका आरक्खसम्पन्ना, सा देवानं दहत्ता 'देवदहन्ति' पञ्ञायित्थ । तदुपादाय सो पि निगमो 'देवदहन्तेव' सङ्खं गतो । भगवा तं निगमं निस्साय लुम्बिनी वने विहरति ।" यसको अर्थ लेखकको बु. प. भा-१ पृ. २५९ मा समुल्लेख भएको छ ।

सं. नि. II. पृ. २४५: को देवदहसुत्तंको अर्थकथा सारत्थ-पकासिनी II. पृ. १८६ ले देवदहको अर्थ लगाउँदै यसरी उल्लेख गरेको छ–

"देवदहन्ति देवा वुच्चन्ति राजानो, तेसं मङ्गलदहो; सयञ्जातो वा सो दहो तस्मापि 'देवदहो' ति वुत्तो। तस्स अविदूरे निगमो देवदहन्तेव नपुंसकलिङ्ग वसेन सङ्घंगतो।"

थेरगाथट्ठकथा I. पृ. १४४: पक्खत्थेरस्स गाथावण्णनामा पनि 'इमस्मिं बुद्धुप्पादे सक्केसु देवदह निगमे सक्यराजकुले निब्बत्ति" भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

शाक्य जनपदको एक निगम भएको हुनाले देवदहमा जन्मेका शाक्यहरू कपिलवस्तुमैं गई बसेका कुराहरू धम्मपदट्ठ-कथाको (पृ ४५४) सुप्पबुद्ध शाक्यका कथा र मज्झिम निकाय I. पृ. १४६ को मधुपिण्डिक सूत्रबाट (यस सूत्रको अनुवाद लेखकको बु. रा. भा–१ पृ. ४६९ मा भएको छ) तथा भगवान् बुद्ध सर्वप्रथम कपिलवस्तुमा जानु भई मल्लहरूको आम्रवनमा बसिरहनुभएको बेलामा अनुरुद्ध शाक्यहरू-संग देवदत्त प्रव्रजित हुन आएबाट देवदत्त पनि कपिलवस्तुमैं भएका कुरा चुल्लवग्गको सङ्घभेदकक्खन्धकं (पृ. २७९) बाट पनि प्रष्ट बुझिन्छ। देवदहको सम्बन्धमा अरू विस्तृत कुरा-हरू जान्न चाहेमा भरतसिंह उपाध्यायको बु. भा. भू. पृ. ३००–०७ हेर्नू। कोलिय नगर र देवदह भनेको एउटै होइन। हो, देवदहमा पनि कोलियहरू बस्दथे।

सुप्रबुद्ध शाक्यकी पत्नी अमिताको कोखमा[1] जन्मिनु भएको थियो ।

---

१. "सुप्पबुद्धस्स सक्कस्स, महेसी अमिता अहु ।
तस्सासु भद्दकच्चाना, देवदत्तो दुवे सुता ॥ २१ ॥" महा. वं. टी. पृ. १०४: दुतियपरिच्छेदो ।

"सो किर 'अयं मम धीतरं छड्डेत्वा निक्खन्तोति च, मम पुत्तं पब्बाजेत्वा तस्स वेरिट्ठाने ठितो चाति...." धम्म. प. अ. क. पृ. ४५४: सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु, पापवग्गो ।

"इमस्मिं बुद्धुप्पादे सुप्पबुद्धसक्कस्स गेहे पटिसन्धिं गण्हि ।" अं. नि. अ. क I. पृ, २०४: एककनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना ।

बौद्ध-संस्कृत साहित्यको महावस्तु अनुसार यशोधरादेवी वसित वंशका महानाम (Mahanama of Vasita clan) भन्ने एक अमात्यकी छोरी भन्ने र ललितविस्तर (पृ. २८१ शान्तिभिक्षु शास्त्री) अनुसार दण्डपाणीकी छोरी भनी उल्लेख भएको छ भनी डा० विक्रमसिंहले आफ्नो B. B. पृ. ३० को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन् ।

डा० बिमलचरण लः ले आफ्नो S.M. पृ. ६४ मा महानाम शाक्यकी छोरी यशोधरा हुन् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

वहाँको एक सहोदै भाइ पनि छ जसको नाम देवदत्त[1] हो भन्ने कुरा पनि उक्त ग्रन्थहरूमै उल्खेल भएको पाइन्छ ।

B.B. पृ. ५६ को पादटिप्पणीमा दुल्वामा उल्लेख भएको छ भनी डा० बिक्रमसिंहले निम्न कुरा पनि उल्लेख गरेका छन्—

"सिद्धार्थ बोधिसत्वले गृहत्याग गरिसकेपछि वहाँ राजगृह नगिच उद्दक रामपुत्रकहाँ बसिरहेका छन् भन्ने खबर सुनी शुद्धोदन महाराजाले वहाँको हेरचाह गर्न ३०० पुरुषहरू र सिद्धार्थका ससुरा सुप्रबुद्ध शाक्यले २०० पुरुषहरू पठाएका थिए ।"

यसको आधारमा यशोधरादेवी सुप्रबुद्धकी छोरी हुन् भन्ने कुराको पुष्ट्याइ हुन्छ ।

यस्तै गरी बोधिसत्वले उरुवेल वनमा तपस्या गरिरहेको समयमा पनि उक्त दुवै जनाले बोधिसत्वकहाँ अढ़ाइ अढ़ाइशय पुरुषहरू पठाएका कुरा पनि उपरोक्त पुस्तककै पृ. ५६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकोछ ।

१. माथि उल्लेख भएका महावंश टीका आदि ग्रन्थहरूका उद्धृत वाक्यहरूद्वारा पालि साहित्य अनुसार देवदत्त पनि सुप्रबुद्धकै पुत्र हुन् भन्ने कुरा निर्विवाद छ ।

तर बौद्ध-संस्कृत साहित्यका केही ग्रन्थहरूले यसरी उल्लेख गरेका छन् भनी डा० मललसेकरले आफ्नो 'पालि संज्ञा-शब्दकोष' को पादटिप्पणीमा यसरी उल्लेख गरेका छन्—

"तिब्बती दुल्वाले 'देवदत्त अमृतोदनका पुत्र हुन् र आनन्द उनका भाइ हुन् भन्ने र महावस्तुले पनि यस्तै उल्लेख गरेको छ।" D.P.P.I. पृ. ११०७

"सिद्धार्थ कुमारले घर छाडि सकेपछि यशोधरादेवीलाई प्रलोभन देखाउन खोजेको र सिद्धार्थ कुमार घरमै छँदा पनि देवदत्तले वहाँसंग अनेक कुराहरूमा प्रतिस्पर्धा गरेका थिए भन्ने कुरा पनि महावस्तुले उल्लेख गरेको छ र त्यसै ग्रन्थ अनुसार धनुष-विद्या प्रदर्शन गर्ने वेलामा सिद्धार्थ कुमारको निमित्त ल्याइराखेको एक सेतो हात्तीलाई ईर्ष्याको कारणले देवदत्तले मारी नगरद्वारको ढोका बन्द हुने गरी राखि दिएको र सिद्धार्थ कुमारले त्यसलाई बाहिर फ्याकि दिएको तथा अर्को एक समयमा सिद्धार्थ कुमारसँग हाँस मारेको कुरा माथि देवदत्तले झगडा पनि गरेका थिए भन्ने कुराहरू पनि उहीं नै उल्लेख भएकोछ।"

सं. नि. अ. क. I. पृ. ६२: सकलिकसुत्तवण्णनाले देवदत्तमा पाँच हात्ती बराबरको बल छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

चुल्लवग्गको पकासनीयकम्मं पृ. २८९ मा देवदत्तलाई 'महर्द्धिक गोधिपुत्र' भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

आफ्नो अन्तिम जन्मका कुरा बताउनु हुँदै भिक्षुणी भद्दकच्चानाले थेरीअपदानपालिमा वहाँले स्वयं यसो भन्नु भएकोछ— "पच्छिमे भवे सम्पत्ते, अजायिं साकिये कुले" अर्थात् अन्तिम जन्ममा म शाक्य कुलमा जन्मेकी थिएँ। (थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५) जसको अनुवाद तल "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकको गा नं. ६६ –६७ मा भएकोछ।

यशोधरादेवीको जन्म पनि सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्मेकै दिनमै भएको थियो भन्ने कुरा सबै अर्थकथाहरूले समुल्लेख गरेका छन्। अझ सिद्धार्थ जन्मिनु भएको दिनमा यशोधरा लगायत आनन्द स्थविर, छन्न सारथी, कण्ठक अश्व, चार निधिकुम्भहरू, महाबोधी र कालुदायी स्थविर पनि जन्मेका थिए भनी अर्थकथाहरूले समुल्लेख गरेका छन्[१]।

---

१. जा. अ क I-II. पृ. ६४: अविदूरेनिदान; अप. दा. अ. क. पृ. ४९: अविदूरेनिदानं; बु. वं अ. क. पृ. १०६: दीपङ्करबुद्धवंसवण्णना; उहीं पृ. २४८: बुद्धवेमत्तवण्णना; उहीं पृ. २२८: गोतमबुद्धवंसवण्णना; दी. नि. अ क. II. पृ. ११२: महापदानसुत्तवण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ, १६७: एककनिपातवण्णना; कालुदायी। थेर. गा. अ. क. I. पृ. ४९७–९८ मा चाहिं आनन्दको ठाउँमा आरोहनीयहस्ती भनी उल्लेख भएको छ। कालुदायी थेरगाथट्ठकथा।

तिब्बती दुल्वा अनुसार सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्मिनु भएको दिनमा निम्न व्यक्तिहरू पनि जन्मेका थिए भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ भनी डा० विक्रमसिंहले B. B. पृ. १३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन्।

"(१) श्रावस्तीमा ब्रह्मदत्तका छोरा प्रसेनजित, (२) राजगृहमा राजा महापद्मकी रानी बिम्वीद्वारा बिम्बिसार, (३) कौशम्वी राजाका छोरा उदयन र (४) उज्जैनका राजा अनन्तनेमीका छोरा प्रद्योत ।"

अभिनिष्क्रमण सूत्र (चाइनिज भाषामा अनुदित) अनुसार सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्मिनु भएको दिनमा यिनीहरू पनि जन्मेका थिए भनी B. B. पृ. १३ मा यसरी उल्लेख भएको छ—

"५०० शाक्य पुत्रहरू जन्मे जसमध्ये सिद्धार्थ कुमार प्रमुख थिए, ५०० शाक्य कुमारीहरू जन्मे जसमध्ये यशोधरा देवी प्रमुख थिइन्, शुद्धोदनका रनवासीहरूबाट ५०० पुत्रहरू जन्मे जसमध्ये छन्न प्रमुख थिए, गजाका दासहरूबाट ५०० पुत्रहरू जन्मे जो पछि सिद्धार्थका सेवकहरू भए, सेता घोडीहरूबाट ५०० घोडाहरू जन्मे जसमध्ये कण्ठक प्रमुख थियो, ५०० सेता हात्तीहरू आई शहर घुमेर गए, ५०० सुन्दर बगैंचाहरू शहरका दुवैतिर देखापरे, ५०० व्यापारीहरू सुनका थालीहरूमा जुहारातहरू राखी आए, ५०० उत्तम छत्रहरू र ५०० सुनका थालीहरूमा अनेक खाद्यभोज्यहरू राखी विभिन्न राजकुमारहरूले पठाए, ५०० ब्राह्मणहरू तथा ५०० क्षत्री कुमारहरू आफ्ना स्त्रीहरूका साथ आई राजालाई बधाइ दिए ।"

नामकरण

अंगुत्तर निकायको मूल सूत्र अनुसार यशोधरादेवीको मुख्य नाम "भद्दकच्चाना" वा "भद्दकञ्चना" हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ[1]। अर्थकथाले चाहिं "भद्दकच्चाना" वा "भद्दकञ्चना" भन्नु पर्ने कारण दिंदै- भद्दकञ्चना (=भद्रकाञ्चना) जस्तै वहाँको शरीरवर्ण भएकोले "भद्दकञ्चना" भन्ने नाम रहेको हो र पछि "भद्दकच्चाना" (=भद्रकात्यायना) भन्ने नाम रहन गएको हो[2] भनी उल्लेख गरेको छ।

बुद्धवंस पालिमा पनि भद्दकञ्चना (=भद्रकाञ्चना) भन्ने नै उल्लेख भएकोछ[3]।

---

१. अं. नि-१ पृष्ठ २६: एतदग्गवग्गो।

२. "भद्दाकच्चानाति तस्सा नामं; भद्दकञ्चनस्स विय हि उत्तम सुवण्णस्स विय तस्सा सरीरवण्णो अहोसि। सा तस्मा भद्दकञ्चनाति नामं लभि। सा पच्छा कञ्चनात्वेव संखंगता। राहुलमाता येतं अधिवचनं।" अं. नि अ. क. I. पृ. २०४: एककनिपातवण्णना, भद्दकच्चाना।

३. "भद्दकञ्चना नाम नारी, राहुलो नाम अत्रजो।" बु वं. पा पृ. ३८०: गोतमबुद्धवंसो।

थेरीअपदानपालिमा वहाँले आफूलाई "यसोधरा अहं वीर !" अर्थात्– "म यशोधरा हुँ" भनी भन्नु भएकोछ[१] ।

राहुलकुमार पाइसक्नु भएपछि वहाँलाई "राहुलमाता" कै नामले सरलरूपमा व्यवहार गरेका कुरा सुमङ्गलविलासिनीको "बिम्बा देवी पन राहुलकुमारे जाते राहुलमातात्ति पञ्ञायित्थ" भन्ने वाक्य द्वारा प्रष्टै बुझिन्छ[२] ।

महावग्गपालिको राहुलवत्थुमा (पृ. ८६) "अथ खो राहुल-माता देवी राहुलं कुमारं एतदवोच...." भन्ने वाक्यद्वारा यशोधरा देवीलाई नै "राहुलमाता" भनी मूल सूत्रमा उल्लेख भएको कुरा यसैमा उल्लेख भएकोछ ।

अभिधानप्पदीपिकाले[३] यशोधराका नामहरू यसरी उल्लेख गरेको छ— १) भद्दकच्चाना, २) राहुलमाता, ३) बिम्बा तथा ४) यसोधरा । यी नामहरू कुन कुन अर्थकथाहरूमा अङ्कित भएका छन् भन्ने कुरा र यस बाहेक अरू पनि नामहरू यसरी बुझ्नुपर्छ–

---

१. थेरी. अप दा. पा. पृ. २६०: यसोधराथेरीअपदानं, गा. नं. १८; जसको अनुवाद तल "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकमा भएकोछ ।

२. सुमं. वि.II. पृ. ११०: महापदानसुत्तवण्णना ।

३. अभि. धा. प. पृ. ४६, गा. नं. ३३६

(१) विम्बादेवी भनी–जातक अर्थकथामा;[१]

(२) विम्बा सुन्दरी भनी–जातक अर्थकथामा;[२]

(३) यशोधरा भनी–बुद्धवंश अर्थकथा[३] र अपदान अर्थकथामा;[४]

(४) राहुलमाता भनी–बुद्धवंश अर्थकथामा[५], जातक अर्थकथामा[६], समन्तपासादिकामा[७], थेरीगाथा अर्थकथामा[८], अपदानट्ठकथामा[९] तथा

---

१. जा. अ. क. I–II पृ. ६३९: अब्भन्तरजातकं, नं. २८१, उहीं पृ. ६६३: सुपत्तजातकं, नं. २९२

२. जा. अ. क. VII पृ. ४२०: महाउम्मग्गजातकं, नं. ५४६

३. बु. वं. अ. क. पृ.२४५: गोतमबुद्धवंसवण्णना।

४. अप. दा. अ. क. पृ. २७३: राहुलत्थेरस्सअपदानट्ठकथा।

५. बु. वं. अ. क. पृ. २३१: गोतमबुद्धवंसवण्णना, उहीं पृ. २४८ बुद्धवेमत्तवण्णना।

६. जा. अ. क. V. पृ. १४६: चम्पेय्यजातकं, नं. ५०६; VII. पृ. ५२७: महावेस्सन्तरजातकं, नं. ५४७

७. सम. पा. III. पृ. १०५९: महावग्गवण्णना, महाखन्धकं।

८. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४: सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा।

९. अप. दा. अ. क. पृ. ५६: निदान।

(५) सुभद्रका भनी–बुद्धवंश अर्थकथामा[१] उल्लेख भएको पाइन्छ ।

विवाह मङ्गल

उपरोक्ताकारले देवदह नगरमा (=निगममा) सुप्रबुद्ध शाक्यका कुलमा अमिताको कोखमा जन्मिनु भएकी यशोधरा देवीको बाल्य जीवन सम्बन्धी कुनै खास कुराहरू त्रिपिटक अर्थकथाहरूमा उपलब्ध न भएता पनि वहाँले पछि व्यक्त गर्नु भएका र वहाँको सम्बन्धमा अरूले उल्लेख गरेका कारणहरू माथि दृष्टिदिंदा वहाँको भरणपोषण यथोचित ढङ्गले भई वहाँ भद्रकाञ्चना जस्ती अर्थात् नम्बरी सुनको जस्तो वर्ण सुन्दरी भई क्रमैसँग सोह्रवर्षमा प्रवेश गर्नु भयो । जति रूपसम्पत्ति वहाँमा थियो उत्तिनै वहाँ गुणभूषिता तथा विद्याभूषिता पनि हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा थेरीअपदानपालिमा दर्शाइएको छ । जुन कुरा तल 'यशोधरा स्थविरापदान' शीर्षकमा वहाँ आफैले बताउनु भएको छ । वहाँको सुन्दरताको बारेमा जनपदकल्याणी जस्ती सुन्दरी हुनु भएकी नन्दा कुमारीले पनि यस्तो भन्नु भएकोछ— "यशोधरा देवी बाहेक सबै युवतीहरूमध्येमा मलाई सुन्दरी भन्दछन्" भन्ने वाक्य नै पर्याप्त छ । यस वाक्यद्वारा हामीलाई विश्वास हुन्छ कि यशोधरादेवी कति सुन्दरी हुनुहुन्छ ।

---

१. बु. वं. अ. क पृ. २४४: गोतमबुद्धवंसवण्णना । बौद्ध-संस्कृत साहित्यको ललितविस्तरमा भने (पृ. २८१) 'गोपा' भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । ललितविस्तर शान्तिभिक्षु शास्त्री ।

उता, कपिलवस्तु महानगरमा शुद्धोदन महाराजाका पुत्ररत्न सिद्धार्थ कुमारको पनि राजकीय ढङ्गले तथा स-स्नेहपूर्वक पालनपोषण भएको थियो । दुर्भाग्यवश वहाँकी ग्रामा महामाया ग्राफू जन्मेको सात दिनमा परलोक भएकी थिइन् । तर वहाँको भरणपोषण वहाँकी कान्छी ग्रामा प्रजापति गौतमीले गर्नु भएको थियो । दिनको दुई तीन पटक सुगन्धित पानीमा नुहाउनु हुन्थ्यो । तेल लगाई दिनु हुन्थ्यो । खेलाउनु हुन्थ्यो, सुताउनु हुन्थ्यो तथा ग्रापनै दूध पियाउनु हुन्थ्यो । केही ठूलो भए पछि दिनको दुई तीन पटक खुवाउने, हातखुट्टा मिच्ने काम मात्र होइन डुलाउनु पनि हुन्थ्यो । ग्रापनै हातले पान बनाई दिनु हुन्थ्यो भन्ने कुरा पपञ्चसूदनी[1]बाट प्रष्ट हुन्छ । जब ग्रक्षर सिकाउने बेला ग्रायो तब राजाले पुत्ररत्न सिद्धार्थ कुमारलाई त्यस बखतका नामी तथा उच्चकुलीन उदिच्च ब्राह्मण कुलमा जन्मेका शब्द-शास्त्र, वैय्याकरण सहित वेदका छवटै ग्रङ्गहरू[2] पारङ्गत भएका सर्वमित्र (=सब्बमित्त) ब्राह्मण पण्डित कहाँ लगी ग्रध्ययन गराउन को निमित्त ऊनकै हातमा सुम्पिदिए[3] ।

---

१. IV. पृ. १९६–१९९: दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

२. "कल्प, व्याकरण, निरुक्ति, शिक्षा, छन्दविचित्र तथा ज्योतिष" लाई वेदको छ अङ्ग भन्दछन् भनी विमा. व. अ. क. पृ. २१३: चूलरथविमान र पेत. व. अ. क. पृ. ७३: कण्हपेतवत्थुले उल्लेख गरेका छन् ।

३. मि. प. पृ. १८७: मेण्डकपञ्हो; हिन्दी. मि.प्र. पृ. २८८

सिद्धार्थ कुमारको अध्ययन सम्बन्धमा बौद्ध-संस्कृत साहित्य अनुसार डा० विक्रमसिंहले आफ्नो B. B. पृ. २४–२५ मा उल्लेख गरेका कुराहरूको सारांश यसप्रकार छ—

"सिद्धार्थ कुमार आठवर्ष पुग्दा शुद्धोदन महाराजाले एक अमात्यसंग सोधी उनको शिफारीस अनुसार विश्वामित्रको स्वीकृति लिई शुभ नक्षत्रको दिनमा एक उत्सव गरी ५०० शाक्य कुमारहरूका साथ सिद्धार्थलाई विश्वामित्रकहाँ विद्याध्ययन गर्न पठाए। (सिद्धार्थ कुमार पाठशालामा गइ-रहेको दृश्य गन्धारको वास्तुकलामा अंकित भएकोछ।)

"सिद्धार्थ कुमारलाई देखी आफ्नो आसनबाट उठी विश्वामित्रले सिद्धार्थ कुमारको पाउमा साष्टाङ्ग प्रणाम गरे। त्यस बखत तुषित भवनबाट शुद्धवर भन्ने एक देवपुत्र धेरै देवपुत्रहरूका साथ आई 'यी राजकुमारले सबै शास्त्र तथा सूत्रहरू जान्दछन्, यिनले अरूलाई सिकाउन सक्छन्' भन्दै कुमार माथि सबै प्रकारका फूलहरू वर्षाई फर्केर गए। अनि राजकुमारले श्रीखण्डको टेबलनिर बसी रत्नहरू जडित कलम लिई, बढ़िया मसिलिई–विश्वामित्रसंग सोध्नुभयो–'आचार्य! कुन लिपिहरू तपाईं मलाई सिकाउन चाहनु हुन्छ, ब्राह्मी, खरोष्ठी अथवा पुष्करसान ?' यी कुरा सुनी आश्चर्य चकित भई विश्वामित्र भन्दछन्–यी राजकुमारले सबै शास्त्रहरू पढ़िसके, जो कि मलाई पनि थाहा छैन' भन्दै विश्वामित्रले एक हजार बालकहरूलाई पढाए।

"त्यस पछि सैनिक-शास्त्र अध्ययन गराउन राजाले एक अमात्यको फिशारीसद्वारा सुप्रबुद्धका छोरा क्षान्तदेवलाई लगाई सैनिक-शास्त्र सिकाउन थाले। (धनुष विद्या सिकाउने एक ठूलो शाला भएको कुरा लेखकको बु. प. भा–१ पृ. २९६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।) राजकुमार भन्नु हुन्छ कि म आफैले आफुलाई सिकाउने छु। यो कुरा

सिद्धार्थको बाल्य-जीवन– मनोरथपूरणी तिकनिपातवर्णना (पृ. ३७९) अनुसार सिद्धार्थ राजकुमार सात आठ वर्षमा पुगे पछि एक दिन शुद्धोदन महाराजाले एक अमात्यसंग "किशोर राजकुमारहरू के खेल्न मनपराउँ छन् ?" भनी सोद्धा सो अमात्यले "महाराज ! पानीमा खेल्न मनपराउँछन्" भनी बिन्ति गरे। यो कुरा सुनी राजाले सिद्धार्थकुमारको निमित्त एक पोखरी बनाई दिने बिचार गरी पोखरी खन्ने मानिसहरूलाई एकत्रित गराई पोखरी खन्ने ठाउँ देखाइदिए र अत्यन्त सुन्दर तथा दिव्यमय पोखरी बनाइदिए। रत्नमय ढुंगाहरू पनि राखिदिए। त्यहाँ देखि सिद्धार्थ कुमार सो पोखरीमा क्रीडागर्न थाले।

यसप्रकार अत्यन्त आनन्दपूर्वक क्रीडामय बाल-जीवन बिताउँदा

सुनी क्षान्तदेवले अरू ५०० किशोर राजकुमारहरूलाई सिकाउन थाले।"

(यो शिल्प सिकाएको कुरा शान्तिभिक्षु शास्त्रीको ललितविस्तर पृ. २५०–५४ मा उल्लेख भएको छ।)

सिद्धार्थ कुमार पाठशालामा बसी पढ़िरहेको दृष्य देखाउँदै गन्धारको वास्तुकलाले सिद्धार्थ कुमारले घुँडामा पाटी लिई लेखिरहेको दृष्य देखाएको छ भन्ने कुरा पनि B. B. पृ. २५ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएकोछ।

हुएन–सियाङ्ग(Hiun–Tsiang) वर्णनमा कपिलवस्तुको दक्षिणद्वारनिर रहेको एक विहारमा एक विद्यार्थीले पाठ पढ़िरहेको एक रूपकला देखेका कुरा पनि उहिं पृ. २५ को पादटिप्पणीमै उल्लेख भएकोछ।

बिताउँदै सोह्र वर्षको उमेरमा प्रवेश गर्नु भयो। एक दिन राजकुमारलाई बस्नको निमित्त निजी घरहरू बनाइदिने मनसुवा गरी राजाले सिकर्मी र डकर्मीहरू भेला गराई भद्र नक्षत्रको मुहूर्तमा जग खनाउने कार्य शुरू गराउनु भयो। हेमन्त, गृष्म तथा वर्षा गरी तीन ऋतुहरूमा बस्ने तीन प्रासादहरू बनाउन लगाउनु भयो। यी प्रासादहरू कस्ता थिए र कुन ढङ्गले राजकुमार बस्दथे भन्ने सम्बन्धमा अंगुत्तर अर्थकथाले[1] उल्लेख गरे बमोजिम यहां उल्लेख गरेको छु।

हेमन्त ऋतुको प्रासाद— हेमन्त(=जाडो महिना) ऋतुमा बस्ने प्रासाद नौतले (९) थियो[2]। हावापानी मिलाउनकोनिमित्त घरका तलाहरू होचा होचा र भुइँहरू नियानो पारिएका थिए। दैला र झ्यालहरू स्याना स्याना थिए। उष्णता प्रवेशकोनिमित्त झ्यालका खापाहरूमा मसीना जालीहरू लगाइएका थिए। भुइँमा ऊनका कार्पेट (=कम्बल) हरू, खाटमा ऊनीका विछ्याउनाहरू र बिछ्यौना माथि लगाउने नरम तन्नाहरू पनि ऊनीकै हुन्थे। अनि भीत र पर्दाहरू पनि बाक्ला थिए। ओढने, लगाउने र फेटा बाँध्ने कपडाहरू पनि पस्मिनाकै हुन्थे। सूर्य-किरण प्रवेशको लागि दिनमा झ्यालहरू उघारी साँझपख बन्द गरिन्थे। खानपानहरू स्निग्ध तथा पीरो स्वभावका हुन्थे। भित्ताहरूमा ज्वाला निस्केका, आगो बलेका आदि गरम प्रकृतिको प्रभाव पार्ने खालका चित्रहरू चित्रित थिए।

---

१. अ. नि. अ. क. I. पृ. ३७९–८०: सुखुमालमुत्तवण्णना।

२. पपं सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्तवण्णनामा पाँचतले भनी उल्लेख भएकोछ।

गृष्म ऋतुको प्रासाद–– गृष्म (=गर्मी महीना) ऋतुको प्रासाद पाँचतले (५) थियो[1]। शीतल पार्नको निमित्त अग्ला अग्ला भित्ता तथा लट्ठाहरू भएका अग्ला अग्ला तलाहरू थिए। तलाहरू खुला थिए। दैला र झ्यालहरू अग्ला तथा ठूला ठूला थिए। झ्यालका खापाहरूमा जालीहरू लगाइएका थिए तथा झ्यालहरू पनि धेरै थिए। शीतल स्वभावका तथा साधारण दरी आदि कपडाहरू भुईंमा विच्छ्याइएका थिए। लगाउने र फेटा बाँध्ने कपडाहरू मसीना हल्का तथा पातला उत्तम रेशमका थिए। भीत र पर्दाहरू पनि पातला थिए। भित्तामा रङ्गी बिरङ्गी अनेक प्रकारका कमल फूलहरूका चित्रहरू थिए। खान-पानहरू मधुर स्वाद युक्त तथा शीतल प्रकृतिका हुन्थे। झ्याल मनी नौ नौ वटा कराही जत्रा ठूला ठूला पानीका भाँडाहरूमा नीलोत्पलादि फूलहरू फुलाइएका थिए। ठाउँ ठाउँमा पानी चलाउने यन्त्रहरू थिए। जुन यन्त्रहरू चलाउँदा वर्षा भए जस्तै हुन्थ्यो। अर्थात ठाउँ ठाउँमा फोहराहरू थिए। प्रासाद भित्र ठाउँ ठाउँमा स्याना स्याना डुङ्गा जस्ता द्रोणीमा हिलो माटो र पानी राखी त्यसमा पद्म फूलहरू फुलाई राखेका हुन्थे। बोधिसत्वको खाट् वरिपरि आठशय (८००) घडाहरूमा सुगन्ध पानी राखी त्यसमा नीलोत्पलादि फूलहरू राखिएका थिए। ठूला ठूला कराहीहरूमा सुगन्धित हीलो राखी त्यसमा नीलोत्पल तथा पुण्डरीकादि रोपी हावापानी मिलाउनको निमित्त त्यस त्यस ठाउँहरूमा सजाइएका थिए। सूर्यको किरणहरूद्वारा फूलहरू फुल्थे र अनेक प्रकारका भ्रमरहरू प्रासादभित्र पसी फूलहरूका रस लिंदै उडिरहेका हुन्थे। सम्पूर्ण प्रासादमा मग मग बासना आउँदथ्यो।

---

१. पपं. सू. III. पृ. १४८ मा नौतले (९) भनी उल्लेख भएकोछ।

दुइ भित्ताका बीच लोहमय पाइपहरू (लोहनालि) जडान गरिएका थिए र प्रासाद माथि बनेको रत्नमय मण्डलको माथि आकाशमा स्याना स्याना प्वालहरू भएको छतले ढाकेको थियो। अर्कापट्टि सुकेका भैंसीका छालाहरू भीत राखे जस्तै गरी राखिएको थियो। जब बोधिसत्वको पानीमा खेल्ने इच्छा हुन्थ्यो तब उक्त भैंसीका छालामा ढुङ्गाका गोलाहरू गुडाइन्थ्यो र त्यसबाट मानो आकाश गर्जेको जस्तो आवाज निस्कन्थ्यो। यसै समयमा तलबाट पानीको यन्त्र चलाई प्रासाद माथि पानी चढाइन्थ्यो र जालीबाट मानो वर्षा भए झैं पानी वर्षा निस्कन्थ्यो। त्यस बखत बोधिसत्वले नीलावस्त्रहरू र नीला आभरणहरू लगाउनु हुन्थ्यो र ४० हजारनर्तकी स्त्रीहरू सबैले पनि नीलै वस्त्रहरू पहिरी नीलै आभरणहरू लगाई नीला लेपहरू (=पाउडर) लगाई महापुरुषलाई घेरी सबै प्रासाद माथि रत्नमय मण्डपमा जान्थे। अनि बोधिसत्वले दिनभरी जल क्रीडागरी शरीर ठण्डापारी ऋतु सुखको अनुभव गर्नुहुन्थ्यो।

प्रासादका चारै दिशातिर चार तलाउहरू थिए। दिनको समयमा अनेक प्रकारका चराहरू पूर्वबाट पश्चीम र पश्चीमबाट पूर्व, उत्तरबाट दक्षिण र दक्षिणबाट उत्तरतिर लागी प्रासाद माथिबाट उडिरहेका रमाइलो दृश्य देखिन्थ्यो। यसप्रकार गृष्मऋतु भए तापनि वर्षाद् ऋतुसमान हुन्थ्यो। गृष्म ऋतुको प्रासादमा दिनभरी झ्यालहरू थुनिन्थे र रातमा उघारिन्थे।

वर्षाद ऋतुको प्रासाद— वर्षाद् ऋतुको प्रासाद साततले (७) थियो। दुवै ऋतुमा मिल्ने गरी बनेका घरका तलाहरू न अति अग्ला न अति होचा थिए। प्रासादमा दैला तथा झ्यालहरू धेरै थिएनन्, ठीक प्रमाणमा थिए र झ्यालहरू केही बन्द र केही खोलै हुन्थे। भित्ताहरूका केही ठाउँहरूमा अग्नि ज्वालाका चित्रहरू र केही ठाउँहरूमा तलाउहरुका चित्रहरू चित्रित गरिएका थिए। शीतोष्णता

अनुकूल भुईंमा ऊनका कार्पेटहरूका साथ साधारण शीतल प्रकृतिका कपडाहरू (=दुकूल) पनि बिच्छ्याइएका थिए। केही दैला र झ्यालहरू दिनमा खोलै राखिन्थे र केही बन्द गरिन्थे तथा दिनमा केही बन्द रातमा केही उघारिन्थे[1]।

तीनै प्रासादहरूको उचाइमा भने समानता थियो। तलाहरूमा भने भिन्नता थियो[2]। यिनीहरूका नाम रम्म, सुरम्म तथा सुभक भनी बुद्धवंशपालिमा समुल्लेख भएका छन्—

"रम्मो[3] सुरम्मो[3] सुभको तयो पासादमुत्तमा[4]।"

---

१. दी नि. अ. क. I. पृ. ३०६: महापदानसुत्तवण्णनामा पनि यी तीन प्रासादहरूको वर्णन संक्षेप रूपमा दिइएको छ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८०: सुखुमालसुत्तवण्णना; पपं. सू. III. पृ. १४७–४८: मागण्डियसुत्तवण्णना; बु.वं. अ. क. पृ. २३०: गोतमबुद्धवंसवण्णना।

यस पुस्तकमा प्रासादहरूको क्रम र ऋतुक्रम अङ्गुत्तरनिकायको सुखुमाल सूत्र अनुसार उल्लेख गरेको छु। त्यसो हुनाले मज्झिमनिकायको मागण्ड्य सूत्रानुसार र अरू सूत्रहरू अनुसार नमिले जस्तो लाग्नसक्छ। मागण्डियसूत्र अनुसार ऋतुक्रम–वर्षा, हेमन्त र गृष्म छ।

३. स्याममा: 'सुचन्दो, कोकनुदो र कोञ्चो'; रोमनमा: रामो सुरामो सुभतो'।

४. बु. वं. पा. पृ. ३८०: गौतमबुद्धवंसो, गा. नं. १४, अ. क. पृ. १४४–४५

धनुर्विद्याको प्रदर्शन— एक दिन, राजाले सोचे कि-सिद्धार्थ कुमार अब सोह्रवर्ष पुगिसके । अब यिनलाई विवाह गरी राज्यमा राखी छत्रदिनपर्‍यो । यति सोच्नु भई राजाले सबै शाक्यहरूलाई "राजन् हो ! अब मेरो छोराको वैंश पुगिसक्यो । उनलाई छत्रदिई राज्यमा राख्न चाहन्छु । अतः तपाईंहरूले आ-आफ्ना घरमा भएका वैंश पुगेका कन्याकुमारीहरूलाई मेरो घरमा पठाइदिनुहोस्" भनी पत्रहरू पठाए ।

उनीहरूले "राजकुमार केवल रूपसम्पन्न तथा दर्शनीय मात्र छन् । तर कुनै पनि शिल्प-विद्याहरू जान्दैनन्; कसरीउनले दार भरण गर्न सक्लान् र कसरी कुनै युद्ध आइपरेमा त्यसको मुकाबला गर्न सक्लान् । क्रीडामा मात्र व्यस्त भई रहनेलाई हामीले कसरी कन्या देऔं[1]" भन्ने जवाफ पठाए ।

अनि राजाले यो कुरा पुत्र सिद्धार्थ कुमारलाई सुनाए । यो कुरा सुनी बोधिसत्वले पितासँग सोध्नु भयो–

"पिताज्यू ! त्यसोभए मैले के गर्नु पर्‍यो त ?"

"पुत्र ! एकहजार पुरुषहरूको बलले उचाल्नु पर्ने धनुष लिई धनुर्विद्या देखाउन पर्‍यो[2] ।"

"हवस्, त्यसोभए आजको एकसातामा धनुर्विद्याको प्रदर्शनी

---

१. जा. अ. क. I–II. पृ. ४६; अविदूरेनिदान अप. दा. अ. क. पृ. ५३: निदान ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८०: सुखुमालसुत्तवण्णना, तिकनिपात; बु. वं. अ. क. पृ. २३०: गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

गर्नेछु। सबै ज्ञातिहरूलाई भेला हुन ह्याली पिटाइ दिनुहोस्[१]।"

अनि राजाले त्यस्तै गरी घोषणा गर्न लगाए र त्यस परिषद्मा— (१) अक्खणवेधी (=क्षण नबित्दै प्रहारगर्न सक्ने) (२) वालवेधी (=घोडाको पुच्छरको रौंलाई प्रहार गर्न सक्ने) आदि धनुर्धारीहरू पनि उपस्थित भए[२]।

धनुष ल्याउन लगाई आसनमै बसी सिद्धार्थ कुमारले खुट्टाको औंलाले नै परिन्जो समाती धनुषमा लगाउनु भई बाँया हातले धनुषको दण्ड समाती दायाँ हातले धनुषको परिन्जो ठटाउनु भयो। यसको आवाजले नगरका मानिसहरू तर्सेर उफ्रिन थाले। "के को आवाज रहेछ यो?" भनी सोध्दा "सिद्धार्थ कुमारले हजार पुरुषहरूका बलले उठाउनु पर्ने धनुषको परिन्जो उठाएको आवाज हो। आकाश गर्जेको आवाज होइन" भनी भने। यत्तिकैमा शाक्यराजाहरू प्रसन्न भए[३]।

अनि सिद्धार्थ राजकुमारले "अब के गर्नु पर्‍यो त?" भनी सोध्दा (१) "आठ अंगुल जति बाक्लो फलामको पाता (=अयोपट्टं)

---

१. जा. अ. क. I–II. पृ. ४९: अविदूरेनिदान; निदान; अप. दा. अ. क. पृ. ५३: निदान।

२. जा. अ. क. III. पृ. ४९; अप. दा. अ. क. पृ. ५३: निदान। कतिप्रकारका धनुष विद्या हुन्छन् भन्ने बारेको कुरा लेखकको जा. सं. भा.-४ को पृ. १७० देखि १७३ सम्म हेर्नु।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८०–८१: सुकुमालसुत्तवण्णना, तिकनिपात; अप. दा. अ. क. पृ. ५३: निदान।

लाई वाण छिचल्नुपर्छ" भनी भने। वहाँले वाणद्वारा छिचली देखाइ दिनु भयो। "अब के गर्नु पर्‍यो त ?" भनी सोध्दा (२) चार अंगुल बाक्लो विजय सालको काठलाई छिचल्नुपर्छ" भनी भने। वहाँले त्यस्तै गरी देखाउनु भयो। "अब के गर्नु पर्‍यो त ?" भनी सोध्दा (३) "एकबित्ता जति बाक्लो डुम्रीको काठलाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने। वहाँले त्यसै गरी देखाइ दिनुभयो। "अब के गर्नु पर्छ त ?" भनी सोध्दा (४) "शयवटा फल्याकहरूको चाँगलाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने। वहाँले त्यसैगरी देखाइ दिनुभयो। "अब के गर्नु पर्छ त ?" भनी सोध्दा (५) भैंसीको सुकेको शयपत्र छालाको चाँगलाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने। वहाँले त्यसै गरी देखाइ दिनुभयो। "फेरि के गर्नु पर्‍यो त।" भनी सोध्दा (६) "बालुवाको गाडालाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने। वहाँले त्यसै गरी देखाइ दिनुभयो। त्यस्तै गरी (७) परालको गाडा छिचलेर एक उसभ[1] सम्म जमीनमुनी वाण पुऱ्याइ दिनुभयो। (८) आठ उसभसम्म जमीनमुनि र (९) चार उसभसम्म पानीमनि[2] पनि वाण पुऱ्याइ देखाइ दिनुभयो। परिषद्ले फेरि (१०) "भान्टा (=वातिङ्गण) को संज्ञाद्वारा घोडाको पुच्छरको रौंलाई हान्नुपर्छ" भनी भने पछि बोधिसत्वले "त्यसोभए आवाज सुनिने दूरीमा, एक गाउत प्रमाणको दूरीमा, आधायोजनको दूरीमा, एक योजनको दूरीमा घोडाको रौं बाँध्न लगाई त्यसमा भान्टा झुण्डचाई" ती जम्मैलाई वाणले छिन्न पारिदिनुभयो र वाण जमीनमा गएर धसियो[3]।

---

१. २० यष्ठीलाई १ उसभ भनिन्छ र ७ हातलाई १ यष्ठी भनिन्छ। अभि. धा. प. पृ. ३०: गाथा १९९.

२. जा. अ. क. VI. पृ. २०: सरभङ्गजातकं नं. ५२२

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८१: सुखुमालसुत्तवण्णना; बु. वं. अ. क. पृ. २३१: गोतमबुद्धवंसवण्णना।

यति मात्र होइन, चारैतिरबाट हानेका तीरलाई बीचमा बस्नेले रोक्नसक्ने "सरपटिवाहन" भन्ने चार कुनामा चारवटा केराका बोटहरू राखी तिनीहरूलाई एउटै वाणले छेडन सक्ने "चक्क-विध" (=चक्रविद्ध) भन्ने; "सरलट्ठि" (=सरयष्ठि) भन्ने तथा "सररज्जु" (=तीरको डोरी) भन्ने आदि बाह्र प्रकारका अरू पनि धनुर्विद्याका चमत्कारहरू[1] सहित त्यस दिनभरी वहाँले संसारमा भएका धनुर्विद्या सम्बन्धी सबै प्रकारका विद्याहरू र अनेकौं असाधारण धनुर्विद्याको चमत्कारहरू देखाइ दिनुभयो।

चमत्कारपूर्ण धनुर्विद्या देखेर उपस्थित भएका अनेकौं हजार शाक्यराजाहरू सिद्धार्थ कुमार प्रति निःशंकी मात्र भएका होइनन् उनीहरू सबै यति प्रफुल्लित भए कि उनीहरू सबैले आ-आफ्ना छोरीहरूलाई अलंकृतपारी उपहार स्वरूप सिद्धार्थ कुमारलाई चढाइ दिए।

यो धनुर्विद्या प्रदर्शन गरेको ठाउँमा एक धराहरा र करीब ३० ली जति टाढ़ा दक्षिण-पूर्वतिर वाण धसिन गएको ठाउँबाट पानीको मूल फुटेको ठाउँमा एक कुवा थियो भनी फाहियानले उल्लेख गरेका छन् भन्ने र हुयेन्–सियाङले धनुर्विद्या प्रदर्शन गरेको ठाउँ किटान गर्दै कपिलवस्तुको दक्षिण ढ़ोकानिर सडकको बाँयातिर भन्ने र करीब ३० ली जति पर दक्षिण पूर्वपट्टि वाण धसिएको ठाउँबाट पानीको मुहान निस्केको ठाउँलाई 'सरकूप' भन्दछन् तथा त्यहाँका मानिसहरूले 'सरकुइयाँ' भन्दछन् भन्ने कुरा समेत B. B. पृ. २९ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएकोछ।

१. जा. अ. क. VI. पृ. २०: सरभङ्गजातकं, नं. ५२२ यसको अनुवाद लेखकको जा. सं. भा–४ पृ. १६२ मा भएकोछ।

यी कन्याहरूका संख्या ४० सौं हजार पुगेको थियो भन्ने कुरा अर्थकथाहरूले[1] उल्लेख गरेका छन्। सुप्रवुद्ध शाक्यकी छोरी भद्रकाञ्चना (=यशोधरा) देवी ४० हजार नारीहरूमध्येमा सिद्धार्थ कुमारकी अग्रमहिषीत्वमा[2] प्रतिष्ठित हुनुभयो[3]। बुद्धवंशपालिमा यसै कुरालाई

---

१. जा. अ. क. I–II पृ. ४९; अप. दा. अ. क. पृ. ५३; अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८१; बु. वं. अ. क. पृ. २३१

२. बु. वं. अ. क. पृ. २३१: गोतमवुद्धवंसवण्णना।

३. सिद्धार्थ कुमारको विवाह सम्बन्धमा बौद्ध-संस्कृत साहित्यहरूमा निम्न कुराहरू उल्लेख भएका छन् भनी B.B. पृ. २८-२९ मा उल्लेख भएका कुराहरू जानकारीकोनिमित्त यहाँ उद्धृत गरिदिएको छु।

"एक दिन, शुद्धोदन राजालाई केही राजपुरूषहरू र केही स्त्रीहरूले सिद्धार्थ कुमारलाई चाँडै विवाह गरी स्त्रीहरूका बीच भुलाई राख्नु पर्छ अनिमात्र शाक्यवंशको अन्त हुने छैन नत्र उनी गृहत्याग गरी जानेछन्" भनी भने।

"यो कुरा सुनी शुद्धोदन राजाले — 'त्यसोभए कस्ती राजकुमारी सिद्धार्थको निमित्त सुयोग्य हुने छिन् त ?' भनी सोधनी गर्दा प्रत्येक ५०० शाक्यहरूले 'मेरी छोरी सुन्दरी छन्, मेरी छोरी राजकुमारलाई सुयोग्य छिन्' भनी विन्ति गरे।

'यसका उत्तरमा राजाले 'राजकुमारसँग नसोधिकन कुनै निर्णय लिन सकिन्न' भनी राजकुमारसँग सोद्धा राजकुमारले सातौं दिनमा यसरी जवाफ दिए—

'ती राजकुमारी समानकुलका तथा असाधारण गुण

भएकी, ईर्ष्या रहिता, सत्यवती, अप्रमादिनी तथा कवयित्री र लेखिका हुनुपर्छ । यौवन सम्पन्ना भई सुन्दरी भएर पनि यौवन तथा सुन्दरता माथि अभिमान नगर्ने हुनुपर्छ । जीवित आमा बाबुहरू भएकी तथा दानी र दानकार्यमा अघिसर्ने स्वभावकी हुनु पर्छ । कुकीर्ति न भएकी, निर्दोषिनी, खराब स्वभाव न भएकी, अरू पुरुषहरू प्रति पापचित्त नराख्ने, स्वप्नमा पनि परपुरुष प्रति आशा नराख्ने भई स्व-पतिसँग सन्तोष लिई बस्न सक्ने हुनुपर्छ । कहिल्यै पनि अहंकार अभिमान नगर्ने, निरर्थक कुराहरू नगर्ने, मद्यपान नगर्ने, आशालु भई पञ्चविषय सेवन नगर्ने, आफूमा भएका वस्तुहरू माथि सन्तोष हुने तथा कसैसँग नमाग्ने हुनुपर्छ । धार्मिक प्रवृत्तिकी, काय वाक् चित्त शुद्ध भएकी, नृत्यगीतादि हेर्न नजाने, धार्मिक कर्तव्य पालन गर्नसक्ने, सासु ससुराहरू प्रति पूर्ण कर्तव्य पालन गर्नसक्ने, नोकर चाकरहरू प्रति दयालु र प्रियवादिनी भई आफ्ना मित्रहरू प्रति आदर-सम्मान राख्न सक्ने हुनुपर्छ । शास्त्रहरूमा पारङ्गता, सामाजिक स्त्रीको हैसियतले दक्षा, आफ्नो पतिभन्दा पछि सुत्ने र अघि उठ्ने तथा धोका नदिने आमा जस्ती हुनुपर्छ ।'

'उपर्युक्त गुणहरूले युक्त कन्या खोज्न पठाउँदा राजाका दूतले **सुप्रबुद्ध शाक्यका** घरमा त्यस्तै कन्या पाए र राजालाई विन्ती गरे । अनि राजाले, **सिद्धार्थ कुमारले** कस्तीकुमारीलाई रुचाउँछन्' भन्ने राय बुझ्न कुमारीहरू मात्रै भेला गरी एक उत्सव गरे । जसमा राजकुमारले पनि राजदूतले भनेकी कुमारीलाई नै रुचाए । त्यस पछि राजाले **सुप्रबुद्ध शाक्यसंग**

उनकी छोरी सिद्धार्थ राजकुमारको निमित्त माग्न पठाए ।

"सुप्रबुद्धले यस्तो जवाफ दिए—

'राजकुमार केवल क्रीड़ामा रत भई प्रासादमा बसेका छन् । हाम्रा परम्परानुसार कलाकौशलता नहुनेलाई छोरी दिन सक्दैनौं । राजकुमारमा यी गुणहरू छैनन्, न उनी धनुर्विद्या नै जान्दछन्; न त उनी हात्ती चढ्न नै जान्दछन् । मेरी छोरी त्यस्ता गुणहरूले विभूषित कुमारलाई दिनेछु जसमा यो गुणहरू हुनेछन्' (यस प्रकारको कुरा शान्तिभिक्षु शास्त्रीको ललितविस्तर पृ. २८२ मा पनि उल्लेख भएको पाईन्छ ।)

"त्यस पछि राजाले राजकुमारलाई भनी धनुर्विद्या देखाउने आयोजना गरेका हुन् ।"

ललितविस्तर अनुसार सिद्धार्थ राजकुमारका तीन पत्नीहरू छन् । जो दण्ड़पार्णीकी छोरी **यशोधरा देवी** अनि **मृगजा** र **उत्पलवर्णा** हुन् भनी B. B. पृ. ३० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकोछ ।

चीनि श्रोत अनुसार सिद्धार्थ कुमारका तीन पत्नीहरू—**यशोधरा, गौतमी** र **मृगजा** हुन् भन्ने र तिब्बती श्रोत अनुसार सिद्धार्थका तीन पत्नीहरू—**यशोधरा**, **गोपा** तथा **उत्पलवर्णा** हुन् भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ भनि B. B. पृ. ३० को पादटिप्पणीमै उल्लेख भएकोछ ।

उल्लेख गर्नु हुँदै गौतम बुद्धले स्वयं यस्तो भन्नु भएकोछ—

"चत्तारीसहस्सानि, नारियो समलङ्कता ।
भद्दकच्चना[1] नाम नारी, राहुलो नाम अत्रजो[2] ॥"

अर्थात्— चालीसहजार नारीहरूले समलंकृत भएकी भद्र-काच्चना भन्ने नारी र राहुल भन्ने मेरा पुत्र थिए ।

दाम्पत्य-जीवन

उपरोक्ताकारले सिद्धार्थ राजकुमारकी अग्रमहिषी भई यशोधरा-देवी ऋतु अनुसार रम्म सुरम्म तथा सुभक भन्ने तीन प्रासादहरूमा बसी अत्यन्त आनन्दपूर्वक सिद्धार्थ कुमारसँग जीवन बिताउन थाल्नु भयो । आफ्ना पहिलेका गृही-जीवनका कुराहरू संस्मरण गर्नु हुँदै तथा सिद्धार्थ राजकुमारसँग कुनढङ्गले जीवन बिताएकी थिएँ भन्ने

अभिनिष्क्रमण सूत्रले— "यशोधरादेवी २० हजार दाशीहरूका बीच पहिलो प्रासादकी महारानी, मनोधरा देवी दोश्रो प्रासादकी महारानी तथा गौतमी तेश्रो प्रासादकी महा-रानी हुन् भनी उल्लेख गरेको छ" भनि उहि पृ. ३० को पादटिप्पणीमै उल्लेख भएको छ।

१, सिंहलमा: 'भद्दकच्चाना', स्याममा: 'यसोधरा', रोमनमा: 'भद्दकच्चा' ।

२. बु. वं. पा. पृ. ३८०: गौतमबुद्धवंसो, गा. नं. १५, अ. क. पृ. २४४-४५

कुरा भिक्षुणी भइसक्नु भएपछि वहाँले तथागतको अगाडि प्रकाश गरी स्वयं थेरीअपदानपालिमा यसरी उल्लेख गर्नु भएकोछ—

"हे वीर ! म यशोधरा हुँ; शाक्यकुलमा जन्मेकी तथा स्त्री-अङ्गहरूले सुसम्पन्ना भई प्रतिष्ठित भएकी म तपाइँकी प्रजापति थिएँ। तपाइँका घरमा भएका एक लाख छयान्नब्बे[1] (१,००,०९६) नवयुवती स्त्रीहरूको प्रमुख भई मैले सबै ऐश्वर्य पनि पाएँ। परम यौवन सम्पन्ना मात्र नभई आचरण गुणहरूले पनि म सुसम्पन्ना थिएँ। त्यसैले मलाई देव सहित मनुष्यहरूले पनि सम्मान गर्दथे। सँधै म तपाइँसँगै सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी भएर बसे तापनि कहिल्यै पनि दुःखको कारणले चित्त खिन्न नगरी सँधै नै तपाइँसँगै सुखदुःखमा सहभागिनी भई नन्दनवनमा झैं आनन्दपूर्वक बास गरें। पञ्चकाम-विषयहरूबाट निर्लिप्त भई, रूप सम्पत्तिमा तपाइँ एक बाहेक म जस्ती अरू कुनै पनि छैनन्, तर मैले कहिल्यै पनि रूपाभिमान गरिन[2]। यति मात्र होइन रूपवती भए जस्तै भोगवती यशवती तथा शीलबती पनि थिएँ। लाभसत्कारहरू र यशकीर्तिको कुनै पनि कमी थिएन। त्यसैले म कुनै पनि चिन्ता नलिई तपाइँसँग घरमा बसें[3]।

---

१. ४० हजार स्त्रीहरू भन्ने जुन कुरा मूल सूत्रहरू तथा अर्थ-कथाहरूमा उल्लेख भएकाछन् ती कुरा एक प्रासादको सब-भन्दा बढ़ी संख्यालाई ध्यानमा राखी उल्लेख गरेको हुनुपर्छ। यहाँ यशोधरा स्थविराले तीन प्रासादहरूमा बस्ने सम्पूर्ण नारीहरूको संख्याको रूपमा बताउँनु हुँदै एकलाख छयान्नब्बे भनी भन्नु भएको हुनुपर्छ। (अप. दा.पो. पृ. २६१)

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१: यसोधरा थेरीअपदानं, गा. नं. १८–२२

३. थेरी. अप, दा. पा. पृ. २६५, गा. नं ६८–६९

यसरी आफ्नो परम पतिव्रताधर्म पालन गरी सासु ससुराहरू प्रति पनि गर्नुपर्ने कर्तव्य पालन गर्नु भएको मात्र होइन दास-दासी नोकर-नोकरानी तथा कर्मचारी प्रति समेत अप्रमादिनी भई, प्रिय-वादिनी तथा दयालु भई, कसैको चित्त नदुखाई, इष्ट-मित्र सबै प्रति माया-दया राखी, सबैबाट सम्मान प्राप्तगरी तथा 'हाई हाई' भनाउँदै वहाँले आफ्नो सुकुमार महिषी-जीवन बिताउनु भयो।

बोधिसत्व पनि सुशीला, विनीता तथा परम पतिभक्तिनी यशोधरादेवीसँग कुनै पनि पुरुष विना (निप्पुरिसेहि[1]) चालीसौं हजार स्त्रीहरूका बीच नृत्यगीतादि र तूर्यनादका बीच ऐश्वर्य सुख-भोग अनुभव गर्दै, दिव्यमय-जीवन बिताउँदै ऋतु क्रमानुसार हेमन्तादि प्रासादहरूमा[2] बसी, अत्यन्त सुकुमार जीवन बिताउन थाल्नुभयो। साँच्चै भन्ने हो भने वहाँले कुनै पनि पुरुषको मुखसम्म पनि देख्नु हुन्नथ्यो। सबै कामकाज स्त्रीहरूले नै गर्दथे। यहाँसम्म कि नुहाइदिनेहरू पनि स्त्रीहरू नै थिए र पालोपहरा दिने तथा ढोकामा पालो बस्ने समेत स्त्रीहरू नै थिए। पुरुष देखेर राजकुमारको मनमा

---

१. म, नि. II. पृ. २०१: मागण्डियसुत्तं, अ. क. III. पृ. १४८

२. सिद्धार्थ कुमारझैं ऐश-आराम गरी तीन ऋतुका तीन प्रासाद-हरूमा बस्ने पुरुषहरूमध्ये भद्रीय नगरको भद्रीय सेठका छोरा भद्रजी कुमार पनि हुन्। जा. अ. क. I-II पृ. ५९९: महा-पनादजातकं. नं. २६४; यस्तै गरी तीन ऋतुका तीन प्रासाद-हरूमा बस्ने अर्को पुरुष कपिलवस्तुकै महानाम शाक्यका भाई अनुरुद्ध शाक्य पनि हुन्। चुल्ल. व. पा. पृ. २७९: सङ्घभेद-क्खन्धकं। हेर लेखकको बु.गृ. भा-१ पृ. २१७; यस्तैगरी तीन ऋतुका तीन प्रासादहरूमा बस्ने अर्को पुरुष वाराणसी सेठका छोरा यशपुत्र पनि हुन्। महा. व. पा. पृ. १८: पब्बज्जाकथा, महाखन्धकं। सुप्रबुद्ध शाक्यको पनि सात तले घर भएको कुरा

कुनै प्रकारको आशङ्का हुन नजाओस् भन्ने हेतुले शुद्धोदन महाराजाले त्यसो गराउनु भएको हो भनि मनोरथपूरणीले उल्लेख गरेको छ[१]। कुनै ऋतुमा त वहाँ प्रासादबाट तलसम्म पनि ओर्लिनु हुन्नथ्यो। जुन कुरा बुद्धले मागण्डिय परिवाजकलाई स्वयं भन्नु भएकोछ[२]।

काशीको चन्दन बाहेक अरू देशको चन्दन नै लगाउन हुन्नथ्यो। त्यसरी नै काशीको धोती (=निवासनं), काशीकै फेटा (=वेठनं), काशीकै भोटो (=कञ्चुका), काशीकै ओढने पछ्यौरा (=उत्तरासङ्गो) मात्र लगाउनु हुन्थ्यो। जस्तै अरू अरूकहाँ बस्ने दास दासी कर्मचारीहरूलाई अमिलो मिसिएको खोले र कनिकाको भात दिइन्थ्यो। त्यसरी वहाँको राजदरबारमा दिइन्नथ्यो। वहाँको राजदरवारमा सबैलाई मासु सहित मार्सीचामलको भात दिइन्थ्यो। जुन कुरा बुद्धले पछि भिक्षुहरूलाई स्वयं सुनाउनु भएको थियो[३]।

धम्म. प. अ. क. पृ. ४५५: पापवग्गबाट थाहा हुन्छ।

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८१: सुखुमालसुत्तवण्णना; पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्ड़ियसुत्तवण्णना।

२. "सो खो अहं, मागण्ड़िय, वस्सिके पासादे वस्सिके चत्तारो मासे निप्पुरिसेहि तुरियेहि परिचरियमानो न हेट्ठापासादं ओरोहामि।' म. नि. II. पृ. २०१: मागण्ड़ियसुत्तं, अ. क. III. पृ. १४७

३. "....न खो पनस्साहं, भिक्खवे, अकासिकं चन्दनं धारेमि। कासिकं, भिक्खवे, सु मे तं वेठनं होति, कासिका कञ्चुका, कासिकं निवासनं, कासिको उत्तरासङ्गो।....यथा खो पन, भिक्खवे अञ्ञेसं निवेसने दासकम्मकरपोरिसस्स कणाजकं भोजनं दीयति विलङ्गदुतियं, एवमेवस्सु मे, भिक्खवे, पितु निवेसने दासकम्मकरपोरिसस्स सालिमंसोदनो दीयति।" अं.

यी कुराहरूबाट वहाँ कस्तो ऐश-आराममा बस्नुहुँदो रहेछ भन्ने मात्र नभई दास-दासी तथा अन्य कामदारहरू प्रति वहाँ कस्तो व्यवहार गर्नु हुँदो रहेछ भन्ने कुराको समेत हामीहरूले सजिलैसँग अनुमान लगाउन सक्छौं ।

पुत्रलाभ

उपरोक्ताकारले सुखमय दाम्पत्य जीवन बिताउनु हुँदै यशोधरादेवीले १२ वर्षसम्म कुनै सन्तान पाउन सक्नु भएन । २८ वर्षको आखिरीतिर मात्र वहाँको गर्भाधान भएको कुरा बुझिन्छ ।

यसरी गर्भाधान भइरहेको समयभित्र एक दिन, सिद्धार्थ बोधिसत्व उद्यान भूमि हेर्ने इच्छा गरी चौघोडे बग्गीमा बसी छन्न सारथीका साथ उद्यानतिर लाग्नु हुँदा बीचबाटामा वहाँले अघि कहिल्यै नदेखेको जस्तो अत्यधिक कुप्रो परेको एक बूढो पुरुष देख्नु भयो र यो रूप देखर वहाँको मनमा विरक्त भाव उत्पन्न भयो । यसै कारणले गर्दा वहाँ उद्यानमा नगई राजदरबारमै फर्केर जानु भयो । बुद्धवंसअट्ठकथानुसार पुनः चार महिना[1] पछि अघि जस्तै उद्यानमा जाने इच्छा भई रथमा बसी छन्न सारथीसँगै निस्कँदा, बीच बाटामा एक व्याधिग्रस्त पुरुषमाथि आँखा पर्न गएको कारणबाट पुनः विरक्त भई उद्यान जानुकोसट्टा दरबारमै फर्केर जानुभयो । फेरि अर्को चार महिना जति पछि एक दिन, त्यस्तै इच्छा भई सारथीसँगै चौघोडे

नि- ३. पृ. १३४: सुखुमालसुत्तं, (त्यो सुखुमालसुत्तंमा भगवान् स्वयंले आफ्नो जीवनीको कुरा बताउनु भएको छ ।) अ. क. I. पृ. ३८१

१. बुं. वं. अ. क. पृ. २३२ : गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

रथमा बसी बाहिर निस्कनुभयो। यसपटक वहाँले बाटामा एक मृतशरीर लिई मानिसहरू अ्रलाप-विलाप गर्दै गइरहेको दृश्य देखी छन्नसँग सोधिएको प्रश्नको उत्तर सुनी "यस्तो वृद्ध हुने, व्याधिहुने तथा मृत्युहुने शरीर लिई के को उद्यानक्रीडा!" भन्दै अ्रत्यन्त संवेगचित्त लिई दरबारमै फर्केर जानुभयो।

"उद्यानमा जान्छु" भनी बाहिर निस्कनु भएका राजकुमार "उद्यानमा नगइकनै बीचबाटैबाट फर्केर अ्राए" भन्ने खबर सुनी शुद्धोदन महाराजा अ्रत्यन्त चिन्तित भई अ्रात्तिदै प्रासादमा नृत्य-गीतादिद्वारा मन बहलाउने विषयहरूलाई उत्तेजित गराउन लगाई "यस्तै दृश्यहरू देखेर कतै सिद्धार्थ कुमार घरछाडी प्रव्रजित भएर नजाउन्" भन्ने हेतुले क्रमश: अ्राधायोजन, तीन गाउत तथा एक योजनसम्मको इलाकामा खुब कडी कडाउसाथ पालो पहरा राखन लगाए[1]।

---

१. जा. अ. क I–II. पृ. ४९–५० : अविदूरेनिदान; अप. दा. अ. क. पृ. ५३ : निदानकथा; बु. वं. अ. क. पृ. २२३ : गोतमबुद्धवंसवण्णना।

उपरोक्त दृश्य देखेका सम्बन्धमा बुद्धवंसअट्ठकथालेझैं जातकट्ठकथा र अपदानट्ठकथाहरूले भने महीना वा समय किटेर उल्लेख गरेका छैनन्। केवल 'एक समय' भन्ने मात्र उल्लेख गरेका छन्।

सुमङ्गलविलासिनी II. पृ. १४८: महापदानसुत्तवण्णनाले यी दृश्य र भिक्षुको दृश्य समेत एकैदिनमा देखेको हुन् भन्ने कुरा समुल्लेख गरेको छ। "अह्माकं पन बोधिसत्व चत्तारि पि एकदिवसं येव दिस्वा महाभिनिक्खमणं निक्खमित्वा...." आदि। सुमङ्गलविलासिनी बाहेक अरू उपरोक्त अर्थकथाहरूले यी दृश्यहरू देवताको प्रभावले देखाइएका हुन् भन्ने कुरा

पनि उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तैगरी अत्थसालिनी पृ २९-३०: निदानकथावण्णनामा र धम्मपदट्ठकथा पृ. ५१: अग्गसावकवत्थु यमकवग्गमा पनि उल्लेख भएका छन्।

यी दृश्यहरू देख्नु भएको सम्बन्धमा **गोतमबुद्धवंसपालिमा** स्वयं बुद्धले यसरी बताउनु भएकोछ—

"निमित्ते चतुरो दिस्वा, अस्सयानेन निक्खमिं" बु. वं. पा. पृ. ३८०, गा. नं १६

बोधिसत्वले चार दृश्यहरू देख्नुभन्दा अगाडि शुद्धोदन महाराजाले सात स्वप्नहरू देखेका थिए भन्ने कुरा **अभिनिष्क्रमण सूत्रले** उल्लेख गरेको छ भनी B.B. पृ. ३३-३४ मा उल्लेख भएका कुराहरू जानकारीकोनिमित्त यहाँ संक्षेपमा उल्लेख गरेकोछु—

(१) अनेक जनसमूह भेला भई इन्द्रको जस्तो झण्डा लिई कपिलवस्तु नगर परिक्रमा गरी पूर्व ढ़ोकाबाट बाहिर निस्के।

(२) सिद्धार्थ कुमार हात्तीले तानेको रथमा वसी दक्षिण ढ़ोकाबाट बाहिर गए।

(३) सिद्धार्थ कुमार चारघोडे बग्गीमा बसी पश्चिम ढ़ोकाबाट बाहिर गए।

(४) अनेक रत्नहरू जडित एक चक्का आकाशबाट उडेर आई उत्तर ढ़ोकाबाट बाहिर गयो।

(५) कपिलवस्तुको चार दोबाटोमा बसी सिद्धार्थ कुमारले ठूलो नगरा बजाए।

(६) कपिलवस्तुको धरहरामाथि बसी चारै दिशातिर अनगिन्ती जुहारातहरू छरे ।

(७) कपिलवस्तुको वाहिर छ जना मानिसहरू आई ठूलो स्वरले चिच्याई आफ्नै हातले आफ्ना शीरका केशहरू लुछे ।

यी स्वप्नहरूका अर्थं कुनै पनि ब्राह्मणहरूले बताउन नसकेपछि एक देवता(शो-पिङ) ब्राह्मण भेषमा आई राजालाई यी स्वप्नहरूका अर्थ निम्नप्रकारले वताइदिए —

(१) पहिलो स्वप्नको अर्थ--सिद्धार्थं कुमारले चाँडै नै घर त्याग्ने छन् ।

(२) दोश्रोको अर्थ—घरछाडी गइसकेपछि चाँडै नै बुद्धत्व लाभ गर्ने छन् ।

(३) तेश्रोको अर्थं- बुद्धत्व लाभ गरिसकेपछि चतुर्वैशारद्यतामा प्रतिष्ठित हुनेछन् ।

(४) चौथोको अर्थ- धर्मचक्रप्रवर्तन गर्नेछन् ।

(५) पाँचौको अर्थ- वुद्ध भएर धर्मचक्रप्रवर्तन गरी ब्रह्मलोकसम्म पनि धर्मको आवाज पुग्ने छ ।

(६) छैटौंको अर्थ- धर्मचक्रप्रवर्तन पछि देवसहित मनुष्यहरूको कल्याणार्थ धर्मप्रचार गर्नेछन् ।

(७) सातौंको अर्थ- बुद्धको प्रादुर्भावले गर्दा छ तीर्थियहरू चिन्तित हुनेछन् ।

सिद्धार्थं कुमार घरवाट निस्केर जालान् भनी

फेरि अर्को चार महीना[1] जति पछि एक दिन, उपरोक्ताकारले नै उद्यानमा जाने इच्छाभई सिद्धार्थ कुमार छन्न सारथीसंगै रथमा बसी बाहिर जानुभयो र बीच बाटामा वहाँले अत्यन्त शान्तमूर्ति एक प्रव्रजितको रूप देखी अत्यन्त प्रभावित भई "आजै राती गृहत्याग गरेर जाने छु" भन्ने संकल्प गरी हर्षका साथ वहाँ उद्यानतिर जानुभयो ।

शुद्धोदन राजाले वसित वंशका महानामका छोरा उदायीको सहायता मागी उदायीलाई राजकुमारको प्रासादमा पठाई त्यहाँका नारीहरूलाई सकभर कोशिसगरी राजकुमारको चित्तलाई भुलाइ राख्ने प्रयत्न गर्ने कुरा सुनाए । महाप्रजापति गोतमीले पनि स्त्रीहरूलाई त्यस्तै अह्राइन् ।

महावस्तुले भने अनेकौं विस्तृत कुराहरू उल्लेख गरेकोछ ।

सिद्धार्थ कुमारले व्याधीको दृश्य देख्नु भएको ठाउँमा एक स्मारक देखेको कुरो फाहियान्ले उल्लेख गरेका छन् ।

कपिलवस्तुका चारै ढोकाहरूका बाहिर बनाइ राखेका विहारहरूमध्ये एकमा वृद्ध, एकमा व्याधी, एकमा मृत्यु र एकमा भिक्षुको रूप स्थापित गरेको थियो भनी हुयेन्–स्याङले उल्लेख गरेका छन् भनी B.B. पृ. ३४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकोछ ।

यस्तो स्वप्न देखेको कुरा शान्तिभिक्षु शास्त्रीको ललितविस्तर पृ. ३७ मा पनि उल्लेख भएकोछ ।

१. बु. वं. अ. क. पृ. २३२ : गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

त्यहाँ, एक मङ्गल पुष्करिणीमा नुहाइ–धुवाई गरी अत्यन्त आनन्दित भई सुखपूर्वक पुष्करिणीको तीरमा दिन बिताउनु भयो।

जस्तो आनन्द लिई वहाँ पुष्करिणीको तीरमा दिन बिताउँदै हुनुहुन्थ्यो त्यस्तै उता राजदरबारमा पनि राजा सहित दरबारका सारा का सारा नरनारीहरूलाई आनन्दित पार्नु भई यशोधरादेवीले पुत्ररत्न जन्माउनुभयो। यशोधरादेवीले पुत्ररत्न जन्माएको खबर सुन्ने बित्तिकै शुद्धोदन राजा र प्रजापति गौतमीहरू यति हर्षितभए कि वहाँहरूले यो हर्षको शुभसमाचार तुरन्तै उद्यानमा गइरहनु भएका सिद्धार्थ कुमारलाई सुनाउन पठाए।

उता राजकुमार पनि मङ्गल पुष्करिणीमा मनलागुन्जेलसम्म बस्नुभई फर्कनकोनिम्ति रथ चढ्न लाग्नु हुँदा राजदूत आई यशोधरा देवीले पुत्ररत्न जन्माउनु भएको शुभसमाचारको बिन्ति चढायो।

यो कुरा सुन्नेबित्तिकै राजकुमारको शरीर भरी प्रीति फैलियो। फेरि वहाँको मनमा– "केही छिन अघि मात्र मैले आजकै रातमा गृहत्यागी प्रव्रजित हुने संकल्प गरेको थिएँ। अहिले नै बन्धनको रूपमा राहुलको–रूपमा पुत्र जन्मेको समाचार पनि सुन्न पाएँ। यो त चन्द्रमालाई राहुले ग्रस्त गरे जस्तै भयो" भन्ने लागे पछि यसैको प्रतिक्रया स्वरूप त्यस बखत वहाँको श्रीमुखबाट "राहुल नै जन्म्यो, बन्धन नै जन्म्यो" भन्ने वाक्य प्रकट भयो भन्ने कुरा अर्थकथाहरूले[१] समुल्लेख गरेका छन्।

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ५०–५१; बु. वं. अ. क. पृ. २३२; अप. दा. अ. क पृ. ५४; दी. नि. अ. क. II. पृ. ११०: महापदानसुत्तवण्णना।

धम्मपदट्ठकथाले र अत्थसालिनीले पुत्र जन्मेको समाचार सुने पछि वहाँको हृदयमा गहिरो स्नेह उत्पन्न भई "यो हृदय-बन्धन कसिनुभन्दा अगाडि नै यसलाई चुँडालि दिनेछु" भन्ने वहाँले कल्पना गर्नु भयोभन्ने कुरा समुल्लेख गरेका छन्[1]।

बोधिसत्वलाई समाचार सुनाई राजदूत तुरन्तै राजदरवारमा फर्की समाचार सुनाएको कुरा राजालाई बिन्ति गर्‍यो। त्यस बखत राजाले "समाचार सुनी राजकुमारले केही भनेनन् त?" भनी उत्सुकतापूर्वक दूतसँग सोद्धा दूतले-- "महाराज! विशेष कुरा त केही भन्नु भएन, केवल "राहुल नै जन्म्यो, बन्धन नै जन्म्यो" भन्ने शब्दमात्र प्रकट गर्नु भएको थियो" भनी बिन्ति गर्‍यो। अनि राजाले "त्यसोभए मेरो नातिको नाम नै 'राहुल' रहनेछ" भनी भन्नुभयो[2]।

समाचार सुनाई राजदूत फर्केर गएपछि राजकुमार पनि अति प्रसन्न मुद्रामा छन्न सारथीसँगै मङ्गल पुष्करिणीबाट राजदरवार फर्केर जानुभयो।

यशोधरादेवीले राजकुमार जन्माएको कुरा बतास जस्तै सारा नगरमा तुरन्तै फैलियो। सिद्धार्थका प्रत्येक नाता-कुटुम्बहरूका घरहरूमा पनि तुरन्तै समाचार फैलियो। समाचारद्वारा हर्षित नहुने कुनै पनि थिएनन्। यो हर्षको समाचार सुनी सिद्धार्थ कुमारका

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५१ : अग्गसावकवत्थु; अत्थ. सा. पृ. ५९: निदानकथावण्णना।

२. जा. अ. क. I-II पृ. ५१; बु वं. अ. क. पृ. २३२; अप. दा. अ. क. पृ ५४।

एक काकाकी छोरी[1] (पितुच्छा धीता) कृषागौतमी राजकुमारी पनि बडो खुशीभई झ्यालमा बसीरहेकी थिइन्। यसै बेलामा सिद्धार्थ कुमार सडकमा आइरहेको देखेर "अहा! यी राजकुमार आज कति आनन्दित भएका होलान्! कति शान्ति (=निवृत्त) सुख अनुभव गरिरहेका होलान्! ती नारी जसले पुत्र जन्माइन् उनी पनि कति आनन्दित भएकी होलिन्!" भन्दै निम्न गीत गाइन्—

"निब्बुता नून सा माता, निब्बुता नून सो पिता।
निब्बुता नून सा नारी, यस्सायं ईदिसो पति!"

कृषागौगमीले जुनसुकै कुरा मनमा राखी सिद्धार्थ कुमारलाई गीत सुनाए तापनि सिद्धार्थ कुमारको निमित्त यो गीत पद अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुनगयो। यो गीतको 'निवृत्ति-पद' सुनी "निवृत्त अथवा परम शान्ति त तब हुनसक्छ जब कि सम्पूर्ण चित्तमलहरू निवृत्त भई जानेछन्। यस्तो निवृत्ति-पद अवश्य नै उपलब्ध गर्न सक्नुपर्छ। आजै निष्क्रमण गरी त्यो निवृत्ति-पद (=शान्तिपद अर्थात् निर्वाण-पद) खोज्न जानेछु" भन्ने सोची गौतमी प्रति प्रसन्न भई "यो निवृत्त-पद युक्त गीत सुनाएको बारेमा कृषागौतमीलाई त कुनै गुरुदक्षिणा नै दिन योग्य छ" भन्ने विचार गरी सिद्धार्थ राजकुमारले आफ्नो गलाको हार उपहारको रूपमा उनलाई दिन पठाउनुभयो। मोतीको माला पाई कृषागौतमी अति खुशी भएकी मात्र होइनन् उनले यस्तो पनि सोचिन् कि— "अवश्य नै सिद्धार्थ

---

१. अत्थ. सा पृ. ३०: निदानकथावण्णना; धम्म. प. अ. क पृ. ५१ : अग्गसावकवत्थु, यमकवग्गो।

कुमार म प्रति आसक्त भए होलान्[१] ।"

पतिवियोग

राजदरबारका सारा का सारा स्त्री-पुरुषहरू हर्षित भए भने यशोधरादेवी त झन कति हर्षित तथा प्रफुल्लित हुनुभयोहोला भन्ने कुरा त उल्लेख गर्न पर्दैन। तर लोकोक्ति अनुसार कहीले कहीले जब अति हर्षित भइन्छ तब कुनै न कुनै विस्मात लिनुपर्ने कारण पनि आइपर्छ।

राजदरबारमा पुगिसक्नु भएपछि सिद्धार्थ राजकुमारको वर्षाऋतुको प्रासादमा त्यस रात अघिभन्दा धेरै हर्षोल्लास थियो। नृत्य-गीतहरू पनि अरू दिनहरूमा भन्दा विशेष प्रकारका थिए। नर्तकीहरू पनि अघि अघिभन्दा विशेष रूपले उत्साहित थिए र सिद्धार्थ कुमारकोनिमित्त जे गर्न पनि उनीहरू तयार थिए। नृत्य-गीत हेर्दा हेर्दै त्यस रात सिद्धार्थ कुमार चाँडै नै निदाउनु भयो। जब सिद्धार्थ कुमार मस्तभई निदाउनु भएको दृश्य देखे तब नर्तकी-हरू पनि त्यहीं बस्दा बस्दै निदाउन थाले। जब सबै नर्तकीहरू निद्रादेवीको काखमा खूब मस्तसँग आराम लिन थाले तब उनीहरू एक माथि अर्काको शीर, आँङ, खुट्टाहरू पारी लम्पसार भई सुते। ती निदाएका स्त्रीहरूमध्येमा केही नीदमा कराउन थाले, केही हाँस्न थाले, केही गाउन थाले र केही रुन थाले। केहीले त ऱ्याल निकाली खूब दाह्राकिट्न थाले। शायद दिनभरको शारीरिक थकावटको

---

१. जा. अ. क. I–II. पृ. ५१; बु. वं. अ. क. पृ. २३३; अप. दा. अ. क. पृ. ५५;

कारणले उनीहरू अघि कहिल्यै सुत्न नपाए जस्तो गरी खूब सुतेका-हुनाले कसै कसैका आङ्का वस्त्रहरू पनि ठाउँमा रहेनन्[१]।

अनेक विकल स्वरहरू निकाल्दै यसरी सुतीरहेका ती स्त्रीहरूका आवाजले सिद्धार्थ कुमारको नीद खुल्यो र बिउझिनुभई एकछिन खाट्मै बसी रंगविरंगका यो विभत्स दृश्यावलोकन गरिरहनु भएका वहाँको मनमा "कस्तो डरलाग्दो रणभूमिमा अथवा श्मशानमा बसेको रहेछु" भन्ने जस्तो लाग्यो[२]। त्यस पछि वहाँको मनमा मङ्गल पुष्करिणीको तीरमा घटेको घटना र कृषागौतमीको गीतको सम्झना आई गम्भीरतापूर्वक गृहत्याग गर्नेतिर नै चित्तप्रवृत्ति प्रवलभई कोठाबाट निस्की वहाँले "यहाँ को छ !" भनी आवाज दिनुहुँदा छन्नले "देव ! म छु" भन्ने बाहेक अरू कसैले पनि कुनै जवाफ दिएनन्। अघि अघि भए खिटिक्क कुनै आवाज दिने वित्तिकै हजारौं स्त्रीहरू हातजोर्दै अगाडि आउने ठाउँमा आज त कसैले तिरिक्क पनि बोलेनन्। अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत !!

अनि छन्नलाई घोडा ठीक पार्ने आज्ञादिई "पुत्रको अनुहार एकपटक हेर्नपाए हुन्थ्यो" भन्ने स्नेहपूर्ण इच्छा उत्पन्न भएपछि वहाँले यशोधरादेवीको खोपीतिर कदम बढाउनुभयो। खोपीको ढैलो बन्द भएको देखी अत्यन्त सावधानका साथ ढैलोको आधा खापा सुस्तरी उधारीहेर्दा वहाँको चक्षुपथ एक शून्य तथा शान्त वातावरणमा एकै शय्यामा सुतीरहेका आमा छोराको दृश्यमाथि

---

१. यो दृष्यका मूर्तिकला अमरावतीमा देखाइएका छन् भनी. B.B. पृ. ३७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकोछ।

२. वाराणशीका यश पुत्र पनि यस्तै दृष्य देखी घर छाडी गएका थिए। महा. व. पा. पृ. १८ : पब्बज्जाकथा, महाखन्धकं।

पर्न गयो। खोपीभित्र सुमधुर प्रकाश थियो। पानसहरूमा सुगन्ध तेलका बत्तीहरू ठाउँ-ठाउँमा बलिरहेका थिए। मानो कुनै दक्ष पुरुषले रङ्गमञ्चमा सजाइराखेका बत्तीहरूबाट आभा निस्के जस्तै निस्की बत्तीको प्रकाशले कसैको पनि आँखालाई बाधा पुऱ्याउँदैनथ्यो।

यशोधरा देवीका शयनागार सुगन्धित फूलहरूले खूब राम्ररी सजाइएका थिए। वर्षा-ऋतुलाई सुहाउँदो गरी बिच्छ्याइएका कार्पेट, त्यसैलाई मिल्ने भीत तथा झ्यालका पर्दा आदि पनि अति आकर्षक थिए। विशेषगरी यशोधराको बाँया हातलाई सिरान बनाई दाँया हातलाई कोमल ओढने जस्तो गरी सूक्ष्म श्वास-प्रश्वास लिंदै निश्चिन्तस्वरूप लिई निदाइरहेकी यशोधरा र राहुल कुमारको दृश्यनै बढी आकर्षक थियो। यो आकर्षक दृश्य देखेर वहाँ दैलोभित्र पस्न सक्नु भएन। मानो कसैले "यशोधरादेवीको नीदलाई खलबल नपार" भनी भन्ने जस्तो गरी तथा वहाँको खुट्टालाई कसैलै समाति राखेको जस्तो गरी एक खुट्टा दैलोभित्र र अर्को खुट्टा दैलो बाहिरै राखी वहाँले अनेक कल्पनागर्नु भयो। अन्तमा वहाँले "यदि यशोधराको हात पन्छाई पुत्रलाई लिउँभने अवश्य पनि यशोधराको नीद खुल्ने छ र शायद मेरो मार्गमा अवरोध पनि आउन सक्छ। अतः भइहाल्यो, बरु बुद्धत्व प्राप्त गरिसके पछि आएर हेर्नें छु" भन्ने निश्चय गरी पुनः सुस्तरी दैलोको खापा बन्द गरी त्यहाँबाटै अमृत खोजको महान् लक्ष लिई, सबै ऐश्वर्यलाई तिलाञ्जली दिई, राजदरबार छोडी आषाढ पूर्णिमाको अर्धरातको समयमा राजदरवार त्याग्नुभयो[1]

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ५३; अविदूरेनिदानं; बु. वं अ. क. पृ. २३५: गोतमबुद्धवंसवण्णना; अप. दा. अ क. पृ. ५[illegible] निदान

[stamp] 2144 / ३८८

थेरी. गा. अ. क. पृ. १: निदान; धम्म. प. अ. क. पृ. ५१: अग्गसावकवत्थु, यमकवग्गो; अत्थ. सा. पृ. ६०: निदानकथा।

गृहत्याग गर्नुभन्दा अगाडि राहुलकुमार हेर्नजानु भएको कुरा धम्मपदट्ठकथा र अत्थसालिनीमा अन्तर्गत भएका छैनन्।

थेरीगाथट्ठकथा (पृ. १) र मनोरथपूरणी (पृ. २०४) ले "राहुल कुमारस्स जात दिवसे....महानिक्खमण निक्खमित्वा...." अर्थात्—राहुलकुमार जन्मेकै दिनमा सिद्धार्थ कुमारले गृहत्याग गरेर जानुभयो भन्ने कुरा समुल्लेख गरेका छन्।

"यं पन जातकट्ठकथाय— 'तदा सत्ताह जातो राहुल कुमारो होतीति' वुत्तं, तं सेसअट्ठकथासु नत्थि; तस्मा इदमेव गहेतब्बन्ति" भनो जा. अ. क. I–II. पृ. ५२ : अविदूरे निदानमा र अप. दा. अ. क. पृ. ५६ : निदानकथामा उल्लेख भएका छन्।

ड़ा० अम्बेड़करले आफ्नो "The Buddha and His Dhamma" (1957) भन्ने मोटो पुस्तकको पृ. ३४ मा "कोलिय र शाक्यहरूका बीच रोहिणी नदीको झगडाको कारणले गर्दा सिद्धार्थले गृहत्याग गरी भार्गव परिव्राजककहाँ गई प्रव्रजित भए" भन्ने जुन कुरा उल्लेख गरेका छन्; ती कुरा कुनै पालि वा संस्कृत बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका पाइँदैनन्। यस्तो मनगढ़न्ते कुरा शायद लेखकले राजनैतिक दृष्टिकोणले मात्र हेरी लेखेको हुनुपर्छ। यसप्रकार बठ्याइंगरी लेखेका पुस्तकले जिज्ञासुहरूलाई सही मार्गमा लैजानुभन्दा भ्रामक तथा अयथार्थतातिर नै लैजान सक्छ।

अभिनिष्क्रमण सूत्रले— सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग्नुभन्दा एक रात अगाडि प्रजापति गौतमी, शुद्धोदन महाराजा तथा यशोधरादेवीले स्वप्न देखेका थिए भनी उल्लेख गरेको छ भनी B.B. पृ. ३८–४० मा डा० विक्रमसिंहले उल्लेख गरेका कुराहरूका सारांश जानकारीकोनिमित्त यहाँ उल्लेख गरेकोछु ।

प्रजापति गौतमीले देखेका स्वप्न—

"एक सेतो साँढे रुँदै कराउँदै शहरमा घुमीरह्यो तर कसैले पनि उसलाई रोक्न सकेन, न त उसको अगाडि नै जानसक्यो ।"

शुद्धोदन महाराजाले देखेका स्वप्न—

"इन्द्रको जस्तो एक राजकीय झण्डा नगरको बीचमा गाडे । यस झण्डाबाट प्रकाश निस्केर सारा संसारमा फैलियो । चारै दिशाबाट देवताहरू आई हल्का वृष्टिगरे । जब देवताहरूले मधुरस्वरमा गीत गाउन थाले तब त्यस झण्डाबाट सुनको लट्ठी भएको एक स्वेतछत्र निस्क्यो र चारै दिशाहरूबाट देवराजहरू आई झण्डा लिएर ढोकाबाट निस्केर गए ।"

यशोधरा देवीले देखेका स्वप्न—

'(१) महापृथ्वी हल्लिन थाल्यो, (२) इन्द्रको झण्डा टुक्रा भई भूइमा खस्यो, (३) चन्द्र र सूर्य तथा सबै ताराहरू आकाशबाट खसे, (४) एक अति राम्रो खोलिएको छत्रलाई दासपुत्र छन्न आई खोसेर लग्यो, (५) वहाँको शीरको मुकुट खोसेर लग्यो, (६) वहाँका आभरणहरू हातका चूरीहरू तथा

गलाका हारहरू चुँडिएर खसे, (७) वहाँको सुन्दर शरीर अकस्मात विरूप भयो, (८) वहाँका शरीरबाट हात खुट्टाहरू खसे, (९) वहाँलाई नाङ्गै पारी वस्त्रहरू खोसेर लिए, (१०) वहाँ बसिरहेको सिंहासन पल्टियो, (११) वहाँको आरामलिने कवचका खुट्टाहरू भाँचिए, (१२) राजदरबारका रूखहरूलाई वतासले ढ़ाले, (१३) अनेक रत्नहरूले बनेको पर्वत अकस्मात फुटी चकनाचूर भयो, (१४) अकस्मात चन्द्र र ताराहरू खसेर लुप्तभए अनि सूर्य पनि लुप्तभई संसार अन्धकार भयो, (१५) नगरमा भएको प्रकाशस्तम्भबाट प्रकाश लोप भयो, (१६) नगर-द्वारपालहरू ढोका बाहिर उभिई विलाप गर्न थाले, (१७) नगर जम्मै घिनलाग्दो जस्तो गरी कुरूप भयो, (१८) रूखहरूका पातहरू तथा फूलहरू तितरवितर भई छरिए, (१९) पोखरी तथा तलाउहरूका पानी सबै सुकेर गए, (२०) सशस्त्र सैन्यहरू चारैतिर दौडी संसारका चारकुना-हरूमा खडा भएर बसे।"

"अनि यशोधरादेवी सिद्धार्थ कुमारकहाँ गई जब यी स्वप्नहरूका कुरा सुनाउन थाल्नुभयो तब राजकुमारले यशो-धरादेवीलाई 'स्वप्नका कुराहरूबाट कुनै चिन्ता लिनुपर्दैन, स्वप्न भनेको स्वप्नै हो र यो संसारको स्वभाव हो, जाऊ गएर सुत' भनी भन्नु भएपछि यशोधरा आफ्नो खोपीमा गई पुनः सुत्नुभयो।" B. B. पृ. ३८-४०

हुएन्-सियाङले कपिलवस्तुको दक्षिण ढ़ोका बाहिर एक चैत्य र त्यसको नजिक एक विहार र त्यसमा सिद्धार्थको मूर्ति थियो भन्ने र....त्यसैको नजिक अर्को एक विहारमा राहुल र यशोधरा सुतिरहेको एक तस्वीर पनि थियो भनी

बिहान भए पछि सिद्धार्थ कुमार राजप्रासादमा नभएको खबरद्वारा राजदरवारमा कत्रो खलबली मच्चियो होला र कत्रो रुवा-वासी भयो होला भन्ने कुरा सजिलैसँग अनुमान लगाउन सकिन्छ। एक महाधनी सेठका छोरा भएका वाराणसी नगरका यशपुत्र आफ्नो प्रासादबाट एक रात सुटुक्क निस्केर गइसके पछि आमा हुने सुजाता[1] उपासिकाले छोरा यशलाई प्रासादमा न पाउँदा आफ्नो पतिलाई सुनाए पछि सेठले चारै दिशातिर रिसल्ला दौडाई खोज्न पठाए भने[2] राज्यका राजा जस्ताका छोरा राजदरवारमा नहुँदा कस्तो रुवावासी तथा होहल्ला मच्चियो होला भन्ने कुरा र राजकुमारको पत्तो लगाउन कस्तो खोजतलास तथा प्रयत्न गरे होलान् भन्ने कुरा पनि सजिलैसंग बुझ्न सकिन्छ। राजा र रानीहरूले कति विलाप गरे होलान् भन्ने कुरा भगवान् बुद्धले पछि स्वयं बोधिराजकुमार,[3]

उल्लेख गरेका छन् भनी B. B. पृ. ४० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकोछ।

शान्तिभिक्षु शास्त्रीको ललितविस्तर पृ ३८२ मा पनि यशोधरादेवीले स्वप्न देखेकी कुरा उल्लेख भएकोछ।

१. हेर लेखकको बु. म. भा–१ पृ. ९ र १३ मा।

२. महा. व. पा. पृ. १९ : पब्बज्जाकथा, महाखन्धकं। यी कुमार पनि सिद्धार्थले जस्तै विभत्स दृश्य देखेर घरबाट निस्केर बुद्धकहाँ गई प्रव्रजित भएका थिए। यिनका पनि तीनै प्रासादहरू थिए।

३. म. नि. II. पृ. ३२० : बोधिराजकुमारसुत्तं।

सच्चक निगण्ठ,[१] सङ्गारव नामक माणव[२] तथा भिक्षुहरूलाई[३] भन्नु भएका निम्न कुराहरूबाट प्रष्ट हुन्छ ।

"सो खो अहं, राजकुमार, अपरेन समयेन दहरो व समानो सुसुकालकेसो भद्रेन योब्बनेन समन्नागतो पठमेन वयसा अकामकानं मातापितूनं अस्सुमुखानं रुदन्तानं केसमस्सुं ओहारेत्वा कासायानि वत्थानि अच्छादेत्वा अगारस्मा अनगारियं पब्बजिं[४] ।

जब छन्न सारथी सिद्धार्थ कुमारलाई छाडी वहाँका आभरण-हरू र वस्त्रहरू लिई, शोकाकुलित भई, कण्ठक अश्वबाट पनि सदा-कोनिमित्त विदा लिई, आफू एक्लै राजदरबारमा फर्की शुद्धोदन महाराजाको अगाडि विरहपूर्वक राजकुमारका आभरण तथा वस्त्र-हरू राखी "राजकुमारले तपाईंहरूलाई नमस्कारपूर्वक 'मलाई कुशल नै छ भन्ने खबर पुऱ्याइ देऊ[५]' भनी अनोमा नदीको तीरमा आफ्नो खड्गले केश क्षौर गरी काषाय-वस्त्र धारणगरी वहाँले मलाई फर्काएर पठाउनु भयो" भन्ने खबर सुनेपछि राजा रानीहरूले धर धर आँसु खसाल्दै विलाप गर्न थाले ।

यस्तै गरी छन्नले सुत्केरी हुनु भएकी यशोधरादेवी कहाँ गई

---

१. म. नि. I. पृ. २९५ : महासच्चकसुत्तं ।

२. लेखकको बु. ब्रा. भा–१ पृ. ८४ : बोधिसत्वचर्या ।

३. म. नि. I. पृ. २१३ : पासरासिसुत्तं ।

४. म. नि. II. पृ. ३२० : बोधिराजकुमारसुत्तं । यसको अर्थ लेखकको बु. ब्रा. भा–१ पृ. ८४ मा उल्लेख भएको छ ।

५. जा. अ. क. I–II. पृ. ५५; बु. वं. अ. क. पृ. २३५; अप. दा. अ. क. पृ. ५८

बृत्तान्त कुरा सुनाए। यो समाचार सुनी यशोधरादेवीको हृदय फुट्ला जस्तो भए तापनि वहाँले आँखाबाट श्रद्धास्नेहका दुइ थोपा आँसु खसाली सिद्धार्थ कुमारलाई नमस्कार गरी पति प्रतिको सच्चा स्नेहको कारणले पतिदेव भई, बुद्धिमत्तापूर्वक ठूलो धैर्य लिई "मेरा पतिदेवलाई कुनै बिघ्न नहोस् र वहाँले चिताउनु भएको जगतोद्धारको महानकार्य निर्विघ्नतापूर्वक चाँडै सफल होस्" भन्ने कुरालाई भित्री दिलदेखि शुभकामना गर्दै त्यस दिनदेखि राजकीय रंगी-विरंगी पोसाकहरू त्यागी, आभरणहरू पनि त्यागी,[1] दरवारमै एक साधुनी जस्ती भई उत्तम पतिव्रता नारी-जीवनलाई रक्षा गर्नुहुँदै विधबीको[2] जस्तो जीवन बिताई वहाँ शान्तपूर्वक बस्नु भयो।

यदि कुनै साधारण स्त्री जस्ती हुनु भएकी भए उपरोक्त समाचार सुनी वहाँले कति शोक, सन्ताप तथा विलाप गर्नु हुन्थ्यो होला। तर वहाँ— हीना, मध्यमा तथा उत्तमा नारीहरूमध्येमा— उत्तमा नारीको गुणाङ्गले र महासत्व जस्तै उत्तम गुणहरूले विभूषिता हुनु भएकीले वहाँ यस परिस्थितिद्वारा कत्तिपनि विचलित

---

१. जा. अ. क. I–II. पृ. ७४; सन्तिकेनिदान; अप. दा. अ. पृ. ८० : निदान।

"जब वोधिसत्वले उरुबेल वनमा तपस्या गरी अनेक दुष्करचर्या गर्नथाल्नु भयो भन्ने खवर सुन्नुभयो तब यशोधरादेवीले आभरणहरू त्याग्नु भएको थियो" भन्ने कुरा तिब्वती ग्रन्थमा उल्लेख भएकोछ भनी BB. पृ. ५६ मा उल्लेख भएकोछ।

२. जा. अ, क, V. पृ. ६ : चन्दकिन्नरजातकं, नं. ४८५

नभई, तटस्थ रही शान्तपूर्वक बस्न सक्नु भएको हो। यसबाट हामी वहाँको महानता र असाधारणगुणको परिचय पाउँछौं। त्यसैले वहाले पछि थेरीअपदानपालिमा "...'म शीलवती तथा सर्वाङ्ग सम्पन्ना भई घरमा बसेकी थिएँ" भनी भगबान्को अगाडि भन्नु भएको हो।

यशोधरादेवीका यी असाधारण धैर्यताको कुरासुनी हामी-लाई बडो अद्भूत लाग्न सक्छ। अझ यस्तो पनि लाग्न सक्छ कि यो त स्वाभाविक कुरा भएन। असाधारण गुणहुनेले लोकजनका असाधारण कुरालाई साधारण पारिदिन्छ। यही नै विशिष्ट पुरुष-हरूको लक्षण हो। यो संसारमा खोज्ने हो भने त्यस्ता अद्भूत र असाधारण गुणभूषिता नारीहरू पनि कम भए पनि नपाइएका होइनन्, पाइन्छन् नै।

यशोधरादेवीले तेव्रो दुःखलाई अरूले नपत्याउने झैं गरी चित्तलाई कत्तिपनि नबिगारी धैर्य राख्नु भएझैं भिक्षुसङ्घलाई भोजन गराइरहेको समयमा पति सहित आफ्ना बत्तीस पुत्रहरूलाई मारि दिएको समाचार-पत्र पाएर पनि आफ्नो चित्तलाई कत्तिपनि विचलित नगरी धैर्यराख्नसक्ने बन्धुल मल्लिका[1] जस्ती नारी; आफ्ना पतिलाई छाडी खुशीसँग प्रव्रजित हुनसक्ने धम्मदिन्ना[2] जस्ती नारी; राजा बिम्बिसार जस्ता पतिलाई पनि त्यागनसक्ने क्षेमा

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. २१७: विडुडभवत्थु, पुप्फवग्गो। हेर लेखकको बु. रा. भा-१ पृ. १५८–५९

२. हेर लेखकको बु. श्रावि. च. भा-१ पृ. ३३९: धर्मदिन्ना परिचय।

महारानी[1] जस्ती नारी तथा एकलौटे पुत्रलाई राजाले मार्न-लगाएको खबर सुनेर पनि अन्यथा नगरी चित्तमा धैर्य लिनसक्ने वेलुकण्डकी नन्दमाता[2] जस्ती असाधारण गुण भएका नारीहरू पनि यो लोकले नपत्याउने गरी आश्चर्य पारिदिने खालका नारीहरू छन् ।

बुद्धसँग प्रथम भेट्

उता, सिद्धार्थ बोधिसत्व अनोमा नदीबाट क्रमशः राजगृह गई त्यहाँबाट भर्गवको[3] आश्रममा (भग्गवस्सारामे) गई त्यहाँबाट आलार कालाम र उद्दक रामपुत्रकहाँ[4] गई त्यस पछि ६ बर्षसम्म

---

१. हेर लेखकको बु. श्रावि. च. भा–१. पृ. १७२ : क्षेमा परिचय ।

२. हेर लेखकको बु. म. भा--२. पृ. १७३ मा ।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ २ : निदान ।

४. यस सम्बन्धका क्रमिक कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. भा–१ पृ. ८४–१०० मा उल्लेख भएका छन् ।

B.B. पृ. ५३ मा डा० विक्रमसिंहले आलार कालाम तथा उद्दक रामपुत्रकहाँ जानु भन्दा अगाडि सिद्धार्थ बोधिसत्व अरू अरू कहाँ पनि गएका कुराहरू उल्लेख गरेकाछन् । त्यस्तैगरी अभिनिष्क्रमण सूत्रमा र ललितविस्तरमा पनि

उरुवेल वनमा घोरतपस्या गरी,[१] पञ्चवर्गीय हरूले छाडेर गईसके

भएका कुराहरू पनि वहाँले उहीं पादटिप्पणीमा उल्लेख उल्लेख गरेका छन् ।

आलार कालाम र उद्दक रामपुत्रकहाँ बोधिसत्वले के सिके भन्ने कुरा पपं. सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुत्त-वण्णनामा उल्लेख भएकोछ ।

डा० विमल चरण ल: ले "A Study of the Mahavastu" को पृ. ६५ मा आलार कालाम वैशालीका र उद्दक रामपुत्र राजगृहका हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

बुद्धचरित अनुसार बोधिसत्वले भृगु पुत्रसँग भेटेका कुरा पनि B.B. पृ. ५३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

तिब्बती श्रोत अनुसार राजा विम्बिसारसँग भेटेपछि बोधिसत्व राजगृहबाट गृद्धकूट पर्वतमा एक तपस्वीसँग बस्नु भएको थियो र वहाँले उनीहरूका शास्त्रहरू सबै अध्ययन गरिसकेपछि वहाँलाई उनीहरूले "महाश्रमण" भन्न थाले । तर जब वहाँले उनीहरूको परमार्थं शक्र, ब्रह्मा तथा वशवर्ती-मार हुने भन्ने कुरा बुझ्नुभयो तब वहाँ, त्यहाँबाट पनि अन्त जानुभयो भन्ने कुरा पनि उहीं पृ. ५३ को पादटिप्प-णीमा उल्लेख भएको छ ।

१. उरुवेल वनमा घोरतपस्या गर्नु भएको सम्बन्धमा विस्तृत कुराहरू म. नि. I. पृ. २३ : भयभेरवसुत्तमा उल्लेख भएको

पछि बुद्धगयामा जानुभई बुद्धत्व ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो[२]। त्यसपछि ऋषिपतन मृगदावनमा गई धर्मचक्र प्रवर्तन गरी[3] त्यहाँबाट क्रमशः पुनः राजगृह नगरमा आई बिम्बिसार राजालाई बुद्ध-धर्ममा दिक्षित गर्नु भयो[४]। त्यसपछि त्यहाँबाट कालुदायी स्थविरका साथ कपिल-वस्तुको निमित्त प्रस्थान गर्नु भयो[५]। अनि ६० योजनको बाटो हिंडी बुद्धभगवान् वैशाखपूर्णिमाको दिन कपिलवस्तुमा पुग्नुभयो[६]।

कपिलवस्तुमा पुग्नु भएपछि हजारौं हजार शाक्य परिवार-हरूले वहाँको दर्शन गरे। भगवान् न्यग्रोधारामसमा[१] अर्थात् बरका बगैंचामा बस्नु भयो। त्यस वखत भगवान्‌सँग २० हजार भिक्षुहरू

पाइन्छ र जसको अनुवाद लेखकको बु. व्र. भा–२ पृ. ३४३ मा भएकोछ।

२. हेर लेखकको बु. श्रा. च. भा–१ पृ. १६

३. हेर लेखकको बु. श्रा. च. भा–१ पृ. १६२

४. हेर लेखकको बु. रा. भा–१ पृ. २९–४४

५. हेर लेखकको बु. रा. भा -१ पृ. १३३

६. हेर लेखकको बु. रा. भा–१ पृ. १३६

१. हुएन्-सियाङ्ले कपिलवस्तुको करीब ३।४ ली अर्थात् एक डेढ़ माइल जति दक्षिणतिर न्यग्रोध वृक्षको वगैंचा छ, जहाँ सम्राट् अशोकले एक स्तूप बनाइराखेका छन्। यो त्यही स्थान हो जहाँ भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा आउनु हुँदा बस्नु भएको थियो। फाहियानले पनि यस्तै कुरा उल्लेख गरेका छन् भनी B.B. पृ. ११७ को पावटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

थिए[२] । शाक्यहरूको ठूलो भेला भएको थियो ।

भोलिपल्ट बुद्ध भगवान् भिक्षुहरूद्वारा परिवृत्त भई कपिल-वस्तु शहरभित्र सपदानचारिकाले[३] भिक्षाटन् जानुभयो[४] ।

यो समाचार तुरन्तै यशोधरा देबीको कानमा पुग्यो । समाचार सुन्नेबित्तिकै वहाँको हृदय फुटला जस्तो भई तुरन्त शुद्धोदन महाराजाकहाँ गई "महाराज ! तपाइँका छोरा—जो एकदिन—रथमा बसी, छत्र ओढी, अनेक राज-लीलाले यस शहर घुम्नु हुन्थ्यो । आज उही तपाइँका छोरा बुद्ध हुनुभई कुनै सहारा नभएका जस्तै गरी, उही शहरमै, उही सडकमै माटाको भिक्षापात्र हातमा लिई घर-घरपिच्छे भिक्षाटन् गर्दै आउनु भएको छ" भनी वहाँले विन्तिगरेपछि हतासखाई, हडबडाई, हतारो हतारो गरी लत्रिएको धोती समात्दै बुद्धलाई निम्त्याई ल्याउनेछु भन्दै राजा दरवारबाट बाहिर निस्कनु भयो[१] ।

राजाले बुद्धलाई अघिल्लो दिनमा किन न निम्त्याएका होलान् ?

यतिन्जेलसम्म राजालाई बुद्धको नियम नै थाहा थिएन । आफ्नै पुत्रसंझी, आफ्नै दरवारमा भोजनार्थ आउनु नै हुनेछ भन्ने विश्वासलिई वहाँले अघिल्लो दिनमा न निम्त्याई जानु भएको हो ।

---

२. सम. पा. III. पृ. १०५७ : राहुलवत्थु, महाखन्धकं ।

३. घर-घरपिच्छे भिक्षाटन् जानुलाई 'सपदानचारिका' भन्दछन् ।

४. हेर लेखकको बु, रा. भा–१ पृ. १३६ मा ।

१ हेर विशेष कुराकोनिमित्त लेखकको बु. रा. भा–१ पृ. १३७; धम्म. प. अ. क. पृ. ५२५ : सुद्धोदनस्सवत्थु, लोकवग्गो ।

तर वहाँले बीसौंहजार भिक्षुहरूकानिमित्त चाहिने सबै कुराको व्यवस्था मिलाइ सक्नु भएको थियो। न निम्त्याइकन बुद्ध आउनुहुन्न भन्ने कुरा चाहिं राजालाई थाहा थिएन[२]।

जब शुद्धोदन महाराज बुद्धलाई लिनजानु भयो तब शहरका मानिसहरू दुइ तीन[३] तथा चारतले[४] घरहरूका झ्यालहरू उघारी, भिक्षाटन् आइरहनु भएका बुद्धलाई हेर्न व्यस्त भएझैं यशोधरादेवी पनि प्रासाद माथि गई "यसै नगरमा अघि आर्यपुत्र महान् राजलीलाले सुवर्णमय पाल्की तथा चौघोडे बग्गी आदिमा विचरण गर्नु हुन्थ्यो। तर आज केश-दाह्री क्षौरगरी, कषायवस्त्र धारणगरी, हातमा माटाको भिक्षापात्र लिई भिक्षाटन गर्दै हुनु हुन्छ; यसले वहांलाई शोभा दिन्छ के!" भन्ने विचार गरी झ्याल उधारी हेर्दा अनेक प्रकारका विरागयुक्त शारीरिक तेजद्वारा शहरका सडकहरू जाज्वल्य-मान पारी, बुद्धश्रीद्वारा प्रकाशमान भई, व्याम-प्रभा[१] फैलाई, बत्तीस महापुरुषलक्षणहरू[२] र असीत्यानुव्यञ्जन[३] हरूले सुशोभित

---

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ५२५ : सुद्धोदनस्सवत्थु, लोकवग्गो।

३. जा. अ. क. I–II. पृ. ७३; अप. दा. अ. क. पृ. ७८

४. सम. पा. III. पृ. १०५९ ; राहुलवत्थु महाखन्धकवण्णना।

१. चार पाँच हात दुरी सम्म फैलिने रश्मीलाई 'व्यामप्रभा' भनिन्छ।

२. बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्रा. भा–१ पृ. १६८ मा उल्लेख भएको छ।

३. असीत्यानुव्यञ्जन भनेका के के हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. श्रावि. च. भा–१ पृ. ४७९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

हुनु भएका शाक्यसिंहलाई देख्नु भई—साथमा रहेका सातवर्षीय राहुलकुमारलाई पिताको परिचय दिनुहुँदै— यशोधरादेवीले वहाँको शीरदेखि लिएर पैतालासम्मको लक्षणहरूको वर्णन गरी[४] निम्न आठ[५] नरसिंहगाथा सुनाउनु भयो[६]—

---

४. सम. पा. III. पृ. १०५६; जा. अ. क. I–II. पृ. ७३; अप. दा. अ. क. पृ. ७८–७९

५. जा. अ. क. I. पृ. ७३ : सन्तिकेनिदान; अप. दा. अ. क. पृ. ७९ : निदान; सम. पा. III. पृ. १०७९

६. यी नरसिंहगाथालाई नेपालमा 'यशोधरा स्तोत्र' भन्दछन् र ती गाथाहरू यस प्रकार छन्—

(१) "स्निग्ध नीलमृदु कुञ्चित केशः,
सूर्य सुनिर्मललाभी ललाटः ।
युक्त तुङ्ग मृदु आयत नासो,
रश्मिज्वाल वृतता नरसिंहः ।।

(२) "अञ्जनवर्ण सुनील सुकेशः,
काञ्चनपत्र विशुद्ध ललाटः ।
ओषधिपानतः शुद्धः सुवर्णः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(३) "आयतपुक्त संचित नासो,
गोपमुखो अतिनील सुनेत्रः ।
इन्द्रधनु सम नील सुनेत्रः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ॥

(४) "स्निग्ध सुगम्भीर मञ्जू सुघोषो,
हिंगुलिवर्णः सुरक्तः सुजिह्वा ।
विंशति विंशति श्वेत–सुदन्तः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ॥

(५) "वर्तं सुवर्त सुसंचित ग्रीवः,
सिंहहनु मृगराज शरीरः ।
काञ्चन सुच्छवि उत्तमवर्णः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ॥

(६) "गच्छति नीलपथे सुविचित्रः,
तारागण परिवेष्ठित रूपः ।
श्रावकमध्य गत श्री मुनीन्द्रः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ॥

(७) "चक्रमलंकृतः रक्तः सुपादः,
लक्षण मण्डितः आयत पार्ष्णिः ।
चामर चक्र विभूषितः पाणिः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ॥

(८) "शाक्यमुनि कुमार वरसुकुमारो,
लक्षणचित्र सुपुण्य शरीरः ।
लोकहिताय गतो नरवीरः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ॥

(९) "अमर नदीवर चण्ड गजेन्द्रः,
मारपराजय भीमः सुवीरः ।
सर्वगुणाकर लोकविशुद्धः,
वन्दामि गौतम श्रीमुनि पादौ ॥"

अर्थ—

(१) "चिल्लो, नोलो, नरम तथा घुङ्ग्रिएको केशहरू हुनु भएका सूर्य जस्तै सुनिर्मल निधार हुनु भएका; उठेको नरम, लामो तथा सुन्दर नाक हुनुभएका, सबैतिर रश्मी ज्वाला हुनु भएका— वहाँ नरसिंह हुनुहुन्छ ।

(२) "गाजलेवर्ण जस्तो सुनील र राम्रो केश हुनु भएका, सुनको पाता जस्तै सफा निधार हुनु भएका; चन्द्रमाको जस्तै तेजिलो सफावर्ण हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ ।

(३) "लामो तथा पुष्ट परेको नाक र कान्तियुक्त मुख हुनु भएका; इन्द्रेणी जस्ता अति सुन्दर तथा नीला आँखिभौं हुनु भएका— वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ ।

(४) "मीठो, गम्भीर तथा राम्रो आवाज हुनु भएका, हिङ्को वर्ण जस्तो रातो जिभ्रो हुनु भएका; वीस वीस ओटा (तल र माथि) राम्रा राम्रा सेता दाँतहरूले सुशोभित हुनु भएका--वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(५) "राम्रो गोलाकार परी चट्ट मिलेको घाँटी हुनु भएका, सिंहको जस्तो वङ्गारा र सिंहकै जस्तो शरीर हुनु भएका; उत्तम काञ्चनवर्ण जस्तै सुन्दर छवि हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(६) "विचित्र तारागणहरूद्वारा परिवेष्ठित भई चन्द्रमा आकाशमा जानेझैं श्रावकहरूका बीच हिंडिरहनु भएका श्री मुनिन्द्र नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(७) "चक्रचिन्हले सुशोभित भएका, राता तथा राम्रा पाउहरू भएका; लक्षणहरूले सुभूषित, लामा कुर्कुच्चा तथा चमर र चक्रचिन्हले विभूषित हातहरू हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(८) "कुमारहरूमध्येमा श्रेष्ठ सुकुमार हुनु भएका शाक्यमुनि, लक्षणचित्रहरूद्वारा सुपुण्य शरीर हुनु भएका; लोकहितार्थ जानु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(९) "मरणरूपी नदीबाट पारतरी श्रेष्ठ अमरनदीमा पुग्नु भएका, दुर्दान्त नालागिरी जस्ता हात्तीलाई र भीम समान् मारलाई समेत् पराजित् गरी सुवीर हुनु भएका; लोकविशुद्ध पोर्ने सबै गुणहरूले विभूषित हुनु भएका—वहाँ श्रीमुनि गौतमका दुइपाउमा ढोग्दछु।"

"सिनिद्धनीलमुदु कुञ्चितकेसो,
सुरियनिम्मलतलाभिललाटो।
युत्त तुङ्ग मुदुका'यत नासो,
रंसिजालवितती नरसीहो' ति[१] ॥"

बुद्धलाई राजदरबारमा भित्र्याइसकेपछि अत्यन्त सम्मानपूर्वक राजकीय भोजन प्रदान गरे। भोजन पछि बुद्ध भगवान्‌ले पनि ज्ञाति-संग्रह गर्नुहुँदै उचित ढङ्गले राजाहरूलाई भुक्तानुमोदन उपदेशहरू सुनाउनु भई राजालाई सकृदागामी र महाप्रजापति गौतमीलाई स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो[२] र भगवान्‌बुद्ध मातृ-पितृ ऋणबाट सुविमुक्त हुनुभयो।

भोजनकृत्य सिद्धिए पछि राजदरबारका सबै स्त्रीहरू गई बुद्ध-लाई वन्दना गरे। किन्तु राहुलमाता यशोधरादेबी मात्र बुद्धकहाँ जानु भएन।

"आर्या! बुद्धकहाँ गई वन्दना गर्नु होस्, सबै स्त्रीहरू गइ-सके" भनी परिजनहरूले निवेदन गर्दा वहाँले—"यदि मेरो कुनै गुण छ भने अथवा मेरो कुनै दोष छैन भने आर्यपुत्र नै यहाँ पाल्नु भई

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ७३ : सन्तिकेनिदानं; अप. दा. अ. क. पृ. ७९ : निदान। यी आठ गाथाहरू उक्त ग्रंथमा उल्लेख भएको पाइँदैन। अपदानट्ठकथामा भने दश वटा गाथा भनी उल्लेख भएको छ।

२. विशेष कुराको लागि हेर लेखकको बु. रा. भा–१ पृ. १३५-३९ मा।

मलाई दर्शन दिनु हुनेछ र त्यसैबेला मैले वहाँलाई वन्दना गर्नेछु" भनी जवाफ दिनु भयो। जुन कुरा शुद्धोदन महाराजाको कानमा पनि पुग्यो ।

यशोधराको खोपीतिर

अनि भुक्तानुमोदनादि सबै कार्य सिद्धिए पछि आसनबाट उठ्नु भई शुद्धोदन महाराजालाई पात्र समात्न लगाउनु भई, दुइ अग्रश्रावकहरूका साथ[1] शाक्यमुनि बुद्ध भगवान् राहुलमाता

---

१. भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा आउनुहुँदा अग्रश्रावकहरू साथमा आउनु भएका थिएनन्। न्यग्रोधाराममा यमकप्रातिहार्य देखाउनु भएको वेलामा वहाँहरू राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा हुनुहुन्थ्यो । बुद्धले यमकप्रातिहार्य देखाउनु भएको कुरा ध्यानबाट थाहापाउनु भएपछि महाकाश्यप स्थविर सहित ५०० भिक्षुहरूका साथ दुइ अग्रश्रावकहरू आकाश मार्गद्वारा कपिलवस्तुमा आउनु भएको थियो भन्ने कुरा बु. वं. पा. पृ ३०१–०२, गा. नं. ४३–५९ मा समुल्लेख भएको छ। चरियापिटकट्ठकथाको निदान पृ. ५ मा पनि यो कुरा उल्लेख भएको छ। यमकप्रातिहार्य भनेको के हो भन्ने बारेमो धम्म. प. अ. क. पृ. ५५६; यमकपाटिहारियवत्थु. बुद्धवग्गो; दी. नि. III. पृ. पाथिकसुत्तंमा पनि वर्णित भएका छन्। केही संक्षेप कुरा लेखकको बु. प. भा–१ पृ. २७ मा पनि उल्लेख भएको छ।

यशोधरा देवीको खोपीतिर जानलाग्नु भयो। खोपीभित्र पुग्नुभन्दा अगाडि दुबै अग्रश्रावकहरूलाई भगवान्‌ले यसो भन्नु भयो--

"राजपुत्रीले आफ्नो इच्छानुसार ढोग्नलाग्दा उनलाई केही नभन्नू।"

यति पूर्व सूचना दिई भगवान्‌बुद्ध दुइ अग्रश्रावकहरू र शुद्धोदन महाराजाका साथ राहुलमाताको खोपीभित्र पस्नुभई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो।

"भगवान् आफ्नो खोपीतिर आउँदै हुनुहुन्छ" भन्ने खबर पाई ६ वर्ष देखिको इच्छा पूर्णगराउने आशालिई काषायवस्त्र लगाई प्रतीक्षामा बसीरहनु भएकी यशोधरादेवीले आफूसंग बसेका ४० हजार नर्तकी स्त्रीहरूमध्येका एकहजार नब्बे जति क्षत्री कन्याहरू लगायत सबैलाई "काषाय-वस्त्र लगाउनू" भनी आज्ञा दिनु भयो र उनीहरू सबैले त्यस्तै गरे[1]। अनि बुद्ध भगवान् आसनमा बस्ने-बित्तिकै-- बाँधी राखेको बाछालाई फुकालिदिंदा दौडेर आमाको दूध पिउन जानेझैं—गहिरो स्नेहको भावुकतामा परी पृथग्जनताको कारणले गर्दा दौडेर गई वहाँले सुपुष्ट तथा गोल परेका गोलीगाँठा-हरू भएका बुद्धका दुवै खुट्टाहरू जति सक्यो उति बलियो गरी अँगाली पाउमाथि शीर राखी इच्छा हुन्जैलसम्म वहाँले ढोगिरहनु भयो[2]। सबै स्त्रीहरू रुवावासीनै गर्न थाले। त्यो दृश्य देख्नेलाई यस्तो लाग्थ्यो कि मानो पाउ धोई पानी पिउने जस्तो गरी आफ्ना मोतीका दानाहरू जस्ता आँसुद्वारा बुद्धका कमलरूपी सुकोमल पाउहरू

---

१. जा. अ. क. V. पृ. ६: चन्दकिन्नरजातकं, नं. ४८५

२. सम. पा. III. पृ. १०६०; जा. अ. क. I–II. पृ. ७४; अप. दा, अ. क. पृ. ८०

पखाल्नु भई सोही आँसुको प्रसादद्वारा आफ्नो शीर सिञ्चन गरी अभिषेक पाएकोझैं सम्झी वहाँले आफ्नो जलेको हृदयलाई शीतल पार्नु भयो ।

त्यस अवर्णनीय वातावरणलाई हेर्दा पति र पत्नीको वियोग भई ६ वर्ष पछि भएको यस भेटले—बिछोड भएका पति र पत्नीको पुनर्मिलन जस्तो नभई कुनै भाइबहिनीहरूको पुनर्मिलन जस्तो लाग्दथ्यो । भनाइको मतलब त्यस स्तब्ध वातावरणमा सम्मिलित भएका कसैले पनि कुनै शब्द मात्र पनि उच्चारण नगरेका मात्र होइनन् यशोधरादेवी प्रति सहानुभूति राखी "न रोऊ !" सम्म पनि कसैले भन्न सकेनन् । त्यस समागममा यदि कुनै आवाज सुनिन्थ्यो भने, त्यो थियो— "सुँक्क सुँक्क गरी रोएको आवाज मात्र ।"

यसरी इच्छा तृप्तगरी शान्त वातावरणमा कुनै बिघ्नबाधा विना बुद्धको श्रीचरण कमलमा ढोग्न पाउनु नै यशोधरादेवीको निमित्त ठूलो सौभाग्यको कुरा हुन गएको थियो ।

यो थियो नारी प्रति बुद्धको सहानुभूतिपूर्ण सम्मान !!

साधारणतया स्नेहको कारणद्वारा शोक-सन्ताप हुन्छ भनी भनिन्छ । तर जब साधारण स्नेहको सीमा पारगरी असाधारण मैत्री-स्नेहको रूपमा परिणत हुन्छ तब त्यस प्रकारको मैत्री-स्नेहद्वारा शोक-सन्तापको बदला आत्मीयता र समझदारीपनलाई बढाई त्यसबाट न दुःख हुन्छ, न त सुखनै; हुन्छ भने शीतलता, प्रकाश, तटस्थता अनि समभावता ।

जब यशोधरादेवी परसरी शुद्धोदन महाराजाकी सुविनीता बुहारी तथा बुद्धका परम भक्तिनी सेबिका जस्ती भई आफ्नो स्थानमा

बस्नुभयो तव कुरा चलाउनुहुँदै शुद्धोदन महाराजाले बुहारी राहुल माताको बयान सुनाउनु हुँदै बुद्धलाई यी कुराहरू भन्नुभयो।

"भन्ते! यी मेरी बुहारी, तपाईंले काषाय-वस्त्र धारण गर्नु भयो भन्ने खबर सुनेपछि यिनले पनि काषाय-वस्त्र धारण गरिन्। तपाईंले फूलमालाहरू लगाउन छाड्नु भयो भन्ने खबर सुनेपछि यिनले पनि सवै गहनाहरू त्यागिदिइन्। तपाईंले एकछाक बाहेक खानुहुन्न भन्ने कुरा सुनेपछि यिनले पनि एकँछाक खान थालिन्। तपाईंले महान तथा उच्च शैय्या छाड्नु भयो भन्ने खबर सुनेपछि यिनी पनि एक साधारण खाट्मा सुत्न थालिन्। तपाईं जानु भए-देखि यिनी विधवी जस्ती भई बसिन्। कति ज्ञाति-बन्धुहरूले 'हामीकहाँ आउनुहोस्, हामी हेरचाह गर्नेछौं' भनी अनेक कोसेलीहरू पठाए तर कसैको कुरा सुनिनन्, न त कसैको कोसेली नै स्वीकार गरिन्। तपाईं बाहेक अरू कुनै प्रति पनि यिनको चित्त लागेको छैन। भगवान्! यस्ती शीलवती, सुविनीता तथा गुणभूषिता यी मेरी बुहारी छोरी हुन्!"

यसप्रकार बुद्धको अगाडि राजाले यशोधरादेवीको गुण-वर्णन गर्दा बुद्धले – "महाराज! तपाईंको सुदृष्टिमा रही आरक्षा सम्पन्ना भई म बाहेक अरूमाथि चित्त नजानु तथा कसैले लैजान नसक्ने गरी बस्न सक्नु कुनै आश्चर्यको कुरो होइन। अघिल्लो एक जन्ममा अपरिपक्व ज्ञान भएको बेलामा तथा कुनै आरक्षा नभएका तिरश्चीन भएर जन्मेको बेलामा त म बाहेक अरू कसैसँग उनको चित्त गएको थिएन भने अहिले ज्ञान परिपक्व भएको बेलामा तथा तपाईं जस्ताका सुदृष्टिमा रहेको बेलामा कसैसँग चित्त न जानु कुनै ठूलो कुरा होइन" भनी भन्नु हुँदै चन्दकिन्नरजातक[1] का कुराहरू

---

१. जा. अ. क. V. पृ. ६ : चन्नकिन्नरजातकं, नं. ४८५

सुनाई यशोधरादेवीको प्रशंसा गर्नु भई आसनबाट उठी भगवान् न्यग्रोधाराममा फर्केर जानुभयो[२]।

यसै घटनालाई अनुस्मरण गर्नु हुँदै भिक्षुणी भइसकेपछि यशोधरा स्थविराले "थेरीअपदानपालि" मा स्वयं यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ--

"हे बीर ! त्यस बखत क्षत्रीहरूको श्रेष्ठ अन्तःपुरमा मेरो उपकारलाई निर्दिष्ट गर्नु भई तपाईंले यस्तो भन्नु भएको थियो— 'ती नारी उपकारिणी थिइन्, ती नारी सुख दुःखमा साथ थिइन्, ती नारी हितचिन्तक थिइन् र ती नारी अनुकम्पिका पनि थिइन्[१]।"

राहुललाई कुरा सिकाए

कपिलवस्तु पुगेको सातौं दिनमा पनि बुद्ध भगवान् राज-दरबारमै भोजनार्थ जानुभयो। त्यस बखत राहुलमाता यशोधरा-

---

२. जा. अ. क. I–II. पृ. ७४; जा. अ. क. V. पृ. ६; अप. दा. अ. क. पृ. ८०; सम. पा. III. पृ. १०६१ : राहुलवत्थु, महाखन्धकं।

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५; यसोधराथेरीअपदानं. गा, नं. ७०–७१

देवीले पुत्र राहुल कुमारलाई अलंकृत पारी निम्न कुराहरू सिकाई बुद्धकहाँ पठाउनु भयो[२] ।

"नानी ! यी बीसहजार श्रमणहरूका बीचमा बसिरहनु भएका तथा ब्रह्मवर्ण हुनु भएका श्रमणलाई हेर ! वहाँ तिम्रा पिताज्यू हुनुहुन्छ । वहाँसँग धेरै निधान गरिएका धनहरू थिए । तर वहाँले घरछाड्नु भएदेखि ती निधानहरू म देख्दिन । तिमी गएर वहाँसँग दायाद माग र ती धनहरू पनि यसरी माग— 'पिताज्यू ! म छत्र ओढी चक्रवर्ती राजा हुन चाहन्छु; मलाई धन चाहिएको छ; मलाई धन दिनुहोस् । छोरा नै बाबुको सम्पत्तिको उत्तराधिकारी हुन्छ' ।"

आमाको कुरा सुनी मनोहर तथा तेजिला भएका सातवर्षीय राहुलकुमार, कुमारलीलाले विशाल परिषद्का बीच निर्भीकरूपले गई बुद्ध बस्नु भएको नजिक एक छेउमा बसे । राहुलकुमारको बसाई परिषद्कोनिमित्त एक मनमोहक दृश्य भएको थियो । बाबुको नजिक बस्दा बालक राहुलकुमारलाई पितृस्नेह पाएको अनुभव भई कुमारले "श्रमण ! तपाइँको छाया मलाई अति सुख लाग्छ" (=सुखा ते, समणा, छाया[१]) भन्दै आफूलाई सुहाउँदो ढङ्गले कुरा गरिरहे । बुद्धको अगाडि बसी मुखताक्दै "पिताज्यू ! मलाई धन दिनुहोस् । मलाई धन चाहिएको छ । छत्र ओढी म चक्रवर्ती राजा

---

२. डा० विमलचरण लः को "A Study of the Mahavastu" को पृ. ९८ मा यशोधरादेवीले बुद्धको पात्रमा आफूले पकाएको रोटी राखिदिन राहुल कुमारलाई बुद्धकहाँ पठाएकी थिइन् भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

१. महा व. पा. पृ. ८६ : राहुलवत्थु, महाखन्धकं ।

हुन चाहन्छु । आमाले तपाईंसँग धेरै धेरै धन छ भनी भन्नु हुन्छ । पिताज्यू ! मलाई धन दिनुहोस् !!" भन्दै अति प्रियकर ढङ्गले एक्लै फत-फताइरहे ।

भोजनकृत्य समाप्त भएपछि अनुमोदन गरी शाक्यमुनी बुद्ध भगवान् आसनबाट उठी सुरु सुरु राजदरवारबाट वाहिर निस्कनु-भयो । त्यस बखत ७ वर्षीय[1] राहुल कुमार पनि "दायाद दिनु-होस् ! दायाद दिनुहोस् !!" भन्दै बुद्धसँग सँगै लागेर गए । बुद्धले राहुलकुमारलाई फर्काउनु भएन । बुद्ध प्रतिको गौरवको कारणले गर्दा कसैले पनि राहुलकुमारलाई फर्काउने साहस गर्नसकेनन् ।

"यी राजकुमारले पिताको सम्पत्ति माग्दैछन् । जुन सम्पत्ति यिनी माग्दैछन् त्यो सांसारिक तथा बिघ्नपूर्ण छ । अतः यिनलाई किन मैले बोधिमण्डपमा पाएका सप्त-आर्य-धनहरू[2] नदिऊँ !" भन्ने

---

१. पपं. सू III. पृ. ८५: अम्बलट्ठिक राहुलोवादसुत्तवण्णना ।

२. सप्त आर्य-धन भनेका यी हुन्—

"सद्धा धनं सीलधनं, हिरी ओत्तप्पियं धनं ।
सुतधनं च चागो च, पञ्ञा वे सत्तमं धनं ॥
'यस्स एते धना अत्थि, इत्थिया पुरिसस्स वा ।
अदलिद्दोति तं आहु, अमोघं तस्स जीवितं ॥"

अर्थात्—स्त्री वा पुरुष जोसँग (१) श्रद्धा, (२) शील, (३) लज्जा, (=हिरी), (४) भय (=ओत्तप्प), (५) श्रुती, (३) त्याग तथा (७) प्रज्ञा धनहरू हुन्छन् उसलाई दरिद्र भनी भन्दैनन् र उसको जीवन पनि मोघ (=खोक्रो) हुन्न । अं. नि- ७ पृ. १५५ : वित्थतसुत्तं, धनवग्गो ।

विचार गर्नु भई न्यग्रोधाराममा पुगेपछि सारिपुत्र स्थविरलाई बोलाई राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गराउन लगाउनु भयो[3]।

गृहत्याग

भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा छउन्जेलसम्म वहाँले सँधै राजदरबारमै भोजन गर्नु भयो। राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गर्नु अगाडि नन्द राजकुमारलाई प्रव्रजित गर्नु भएको थियो। त्यस पछि शुद्धोदन राजाको परिनिर्वाण भएको तथा महाप्रजापति गौतमी प्रव्रजित हुनु भएको आदि कुराहरू लेखकको बु. श्रावि. च. भा-१ पृ. १५ देखि ३० सम्ममा उल्लेख भएको छ। लेखककै बुद्धकालीन राजपरिवार भा-१ पृ. १३९-४३ मा पनि उक्त कुराहरू उल्लेख भएका छन्।

महाप्रजापति गौतमी वैशालीमा गई प्रव्रजित भइसक्नु भए पछि एक दिन, बुद्ध भगवान् श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा राहुलमाता यशोधरादेवीले यस्तो सोच्नु भयो—

"मेरा स्वामी प्रव्रजित भई सर्वज्ञ बुद्ध हुनु भयो। मेरा पुत्र पनि प्रव्रजित भई बुद्धसँगै बसेका छन्। म मात्रै घरगृहस्थीमा बसेर

---

३. सम. पा. III. पृ. १०६१-६२; जा. अ. क. I-II. पृ. ७५; अप. दा. अ. क. पृ. ८०; यस घटना सम्बन्धीका मूलसूत्र महा. व. पा. पृ. ८६ मा उल्लेख भएको छ र जसको अनुवाद लेखकको बु. रा. भा-१ पृ. १४३ मा गरिएको छ।

के गरूँ ! बरु प्रव्रजित भएर श्रावस्तीमा गई नित्यप्रति सम्यक्-सम्बुद्धको पनि पुत्र राहुलको पनि मुख हेरी बस्ने छु[1] ।

यति सोच्नुभई राजदरवार त्यागी वैशालीको भिक्षुणी निवासस्थानमा (भिक्खुनी उपस्सयमा) गई वहाँ भिक्षुणी हुनु भयो । पछि आचार्य र उपाध्यायहरूसँगै श्रावस्तीमा गई शास्ता र पुत्र राहुल श्रामणेरको मुख हेर्दै एक भिक्षुणी निवासस्थानमा वस्नु भए भनी अब्भन्तर जातकले उल्लेख गरेको छ[2] ।

प्रव्रजित भए देखिनै "भद्दकच्चाना स्थविरा" भन्ने नामद्वारा वहाँ प्रसिद्ध हुनु भयो[3] ।

---

१. "सत्थरि पन सावत्थिं उपनिस्साय विहरन्ते राहुलमाता देवी 'सामिको मे पब्बजित्वा सब्बञ्ञुतं पत्तो । पुत्तो पि मे पब्बजित्वा तस्सेव सन्तिके वसति । अहं अगारमज्झे किं करिस्सामि । अहम्पि पब्बजित्वा सावत्थिं गन्त्वा सम्मासम्बुद्धञ्च पुत्तञ्च निबद्धं पस्समाना विहरिस्सामी'ति चिन्तेत्वा भिक्खुनी उपस्सयं गन्त्वा पब्बजित्वा····।" जा. अ. क. I-II पृ. ६३९ : अब्भन्तरजातकं नं २८१ यो जातकको अनुवाद लेखकको जा. सं. भा–४ पृ. ४४ मा भएको छ ।

२. "····भिक्खुनी उपस्सयं गन्त्वा पब्बजित्वा····सावत्थिंगत्वा एकस्मिं भिक्खुनी उपस्सये वासं कप्पेसि ।" जा. अ. क. I–II. पृ. ६३९ : अब्भन्तरजातकं, नं. २८१

३. "सा पब्बजितकालतोपट्ठाय भद्दकच्चानाथेरीतेव पाकटा अहोसि ।" अं. नि. अ. क. I पृ. २०५ : एककनिपातवण्णना ।

वहाँ, कसकहाँ प्रव्रजित हुनुभयो भन्ने विषयको सम्बन्धमा कतै पनि प्रष्ट शब्दमा उल्लेख भएका नपाइएता पनि अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा[1] अनुसार "राहुल माता पि जनपद कल्याणी पि थेरिया सन्तिकं गन्त्वा पब्बजि" भन्ने वाक्यद्वारा भने वहाँ पनि महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई प्रव्रजित हुनु भएको हो भन्ने कुराको संकेत पाइन्छ । किनभने नन्दा स्थविरा महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई प्रव्रजित भएको कुरा वहाँको चरितबाट[2] प्रष्ट बुझिन्छ ।

फेरि अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा मै "सुद्धोदन महाराजस्स परिनिब्बुतकाले महापजापतिं गोतमिं राहुलमातरञ्च निक्खमित्वा सत्थु सन्तिके पब्बजिताति ञत्वा[3] ..." भन्ने नन्दा स्थविराको वाक्यद्वारा भने महाप्रजापति गौतमी पनि यशोधरादेवी पनि बुद्धकहाँ प्रव्रजित भएका हुन् भन्ने कुराको आभास पाइन्छ ।

माथि उल्लेख भएका अब्भन्तरजातकको वर्तमान कथानुसार भने वहाँ वैशालीमा गई प्रव्रजित हुनु भएका कुरा प्रष्ट बुझिन्छ ।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५ : एककनिपातवण्णना. भद्दकच्चानाथेरी ।

२. हेर लेखकको बु. श्रावि. च. भा–१ पृ. ४०९–१३ नन्दा स्थविरा परिचयमा ।

३ अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी।

जोसँग भिक्षुणी भए पनि वहाँ वैशालीमा प्रव्रजित भई त्यहाँबाट श्रावस्तीमा जानु भएको कुरामा भने भिन्नता छैन। अतः "श्रावस्तीमा गएँ भने त्यहाँ बुद्ध भगवान्को पनि छोरा राहुल-कुमारको पनि सँदै मुख हेर्न पाइने छ" भनी सोची प्रव्रजित भइसके पछि वहाँ आफ्ना आचार्य उपाध्ययहरूका साथ वैशालीबाट श्रावस्ती जानु भएको कुरा अब्भन्तरजातकमा उल्लेख भएको छ। श्रावस्तीमा पुगेपछि एक भिक्षुणी निवासस्थानमा बसिरहनु भएको बेलामा वहाँले विदर्शनाध्यान गरी अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो। अरहत्वका साथसाथै वहाँले महाभिज्ञा ध्यानमा पनि पूर्णवशीत्व प्राप्त गर्नु भयो। एकै आसनमा बसी एकै आवर्जनद्वारा वहाँले एकलाख कल्प अधिक असंख्य[1] कल्पहरूका कुराहरूलाई पनि अनुस्मरण गर्न-

---

१. दीपङ्कर बुद्धका पालादेखि कौडिन्य भगवान्को पालाको अन्त सम्मलाई एक असंख्य कल्प भन्दछन्। यसै क्रमानुसार असंख्य कल्पहरूको गिन्ति गरिएको छ। त्यस्तै, कुनै कल्पमा एक मात्र बुद्ध पनि हुन्छन् कुनै कल्पमा दुइ तीन बुद्धहरू पनि हुन्छन्। जस्तै यस भद्रकल्पमा ककुछन्द, कोणागमन तथा काश्यप बुद्धहरू बितिसके। सर्तमानमा शाक्यमुनि बुद्ध हुनुहुन्छ तथा भविष्यमा मैत्री बुद्ध हुनेछन्। यी सबै भद्रकल्पका बुद्धहरू हुन्। बु. वं. पा. पृ. ३८१–८३; अरू विशेष कुरा जान्न चाहनेले अं. नि–४ पृ. १५० : कप्पसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५३७; चरि. पि. अ. क. पृ. ९–१३; बु. वं. पा. पृ. ३८१: बुद्धपकिण्णककण्डं, अ. क. पृ. २४६; दी. नि. अ. क. II. पृ. ९६–९७ : महापदानसुत्तवण्णनामा पनि हेर्नू।

सक्नु हुन्थ्यो[२]। थेरी अपदानको भनाइ अनुसार दुइ हप्ता भित्रै वहाँले अरहतफल प्राप्त गर्नु भएको थियो।

वहाँले झै असंख्य कल्पहरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्ने पुरुषहरू बुद्धशासनमा वहाँ समेत चारजना मात्र छन्। जस्तै— सारिपुत्र महास्थविर, मौद्गल्यायन महास्थविर, बक्कुल महा-

---

२. "एकपल्लङ्केन निसिन्ना, एकावज्जेन कप्पसतसहस्साधिकं असंख्यय्यं अनुस्सरति।" अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना।

पूर्वजन्मका कुरा क–कस्ले कति अनुस्मरण गर्न सक्छन् र कति सम्म समयका कुरा अनुस्मरण गर्न सक्छन् भन्ने विषयमा सुमं. वि. II. पृ. ९४ : महापदानसुत्तवण्णनाले यसो उल्लेख गरेको छ— संक्षेपमा : तीर्थियहरूले, श्रावकहरूले, प्रत्येकबुद्धहरूले र बुद्धहरूले अनुस्मरण गर्न सक्छन्।

(१) कर्मवादमा श्रेष्ठ प्राप्त तीर्थियहरूले ४० कल्प भन्दा बढ़ता अनुस्मरण गर्न सक्दैनन्।

(२) श्रावकहरूले १ लाख कल्पसम्म अनुस्मरण गर्न सक्छन्।

(३) दुइ अग्रश्रावकहरूले १ असंख्य र १ लाख कल्पसम्म अनुस्मरण गर्न सक्छन्।

(४) प्रत्येकबुद्धहरूले २ असंख्येय र १ लाख कल्पसम्म अनुस्मरण गर्न सक्छन्।

(५) बुद्धहरूको यतिसम्म भन्ने सिमाना छैन। जति चाहनुहुन्छ उति अनुस्मरण गर्न सक्नुहुन्छ। बढ़ी विस्तृत कुराको निमित्त उपर्युक्त अर्थकथामा हेर्न सक्नुहुन्छ।

स्थविर तथा यशोधरा स्थविरा[१] । यस्तालाई महाभिज्ञा प्राप्त भनी भन्दछन् । यस्ता पुरुष केवल चारजना मात्र छन् ।

असंख्य कल्पहरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्ने गुणलाई नै ध्यानमा राख्नु भई भगवान्ले वहाँलाई श्रावस्तीमा महाभिज्ञा-लाभी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रछिन् भन्ने औपचारिक घोषणा गर्नु भएको हो[२] । जुन कुरा तल "अग्रस्थान" शीर्षकको मूल सूत्रले समुल्लेख गरेको छ ।

राहुलद्वारा मातृ-उपस्थान

जातकट्ठकथा[३] अनुसार श्रावस्तीमा बसिरहनु भएकी राहुलमाता स्थविरालाई समय समयमा राहुल श्रामणेर हेर्न जानु हुन्थ्यो ।

एक दिन, राहुल श्रामणेर आमाकहाँ जानुहुँदा राहुलमाता स्थविरा बाहिर निस्कन नसकी वहाँले एक भिक्षुणीलाई खबर पठाउनु भयो । ती भिक्षुणी आई राहुल श्रामणेरलाई वायु प्रकोपको कारणले गर्दा राहुलमाता स्थविराको पेट दुखिरहेको कुरा सुनाएपछि श्रामणेर भित्र गई "आमा ! तपाईंलाई केको आवश्यकता छ ?"

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०४ : एककनिपातवण्णना, भद्दा-कच्चाना ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५

३. जा. अ. क. I–II. पृ. ६३९ : अब्भन्तरजातकं, नं. २८१

भनी सोद्धा स्थविराले— "पुत्र ! अघी घरमा बस्दा सखर राखेको आँपको रसपान गर्दा मेरो पेटको वायु साम्य भई पेट सञ्चो हुन्थ्यो। अब भिक्षाटन् गरी जीवन बिताउनेहरूलाई कहाँबाट त्यस्तो पाउनु र !" भनी भन्नु भए पछि "आमा ! पाउनसकेमा ल्याउने छु" भनी दुःखी भई श्रामणेर बाहिर निस्कनु भयो।

यसो हेर्दा राहुल श्रामणेरलाई के नपुग थियो होला भन्ने जस्तो हामीलाई लाग्न सक्छ। किनभने धर्मसेनापति महास्थविर जस्ता वहाँको उपाध्याय हुनुहुन्छ, महामौद्गल्यायन महास्थविर जस्ता वहाँको आचार्य हुनुहुन्छ, आनन्द महास्थविर जस्ता वहाँको कान्छा बाबु हुनुहुन्छ र स्वयं बुद्ध भगवान् वहाँको पिता नै हुनुहुन्छ। तर यो दुःखको कुरा पोख्न वहाँ न बाबु हुनु भएका बुद्धकहाँ जानुभयो, न त आचार्य हुनु भएका महामौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ नै जानुभयो। श्रमण जीवनको नियमानुसार उपाध्याय नै शिष्यको सुख दुःखको जिम्मेवार हुन्छ, उपाध्याय नै प्रमुख हुन्छ। त्यसैले वहाँ आफ्नै उपाध्याय सारिपुत्र महास्थविर-कहाँ गई अँध्यारो मुख पारी वन्दना गरी एक छेउमा उभिइ रहनु भयो।

"श्रामणेर ! तिम्रो मुख अँध्यारो जस्तो छ नि, किन ?"

"भन्ते ! मेरी आमालाई सञ्चो छैन। वायु प्रकोपको कारणले पेट दुखिरहेछ। 'तपाईंलाई के चाहिन्छ ?' भनी सोद्धा वहाँले 'घरमा बस्दा सखर मिसाएको आँपको रस-पान गर्दा पेट दुखेको निको हुन्थ्यो; तर अब भिक्षाद्वारा जीविका गर्नेहरूले कहाँबाट त्यस्तो पाउनु र !' भनी भन्नु हुन्छ" भनी विनीतपूर्वक सुनाउनु भयो।

अनि महास्थविरले "श्रामणेर ! चिन्ता नगर, पाउनेछौ" भनी भन्नुभयो । भोलिपल्ट भिक्षाजाने बेलामा श्रामणेरलाई लिई श्रावस्ती नगरमा गई श्रामणेरलाई आसन-शालामा राखी महास्थविर एकलै राजदरवारमा जानुभयो ।

महास्थविर आइरहनु भएको देखी वन्दनागरी कोशल राजाले वहाँलाई आसनमा बसाल्नु भयो । अनि राजाले उद्यानपाललाई अन्हाई तुरन्तै राम्रा सुस्वादिला तथा ताजा एक ढक्की आँप ल्याउन लगाई, आफैले आँपको बोक्रा छिल्की, आफैले सखर मिलाई मुछी स्थविरको पात्रभरी आँपकोरस राखिदिए । महास्थविर पात्रभरी आँपकोरस लिई आसनबाट उठी सरासर आसन-शालामा गई "ल लेऊ श्रामणेर !" भनी श्रामणेरलाई दिनुभयो । श्रामणेरले लगी आमा स्थविरालाई दिनुभयो । त्यो रस पान गरेपछि स्थविराको वायु समन भई पेट दुखेको निकोभयो ।

सारिपुत्र महास्थविर आँपकोरस लिई आसनबाट उठी जानु भएको देखेर राजाको मनमा शंका उठ्यो कि महास्थविरले शायद यो आँपकोरस कसैलाई दिनकोनिमित्त लैजानु भएको त होइन ! अनि राजाले एक पुरुषलाई बोलाई "यो रस महास्थविरले के गर्नु हुँदो रहेछ राम्ररी बुझेर आऊ" भनी आज्ञा दिए ।

सो पुरुष महास्थविरको पछि पछि लागी वहाँले सो रस राहुल श्रामणेरलाई दिनु भएको र राहुल श्रामणेरले आफनी आमा यशोधरा स्थविरालाई दिएको समेत कुरा बुझी राजाकहाँ गई सबै कुरा बिन्तिगऱ्यो ।

यो घटनाको कुरा सुनी राजाको मनमा कस्तो कस्तो लाग्यो र विस्मित भई यस्तो सोचे—

"अहो आश्चर्य ! यदि शास्ता घरमै बसिरहनु भएको भए वहाँ चक्रवर्ती राजा हुनुहुने थियो होला, राहुल श्रामणेर परिनायक-रत्न अर्थात् प्रमुख सेनापति हुनु हुने थियो होला, यशोधरा स्थविरा स्त्री-रत्न अर्थात् अग्र महिषी भई बडामहारानी हुनुहुने थियो होला। यी राज्यहरू सबै वहाँहरूकै अधीनमा रहने थिए होलान् र हामीहरू सबै वहाँहरूकै परिचारक भई बस्नु पर्ने थियो होला । तर आज वहाँहरू सबै प्रव्रजित भई हामीहरूका आश्रयलिई बस्नुभएको छ। यस्तो अवस्थामा हामीहरू वहाँहरू प्रति अप्रमादी भएर बस्न सक्नु पर्छ ।"

संवेगपूर्वक यति सोची राजाले त्यस बेलादेखि यशोधरा स्थविराकहाँ सँधै आँपकोरस पठाउन थाले ।

"सारिपुत्र महास्थविरले बिम्बादेवीको ठूलो उपकार गर्नु भयो" भन्ने कुरा व्यापकरूपमा चर्चाको विषय हुन थाल्यो । यसै सन्दर्भमा भगवान्ले सारीपुत्रको वर्णना गर्नुभई भिक्षुहरूलाई "भिक्षु-हो ! अहिले मात्र होइन, अघि अघिका जन्महरूमा पनि सारिपुत्रले यस्तै गरी राहुलमाताको उपकार गरेका थिए" भन्नु हुँदै अब्भन्तर-जातकको[1] अतीत कुराहरू परिषद्लाई सुनाउनु भयो ।

अर्को एक समयमा, यशोधरा स्थविरा श्रावस्तीमा बसि-रहनु भएको बेलामा यस्तै घटना घट्नगयो । यस बखत सारिपुत्र महास्थविरले राहुल श्रामणेरको कुरा सुनी नौ प्रकारका खारेका घ्यूहरू मिसाइएको रोहित माछाको रस र मार्सी चामलको भात

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ६३९, नं. २८१ यो जातक लेखकको जा. सं. भा-४ : पृ. ४४ मा अनुवाद भएको छ ।

(=सालिभत्तं) ल्याई राहुल श्रामणेरलाई दिनुभयो। श्रामणेरले श्रामा स्थविरालाई दिनुभयो र सो भोजन खाए पछि स्थविराको पेट् निकोभयो। यो कुरा सुनेर कोशल राजाले त्यस दिनदेखि स्थविरा-कहाँ उपरोक्ताकारको भोजन सँधै पठाउन थाले[२]।

सम्बन्धको शुरुवात्

यशोधरादेवी र सिद्धार्थ बोधिसत्वका बीच श्रहिले मात्र दाम्पत्य जीवनको सम्बन्ध रहेको होइन श्रपितु श्रसंख्य कल्प श्रघिदेखि नै रहि श्राएका कुराहरू जातक साहित्यको अध्ययनबाट श्रवबोध हुन्छ।

एक समय, श्रठहत्तर (७८) वर्षकी[३] राहुलमाता स्थविरा राजगृहको एक भिक्षुणी-निवासस्थानमा बसीरहनु भएको बेलामा वहाँले श्राफू परिनिर्वाण हुने समय श्राएको कुरा बुझ्नु भई राजगृहमै बसीरहनु भएका भगवान् बुद्धकहाँ गई श्राफू परिनिर्वाण हुने कुराको सूचना दिनु हुँदै भगवान्सँग क्षमा प्रार्थना गरी वर्तमान तथा श्रतीतका केही कुराहरू सुनाउँदै बताउनु भएका "थेरीअपदान"

---

२. जा. अ. क. I–II. पृ. ६६४ : सुपत्तजातक, नं. २९२ यो जातक पनि लेखकको जा. सं. भा–४. पृ. ६१ मा अनुदित भएको छ।

३. हेर तल "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ९–१०

का कुराहरू अध्ययनगर्दा थाहा पाइन्छ कि बुद्धसँग वहाँको सम्बन्ध कहिले देखि शुरू भएको रहेछ ।

एकलाख चार असंख्य कल्पहरू[१] अघि दीपङ्कर बुद्धको पालामा थेरीअपदानपालि[२] अनुसार वहाँ सुमित्रा भन्ने ब्राह्मणी भई जन्मिनु भएको थियो ।

त्यस बखत अमर वा अमरवती[3] भन्ने नगरमा दीपङ्कर बुद्ध आउनु भएको थियो र त्यसै बेला सुमित्रा ब्राह्मण-कन्या हातमा आठवटा पद्मका फूलहरू लिई बुद्धको दर्शनार्थ आएकी थिइन् । त्यसबखत मार्ग सफा गरिरहेका सुमेध ब्राह्मणलाई देखी उनको हृदय सुमेध प्रति आकर्षित भई आफ्नो हातका आठवटा फूलहरूमध्ये पाँचवटा फूलहरू सुमेधलाई दिएर "यस कर्मद्वारा बोधि प्राप्तिको-निमित्त तपाईंसँग समागम हुनपाओस्[४] भन्ने कामना गरिन् । यहीं-देखि नै यशोधरादेवीको सिद्धार्थ बोधिसत्वसँग सम्बन्धको शुरुवात् भएको हो ।

दीपङ्कर बुद्ध भगवान्‌ले पनि उनीहरूका बीच भविष्यमा परस्पर सुसम्बन्ध रही परस्पर सहयोगी भई सुमित्रा सुमेधकी सुप्रिया

---

१. बु. वं. पा. पृ. ३०५ : सुमेधपत्थनाकथा ।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३: यसोधराथेरीअपदानं, गा.नं.५२

३. बु. वं. अ. क. पृ. ५५ : सुमेधकथा ।

४. "तेन सद्धि समा होन्तु, बोधत्थाय तवं इसे" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६४ : यसोधराथेरीअपदानं, गा. नं ५७

समचारिणी हुनेछन् भन्ने भविष्यवाणी मात्र नगरी सुमेध ऋषिलाई यहाँदेखि असंख्य असंख्य कल्प पछि बुद्ध हुनेछन् भन्ने कुराको समेत व्याकरण (=भविष्यवाणी) गर्नु भएको थियो[1]। यी कुराहरू तलको "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकको गा, नं. ४६–५७ मा अनुवाद भएको छ।

यसरी अनन्त संसार-स्रोतमा यशोधरादेवी र सिद्धार्थ बोधिसत्वका बीच पहिलोपटक भेट्-घाट् दीपङ्कर बुद्धको पालामा भएको हो।

बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त नगरुन्जेलसम्म यशोधरादेवीले वहाँको साथ दिई— कहीले बहिनी, कहीले पत्नी भई वहाँको उपकारिणी हुनु भयो। यी कुराहरूको निदर्शनकोनिमित्त केही सम्बन्धित जातकका कुराहरू अर्थात् अतीत जन्मका कुराहरू संक्षेपमा यहाँ उल्लेख गरेको छु।

अतीत सम्बन्धका कुराहरू

(१) अनुसोचियजातकं[2]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा भार्या मरेको

---

१. "अपरिमेय्यितो कप्पे, बुद्धो लोके भविस्सति" बु. वं. पा. पृ. ३०६ : सुमेधपत्थनाकथा, गा. नं. ६१

२. जा. अ. क. III. पृ. ६५, नं. ३२८ यो जातक लेखकको जा. सं. भा–२ पृ. ४६ अनुवाद भएको छ।

कारणले शोक गरिरहेका एक कुटुम्बको कारणमा भन्नु भएको हो ।

अतीतकालमा वाराणसी देशमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व (=शाक्यमुनिबुद्ध हुने) एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भएको थियो । तक्षशिलामा विद्याध्ययन गरी फर्केर आए पछि आमा बाबुहरूले वहाँलाई वहाँको इच्छा नहुँदा नहुँदै सम्मिल्लभाषिणी भन्ने एक ब्राह्मण कुमारीसँग विवाह गरिदिए । एकै कोठामा, एकै खाट्मा सुतेर पनि वहाँहरूले मैथुन सेवन नगरी मानो कुनै ब्रह्मचारी भिक्षु वा श्रमणहरूले झैं ब्रह्मचर्य जीवन बिताउनु भएकोथियो । आमा बाबुहरू देहान्त भएपछि वहाँहरू दुवै प्रव्रजित भएर जानुभयो ।

केही समय पछि परिव्राजिकालाई रगत बग्ने रोग लाग्यो । एक दिन, परिव्राजिकालाई साथमा लिई एक सत्तलमा राखी परिव्राजक भिक्षाटन्कोनिमित्त शहरमा जानुभयो । भिक्षाटन्बाट फर्केर आउँदा परिव्राजिका मरिरहेको देखी आफ्नो भोजनकार्य समाप्तगरी मुख कुलागरिसकेपछि गर्नुपर्ने दाहकार्य गर्न थाल्नु भयो ।

सुन्दर रूप भएकी परिव्राजिका मरेको हेर्न त्यहाँ भेला भइरहेका मानिसहरूले "यी परिव्राजिका तपाइँको को पर्छिन्" भनी सोद्धा बोधिसत्वले "अघि घरमा छँदा मेरो पादपरिचारिका हुन्" भनी जवाफ दिनुभयो । 'आफ्नी पत्नी मरेर पनि तपाइँ रुनु हुन्न" भनी भन्दा वहाँले "बाँचुन्जेलसम्म मेरो सम्बन्ध थियो; मरिसके पछि अहिले के को सम्बन्ध र, यसमा रुनुपर्ने नै के छ र !" भनी जवाफ दिनुभयो ।

यस जन्ममा सम्मिल्लभाषिणी परिव्राजिका राहुलमाता र परिव्राजक स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(२) आदित्तजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा प्रसेनजित् कोशल राजाले अशदृश दान [2] दिएको सम्बन्धमा बताउनु भएको हो ।

अतीतकालमा भरत भन्ने राजा थिए । उनी अति दानी थिए । उनकी अग्रमहिषी समुद्रविजया पनि दानी तथा बुद्धिमानी थिइन् । उनीहरूले दिएको दानको अनुमोदन गर्दै प्रत्येकबुद्धले यसो भन्नु भयो —

"आदित्तस्मिं अगारस्मिं, यं नीहरति भाजनं ।
तं तस्स होति अत्थाय, नो च यं तत्थ डय्हति ।।"

अर्थात्—आगो लागेको घरबाट जुन वस्तुहरू बाहिर निकाल्छन् उनै वस्तुहरू पछि उसको काममा आउँछन्, आगोमा परेका वस्तुहरू होइनन् ।

यस जन्ममा पनि समुद्रविजया राहुलमाता र भरतराजा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

---

१. जा. अ. क. III. पृ. ३३३, नं. ४२०

२. 'अशदृश–दान' भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा धम्म. प. अ. क. पृ. ५३८ को असदिसदानवत्थु, लोकवग्गमा ससुल्लेख भएको छ । त्यस्तैगरी सुमं. वि. II. पृ. ३७६ : महागोविन्दसुत्त-वण्णनामा पनि उल्लेख भएको छ ।

(३) उदयजातक[१] यस जातकका कुराहरू भगवान्‌ले एक उत्कण्ठित भिक्षुको कारणमा वताउनु भएको हो ।

अतीतकालमा सुरुन्धन नगरमा काशीराजाले राज्य गर्दथिए । सो राजाका सन्तानहरू नभएकाले एक दिन, महारानीलाई "सन्तान-कोनिमित्त प्रार्थना गर ।" भनी भने । बोधिसत्व ब्रह्मलोकबाट च्युत-भई महारानीको कोखमा जन्मिनु भयो । सवैलाई हर्षोदय गराउँदै जन्मेको हुँदा "उदयभद्र" भनी वहाँको नामकरण गरे । अर्को एक प्राणी पनि ब्रह्मलोकबाट च्युतभई राजाकी अर्की महिषीको कोखमा वालिका भई जन्मिन् । उनलाई "उदयभद्रा" भन्ने नामकरण गरे ।

पछि राजाले पुत्रलाई राजा बनाउने इच्छा गरी उनलाई विवाह गरिदिने कुरा गर्दा उदयभद्र राजकुमार मानेनन् । अन्तमा बाबु आमाहरूको जिद्दीबाट मुक्तहुने विचार गरी एक सुवर्णको रूप बनाई "यस्ती स्त्री पाएमा विवाह गर्नेछु" भनी भने । त्यस्ती स्त्री खोज्न पठाउँदा कहीं पनि नपाए पछि उदयभद्रा राजकुमारी त्यस्तै राम्री स्त्री भएकीले राजकुमारको इच्छा विना नै उनीसँगै विवाहगरी राज्यमा राखे ।

वहाँहरू दुवै ब्रह्मलोकबाट च्युत भएर आएका प्राणीहरू भएका हुँदा विवाह भएर पनि दुवैले मैथुन रहित ब्रह्मचर्य जीवननै बिताउनु भयो ।

यस जन्ममा पनि उदयभद्रा राहुलमाता र उदयभद्र स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. १२८, नं. ४५८

(४) कुम्भकारजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले क्लेश–निग्रहको सम्बन्धमा बताउनु भएको हो ।

अतीतकालमा वाराणसीमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरिरहेका थिए । त्यस बखत बोधिसत्व द्वारगाउँमा एक कुमालेको कुलमा जन्मिनु भयो । वहाँका एक पुत्र र एक पुत्री थिए ।

त्यस बखत सो कुमालेले—(१) कलिङ्ग राष्ट्रको[2] दन्तपुर नगरका करण्डु भन्ने राजा, आँपको एक रुखमा फलहरू पाकिरहेको बेलामा सबैले आँप टिपेर खाएको र फल नहुँदा रुखलाई कसैले वास्ता नगरेको देखेर—यसै कारणलाई ध्यानमा राखी प्रव्रजित भएका; (२)गन्धार राष्ट्रको[3] तक्षशिला[4] नगरका नग्गज्जि भन्ने

---

१. जा. अ. क III, पृ. २६५, नं. ४०८

२. भरतसिंह उपाध्यायको बु. भा. भू. पृ. ४९३ अनुसार कलिङ्ग राष्ट्र भनेको गोदावरी नदीदेखि लिएर महानदीसम्मको इलाकालाई बुद्धयुगमा 'कलिङ्ग' भन्दये भन्ने कुराका साथ 'दन्तपुर' भन्ने नगरको सम्बन्धमा अहिलेसम्म कुनै निर्णय भएको छैन भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तैगरी उहीं पृ. ४९३–९४ मा यस सम्बन्धमा धेरै छलफल गरिएको छ ।

३. गन्धार राष्ट्र भन्नाले स्वात नदीदेखि लिएर झेलम नदीसम्म लाई मान्न सकिन्छ भनी भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ४५०–५१ मा उल्लेख गरेका छन् ।

४. 'तक्षशिला' भन्ने आजकल पञ्जाबको रावलपिंडी जिल्लामा तक्सिला स्टेशन निर पर्छ भनी G. D. पृ. २०० मा उल्लेख भएको छ ।

राजा, प्रासादमा एक स्त्रीले दुवै हातमा एक एक वटा चुरी लगाई काम गरिरहँदा उसको हातबाट कुनै आवाज नआएको र पछि दाहिने हातको चुरी बाँया हातमा लगाउँदा त्यसबाट आवाज निस्केको सुनी— यही कारणद्वारा प्रव्रजित भएका; (३) विदेह राष्ट्रको मिथिला नगरका निमिराजा, झ्यालबाट हेरिरहँदा एक बाजले मासुको पसलबाट एकटुक्रा मासु टिपी लग्दा उसलाई अनेक गिद्धहरू तथा चराहरूले लखेटिरहँदा उसले मासुको टुक्रा खसालेपछि सबै चराहरू मासुको पछि लागी उसलाई कसैले पनि न लखेटेको देखी—यसै कारणले प्रव्रजित भएका तथा (४) उत्तर पञ्चाल राष्ट्रको कम्पिल नगरका दुम्मुख भन्ने राजा झ्यालमा बसिरहेको बेलामा गोठालाले गोठ खोलिदिदा एक साँढेले कामरागको कारणले एक गाईलाई लखेट्न थाल्यो र एक अर्को साँढेले पनि उसलाई लखेट्नजाँदा त्यो साँढेलाई आपनो तीखो सिङले भुँडीमा हान्दा उसको आन्द्रा निस्की उ उहीं ठहरै मरेको देखेर यसै कारणले प्रव्रजित भएका—यी चारै प्रत्येक-बुद्धहरूसँग वहाँहरू प्रव्रजित भएका कारणहरू सोध्दा ती चारैजनाले कारण बताए पछि घरफर्की आपनी स्त्रीलाई आफू प्रव्रजित भएर जाने कुरा कुमालेले सुनाए । यो कुरा सुनी पुरुषभन्दा अघि आफु प्रव्रजित हुने विचार गरी पानी लिन भनी घरबाट निस्केपछि उहींबाटै ती स्त्री प्रव्रजित भएर गइन् ।

पछि कुमाले पनि बालकहरू केही ठूला भए पछि छोरा र छोरीलाई एक नातादारकहाँ जिम्मा लगाई आफू प्रव्रजित भएर गए ।

यस जन्ममा पनि परिव्राजिका स्त्री राहुलमाता र परिव्राजक कुमाले स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(५) कुम्मास पिण्डजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले मल्लिकादेवीको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व अत्यन्त दरिद्रकुलमा जन्मिनु भएको थियो । एक दिन, आफूसँग भएका कुल्मासपिण्ड (=साधारण खाना) प्रत्येकबुद्धलाई दान दिनु भएको पुण्यको प्रभावले सोही नगरमै पछि राजकुलमा जन्मी राजा हुनुभयो ।

यस जन्ममा वहाँलाई जातिस्मरण-ज्ञान उत्पन्न भएको थियो ।

यो जन्ममा पनि वहाँकी महारानी राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र राजा पनि स्वयं बुद्ध नै हुनुहुन्थ्यो ।

(६) कुरुधम्मजातकं[2] । यस जातकका कुराहरू बुद्धले, एक हाँसलाई ढुङ्गाले हानी मारेको एक भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा पञ्चशील पालनको वर्णन पाइन्छ । राजारानीहरूले पञ्चशील पालन गर्दथे । राजाहरू दानी पनि थिए । पञ्चशीलको सन्देशबाट कलिङ्ग राष्ट्रको दुर्भिक्षहरू दूर भएर गएका थिए । त्यानो कारणमा पनि राजाहरूले "के मेरा शीलहरूमा त्रुटी त भएनन् ?" भन्ने सन्देह तथा शङ्का गर्दथे । राजाका सबै परिवारहरूले पनि पञ्चशील पालन गर्दथे ।

यस जन्ममा कुरुराजाकी महारानी राहुलमाता र कुरुराजा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

---

१. जा. अ. क. III. पृ. २८७, नं. ४१५

२. जा. अ. क. I–II. पृ. ६३२, नं. २७६

(७) कुसजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले एक उत्कण्ठित भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा मल्लराष्ट्रको[२] कुशावती राजधानीमा ओक्काक भन्ने राजाले राज्य गर्दथे। राजाकी बडामहारानी शीलवती महारानी थिइन्।

बोधिसत्व कुश राजकुमारको नामले शीलवती बडामहारानीको कोखमा जन्मिनु भयो। राजकुमारको जयम्पति भन्ने एक सद्दे भाइ पनि थिए।

कुश राजकुमारको विवाह मद्रदेशका राजाकी आठ छोरीहरू मध्ये सबभन्दा जेठी छोरी प्रभावती राजकुमारीसँग भयो। कुशराजकुमारको अनुहार कुरूप थियो। त्यसैले नेपालमा कुश राजकुमारलाई 'बीरकुश' राजकुमार पनि भन्दछन्। प्रभावतीदेवी अति सुन्दरी थिइन्। विवाह हुने बेलामा शीलवती महारानीले सोचिन् कि मेरो छोराको अनुहार कुरूप छ। अतः शायद राजकुमारलाई देखेर प्रभावती फर्केर जान सक्छिन्। त्यसो हुनाले महारानीले पहिले नै केही उपाय गर्नुपर्छ भन्ने सोची मद्र राजालाई यसो भनिन्—

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. १४१. नं. ५३१

२. बुद्धको पालामा मल्ल राज्य दुइ भागमा विभाजित भएका थिए। एउटा कुशीनगर र अर्को पावा। यस सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ३१५–२१ मा छलफल गरी देखाएका छन्।

"महाराज ! प्रभावती कुमारीलाई लिएर त जानेछु तर एक कुरा मान्नु भएमा मात्र । त्यो हो-- हाम्रा राजपरम्परानुसार विवाह भएर छोरा नपाएसम्म राजकुमारीले मेरो छोरालाई दिनमा हेर्न सक्ने छैनन् । रातमा पनि बत्ती नभएको कोठामा मात्र । यी कुरा राजकुमारीलाई मान्य छ भने विवाह हुनेछ ।"

यो कुरा सुनी मद्रराजाले प्रभावतीसँग सोध्दा राजकुमारीले "हुन्छ" भनी भने पछि विवाहमङ्गल सम्पन्न भयो ।

विवाह भएको धेरै समय नबित्दै कुशराजकुमारले आमालाई प्रभावतीको मुख हेर्ने इच्छा भएको कुरा भन्दा शीलवती महारानीले छोरालाई धैर्यदिई हात्तीसारमा देखाउने छु भनी प्रभावतीलाई त्यहाँ लगिन् । अर्को एक समयमा तबेलामा लगी देखाइन् ।

प्रभावती देवीले पनि शीलवती महारानीसँग राजकुमारको मुख हेर्ने इच्छा भएको कुरा बिन्तिगर्दा महारानीले धैर्यदिई एक दिन राजकुमारलाई हात्तीमा चढाई शहर घुमाउन लगाइन् । यसै बेला शीलवती महारानीले बुहारीलाई राजकुमार देखाइन् । तर हात्तीको पछाडि उभिएर गएको पछुवाको हस्तविकार तथा मुखविकार आदि देखेर प्रभावतीको मनमा केही शङ्का उठ्न थाल्यो र आफ्नी दाशी खुज्जालाई "हात्तीबाट को अगाडि ओर्लिन्छ, हेरेर आऊ" भनी अह्राइन् ।

उता पछुवा भई हात्तीको पछाडि उभिई गएका राजकुमार हात्तीबाट ओर्ह्लिनुभन्दा अगाडि चारैतिर हेर्दा खुज्जालाई देखेर उसलाई "प्रभावतीलाई न भन्नू" भन्ने कडा चेतावनी दिई राजकुमार हात्तीबाट ओर्ह्लिए पछि भाइ जयम्पति राजकुमार पनि

सिंहासनबाट उठी ओर्ह्लिए। खुज्जाले कुशराजकुमारको आज्ञालाई पालन गरी।

अर्को एक दिन, बगैंचाको पोखरीमा क्रीडागर्न जाँदा कमलको पात मुनीबाट सोही पछुवा भएर गएका पुरुषले नै आफूलाई पोखरीमा समातेको समेत कारणहरूलाई ध्यानमा राख्दा प्रभावती देवीको मनमा "निश्चय नै विरूप अनुहार भएका पुरुष नै कुशराजकुमार हुनुहुन्छ" भन्ने निश्चय भए पछि राजकुमारी माइतीघरतिर लागिहालिन्। प्रभावती देवी माइतीघर गएदेखि कुशराजकुमार सारै चिन्तित मात्र नभई अति विरक्त भई आमाको वचन लिई राजकुमार देवीलाई फर्काई ल्याउन मद्रदेशमा गए।

मद्रराजाको दरबारभित्र पुग्ने उपायसोची राजकुमारले वीणा वादकको भेष, चित्रकारीको भेष, कुमालेको भेष, नलकारकको भेष, मालीको भेष अनि भान्सेको समेत गुप्त भेष लिए। अन्तमा भान्सेको भेषद्वारा राजदरबारमा मात्र होइन प्रभावतीको भान्से हुन समेत पुगे।

प्रभावतीको भान्से भई मद्रराजाकोनिमित्त पनि खाना पकाउन थाले। कुशराजकुमार छद्मभेष लिई राजदरबारमा आइपुगेका कुरा प्रभावती लाई मात्र थाहा थियो। अतः राजकुमारले पकाएका खानाहरू खुज्जालाई दिई आफूले उसको खाना खान्थिन्। यति मात्र होइन राजकुमार दरबारमा आएदेखि प्रभावती देवी खाटमा पनि सुत्दैनथिन्। प्रेमको कारणले र प्रभावतीको मुखहेर्ने आशाले राजकुमारले खर्पनमा खाना बोकी प्रभावतीकहाँ पुऱ्याउन जाने काम पनि गर्न थाले। तै पनि राजकुमारले प्रभावतीसँग भेट गर्न सकेनन्। ल्याएको खाना खुज्जाले नै लिन्थी। बोधिसत्वको

अनन्त जीवनकालमा यस जन्ममा जस्तो वहाँले अरू जन्महरूमा प्रेमको कारणले त्यति कष्ट सहनु भएन होला ।

यस्तैगरी प्रभावतीसँगको भेट विना नै समय बित्दै गए पछि एक दिन कुशराजकुमारले कोही नभएको मौकापारी खान-पान बोकी लगिरहेको बेलामा जानाजान खर्पन सहित आफू भन्याङबाट लडे । लडेको आवाज सुनी कोठामा एक्लै बसिरहेकी प्रभावतीको हृदय ढुक् ढुक् हुन थालेको मात्र नभई "सुकुमार राजकुमार भन्याङ्-बाट लडेर कुनै अवान्छनीय दुर्घटना त भएन !" भन्ने कल्पना गरी मन थाम्न नसकी हत्तरपत्त कोठाबाट बाहिर निस्की खर्पनले थिची घोप्टो परिरहेका राजकुमारकहाँ गई हातले समाती उठाउन लाग्दा राजकुमारले प्रभावतीलाई अँगाली चुम्बन गरी उनको मुखभरी थुकिदिए । कसैले देख्ला भन्ने डरले हत्तरपत्त लाजले कोठाभित्र पसी दैलोको खापा आधा उघारी दैलो मै उभिई राजकुमारीले यसो भनिन्—

"हे देव ! इच्छा नगर्ने सँग इच्छा गर्नेको अभिवृद्धि हुँदैन, त्यसैले कामना नगर्नेसँग कामना नगर्नुहोस्; जो अनुरक्त हुन्छ उसैसँगै अनुराग गर्नुहोस्[1] ।"

उसको जवाफमा राजकुमारले यस्तो भने—

"मन पर्नेहोस् वा मन नपर्नेहोस् यदि कसैले प्रेम पाउनसक्छ

---

१. "अभू हि तस्स भो होति, यो अनिच्छन्तमिच्छति ।
अकामं राज कामेहि, अकन्तो कन्तमिच्छसि ॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

भने प्रेम पाउनु नै खुशीको कुरा हो, न पाउनु दुःखको कुरा हो[१] ।"

अनि प्रभावती देवीले आशा देखाएर कुरागर्दा मलाई मुश्किल पर्नेछ, अतः निष्ठुरी जस्तो भई "कडा शब्द प्रयोग गरेमा मात्र राजकुमार फर्केर जानुहुनेछ" भन्ने विचार गरी निम्न कुरा भनिन्—

"काठको टुक्राले ढुङ्गामा खाल्टो खन्ने झैं र जालमा हावा-लाई पोको पार्ने झैं इच्छा नहुनेसँग तपाइँ इच्छा गर्नु हुन्छ[२] ।"

राजकुमार भन्दछन्—

"त्यसोभए के त तिम्रो हृदय कोमलताबाट दूरभई ढुङ्गा जस्तो सारो भइसकेको छ त ? राज्य समेत छाडी त्यत्तिको टाढाबाट आएर पनि मैले तिमीबाट कुनै रसीला वचनसम्म पनि सुन्नपाइन् । साँच्चै नै तिमीले आफ्नो कोमल हृदयमा ढुङ्गा राखेकी होउल्यौ[३] !

---

१. "अकामं वा सकामं वा यो नरो लभते पियं ।
लाभमेत्थ पसंसामि, अलाभो तत्थ पापको ॥"

जा. अ. क. VI. पृ. १५४

२. "पासाणसारं खणसि, कणिकारस्स दारुना ।
वातं जालेन बाधेसि, यो अनिच्छन्तमिच्छसि ॥"

जा. अ. क. VI. पृ. १५४

३. "पासाणो नून ते हदये, ओहितो मुदुलक्खणो ।
यो ते सातं न विन्दामि, तिरोजनपदागतो ॥"

जा. अ. क. VI. पृ. १५४

"जब तिमीले मलाई आक्रोश गरी वचन सुनाउँछ्यौ तव म मद्रराजाको दरबारमा तिम्रो भान्सेझैं सम्झन्छु, जब तिमीले मलाई प्रशंसागरी स्नेहपूर्वक वचन सुनाउँछ्यौ तव म तिम्रो भान्से नभई कुशावतीको राजा संझन्छु[१] ।"

"जति जति मैले कठोर वचन सुनाउँछु उति उति झन् वहाँले ममाथि आसक्त गरी कुरागर्नु हुन्छ; निराश हुने गरेर नै वहाँलाई बताउनुपर्‍यो" भन्ने सोची राजकुमारीले निम्न कुरा भनिन्—

"यदि ज्योतिषहरूका कुराहरू साँच्चै हुन् भने मलाई सात-टुक्रा पार्नु भए पनि म तपाइँकी पत्नी हुने छैन[२] ।"

यसको उत्तरमा राजकुमारले पनि यस्तो भने—

"यदि अरूका कुरा सत्य हो भने मेरो कुरा पनि सत्य हो—सिंहसमान कुश बाहेक कुनै पनि तिम्रो अरू पति छैन[३] ।"

---

१. "यदा मं भुकुतिं कत्वा, राजपुत्ति उदिक्खसि ।
आलारिको तदा होमि, रञ्ञो मद्दस्स थीपुरे ॥
"यदा उम्हयमाना मं, राजपुत्ति उदिक्खसि ।
नालारिको तदा होमि, राजा होमि तदा कुसो ॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४ : कुसजातकं, नं. ५३१

२. "सचे हि वचनं सच्चं, नेमित्तानं भविस्सति ।
नेव मे त्वं पति अस्स, कामं छिन्दन्तु सत्तधा ॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

३. "सचे हि वचनं सच्चं, अञ्ञेसं यदि वा मम ।
नेवतुय्हं पति अत्थि, अञ्ञो सीहस्सरा कुसा ॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५५

अनि प्रभावतीदेवी "राजकुमारसँग कुरा गरेर साध्य छैन" भन्दै दैलो थुनी कोठाभित्र गइन् ।

यसरी मद्रराजाको दरबारमा प्रेमिकाको कारणले सात महीनासम्म कष्टभोगी अन्तमा राजकुमारी लिई विजयमङ्गलोत्सव गरी बोधिसत्व आफ्नो राज्यमा फर्कनु भयो ।

यस जन्ममा पनि प्रभावतीदेवी राहुलमाता नै र कुशराजकुमार स्वयं बुद्ध नै हुनुहुन्थ्यो ।

(८) खण्डहालजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले देवदत्तको कारणलाई लिएर गृद्धकूट पर्वतमा भन्नु भएको हो ।

एक समय वाराणसीको नाम पुष्पवती भन्ने रहेको थियो । त्यस समय त्यहाँ एकराज नामक राजाले राज्य चलाउँदै थिए । राजाका पुत्र चन्द्रकुमार बोधिसत्व हुनुहुन्थ्यो । चन्द्रकुमार उपराजा थिए । खण्डहाल भन्ने ब्राह्मण राजपुरोहित थिए । यिनले घूस खाएर जनतालाई सारै कष्ट दिन्थे । चन्द्रकुमार उपराजाले निष्पक्ष न्याय-निसाप गरेको प्रशंसा सुनी राजाले चन्द्र कुमारलाई नै न्याय-निसाप गर्ने कार्यभार सुम्पिदिए । यसवाट घूस खान नपाएकोले खण्डहाल पुरोहित ब्राह्मण निक्कै असन्तुष्ट भए । यसैको इबीले गर्दा उनले चन्द्रकुमारलाई यज्ञको बहाना बनाई मार्न लगाउने षडयन्त्र रचे । किन्तु त्यसको फलस्वरूप अन्तमा आफै मारिनु पर्‍यो ।

चन्द्रकुमारकी चन्द्रदेवी महिषी राहुलमाता, पुत्र वासुलकुमार

---

१. जा. अ. क. VII, पृ. १११. नं, ५४२

राहुलकुमार तथा सहोदर बहिनी सेला कुमारी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिए। खण्डहाल पुरोहित ब्राह्मण देवदत्त थिए र चन्द्र कुमार स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

(९) गङ्गमालजातकं[1]। यस जातकका कुराहरू भगवान्ले उपोसथ-व्रतको कारणलाई लिई जेतवन विहारमा बताउनुभएको हो।

एक समय बोधिसत्व वाराणसीमा एक दरीद्रकुलमा जन्मिनु भएको थियो। त्यस नगरमा सुचिपरिवार भन्ने एक दानी तथा धनी सेठ थिए। अनि सो दरीद्र बोधिसत्व ती सेठको घरमा नोकरी गर्न जानुभयो।

एक उपोसथको दिनमा, उपोसथ–व्रत बस्ने दिन हो भन्ने कुरा थाहा नपाएको र वहाँलाई कसैले पनि नभनेको हुनाले सँधै झैं विहान सबेरै कामगर्न गई सांझपख फर्केर आउँदा खाने ठाउँमा अरू दिन-हरूमा झैं धेरै मानिसहरू नदेखी सोध्दा "अघिनै खाना खाई उपोसथ-शील समादान गरी सबै उपोसथिकभई बसेका छन्" भन्ने कुरा सुनी "त्यसोभए अहिलेसम्म पनि उपोसथ-व्रत पालन गर्न सकिन्छ के?" भनी सेठसँग सोध्दा "पूरा फल पाउने नभई आधा फल पाउने उपो-सथव्रत हुनेछ" भन्ने कुरा सुनी "त्यति भए पनि फल पाउने छु" भन्ने विचार गरी बोधिसत्वले उपोसथ-शील समादान गर्नुभयो।

दिनभरी केही नखाएको कारणलेगर्दा चूपीले रोपेको जस्तै भई पेट दुखेर रातभरी सासना खाई बिहान पख मर्नलाग्दा वहाँलाई ओसारीमा राखे।

---

१. जा. अ. क. III. पृ. ३१५, नं. ४२१

त्यस बखत वाराणसीका राजा आपनो श्रीसम्पत्तिको प्रभावका साथ रथमा बसी गइरहेको देखी राजाको श्रीसम्पत्ति माथि बोधिसत्वको आँखा लागी "त्यस्तै हुन सकूँ" भन्ने आशा गर्नु भयो। यसै क्षणमै वहाँको मृत्यु भयो र अर्ध उपोसथ-व्रतको प्रभावद्वारा बोधिसत्वले सोही राजाकै अग्रमहिषीको कोखमा प्रतिवन्धि ग्रहण गर्नु भयो। पछि वाराणसी देशका उदय राजा हुनु भयो। यस जन्ममा पनि वहाँलाई जातिस्मरण-ज्ञान उत्पन्न भएको थियो।

यस जन्ममा वहाँकी आमा हुने महामायादेवी हुनुहुन्थ्यो, अग्रमहिषी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो तथा उदय राजा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

(१०) चक्कवाकजातकं[१]। यस जातकमा चखेवा, चखेवी र कौवाका कुराहरू उल्लेख भएकाछन्। चखेवी हुने राहुलमाता र चखेवा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो। कौवा हुने एक लोभी भिक्षु थिए। जसको कारणलेगर्दा भगवान्‌ले यस जातकका कुरा भन्नुभएको थियो।

(११) चन्दकिन्नरजातकं[२]। यस जातकका कुराहरू राहुलमाताकै कारणलाई लिई कपिलवस्तुको राजप्रासादमा भगवान् बुद्धले शुद्धोदन महाराजालाई सुनाउनु भएको हो।

एक जन्ममा बोधिसत्व हिमाल प्रदेशमा किन्नर योनीमा

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. ९५, नं. ४५१

२. जा. अ. क. V. पृ. ५, नं. ४८५

जन्मिनु भएको थियो। वहाँको नाम चन्द्र थियो। चन्द्रा भन्ने किन्नरी वहाँकी अतिप्रिया पत्नी हुनुहुन्थ्यो। वहाँहरू दुबै चन्द्र पर्वतमा वस्नु हुन्थ्यो।

एक दिन वहाँहरू चन्द्र पर्वतबाट ओर्ली एक नदीको किनारै किनारबाट गई बालुवा भएको नदीको किनारमा क्रीडा गरी रसरङ्ग गरी पछि फूलहरूको वछ्यान बनाई त्यसमा बसी चन्द्र किन्नर बोधिसत्वले वीणा बजाई गीत गाउनु भयो र चन्द्रा किन्नरीले पनि रागरक्त चित्तले गीत गाई नाच्नु भयो।

त्यस समय वाराणसीका राजा हिमालतिर घुम्दै सोही नदीको किनारै किनारको बाटो लिई आउँदै थिए। मधुर गीत स्वर सुनी आवाज नसुन्ने गरी विस्तारै विस्तारै आई एक ठाउँमा लुकी ती किन्नर र किन्नरीहरूलाई गीत गाई अत्यन्त आसक्तपूर्ण लीलाले नाचिरहेको देखेर राजाको मन किन्नरी माथि आसक्त भई राजाले किन्नरलाई बाण प्रहार गरे।

वीणा बजाई गीत गाइरहेको किन्नरलाई बाण लागी "अब मेरी पत्नीलाई कति दुःख हुनेछ होला" भन्ने चिन्ता गरी विलाप गर्दै बेहोस भई किन्नर उहीं लड्यो। किन्नरीले आफ्नो पतिलाई बाण लागेको कुरा चालपाउन सकिनन् र के भएको रहेछ भनी यता उता हेर्दा बाण धसिएको ठाउँबाट रगत आइरहेको देखी बाण लागेको कुरा थाहा पाई बेस्करी रुन थालिन्। यत्तिकैमा लुकिरहेका राजाले "किन्नर मऱ्यो होला" भन्ने सोची लुकेको ठाउँबाट निस्केका राजालाई देखी चन्द्रा किन्नरीले "यिनले नै हानेका होलान्" भन्ने सोची डराई पहाडतिर भागिन्। अनि त्यहाँबाट किन्नरीले राजालाई अनेक प्रकारले निन्दा गर्न थालिन्। राजाले किन्नरीलाई अनेक किसिमले

फकाउन लाग्दा किन्नरीले— "हे राजा ! निरपराधी मेरा प्राणपति-लाई वाण हान्ने तिम्रो हुनुभन्दा म मरेर नै जानेछु" भन्दै खूब विलाप गरिन्[१] ।

राजा निराश भई फर्केर गइसकेपछि किन्नरी पुनः आपनो प्राण-पतिकहाँ आई, पतिलाई अनेक प्रकारले आलिङ्गन गरी, अनेक सत्य क्रियागर्दै सारै नै विलाप गरिन् । यसै विलाप र सत्यक्रियाको प्रभावले गर्दा अन्तमा आपनो पतिलाई होसमा ल्याई बचाइन् ।

यस जन्ममा पनि चन्द्रा किन्नरी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र चन्द्र किन्नर हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(१२) चम्पेय्यजातकं[२] । उपोसथ-व्रतको कारणमा भगवान्ले यस जातकका कुराहरू बताउनु भएको हो । यस जातकमा बोधिसत्व चम्पेय्य नागराजा भई जन्मिनु भएको थियो र राहुल-माता सुमना भन्ने नागकन्या भई जन्मिनु भएको थियो । नागराजा भएर पनि उपोसथ-व्रत पालन गरेका कुराहरू यस जातकमा वर्णित भएका छन् ।

(१३) चुल्लबोधिजातकं[३] । यस जातकका कुराहरू

---

१. "अपिनूनहं मरिस्सं, न च पनाहं राजपुत्त तवहेस्सं ।
यो किम्पुरिसं अवधि, अदूसकं मय्हकामा भिनी ॥"
जा. अ. क. V. पृ. ८: चन्दकिन्नरजातकं ।

२. जा. अ. क. V. पृ. १३४. नं. ५०६

३. जा. अ. क. IV. पृ. ६०, नं. ४४३, यो जातक लेखकको जा. सं. भा–३ पृ. १२५ मा अनुवाद भएकोछ ।

भगवान्ले एक रिसाहालु भिक्षुको कारणलाई लिएर बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व ब्रह्मलोकबाट च्युतभई वाराणसी-मा एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनुभएको थियो । तक्षशिलामा गई विद्याध्ययन गरी फर्केर आएपछि वहाँका आमा बाबुहरूले बोधिसत्वको इच्छाको विरुद्ध ब्रह्मलोकबाट च्युत भएकी एक ब्राह्मण कन्यासँग विवाह गरिदिए । विवाह भए ता पनि वहाँहरूले यस जीवनमा त के स्वप्नमा पनि मैथुन सेवनको अनुभव गर्नु भएको थिएन । अतएव विवाहित भएर पनि वहाँहरूले मैथुन सेवन विना अत्यन्त परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरी जीवन बिताउनु भयो ।

आमा बाबुहरूको देहान्त भएपछि वहाँहरू दुबै जना प्रव्रजित भएर जानुभयो । १० वर्षसम्म हिमालखण्डतिर कन्दफलफूलहरू खाई वहाँहरूले जीवन बिताउनु भयो । तर ध्यान भने प्राप्त गर्न सक्नु भएन । एकदिन लोणम्बिल-रस सेवन गर्नकोनिमित्त वहाँहरू दुबै वाराणसीको एक उद्यानमा गई वस्नुभयो । अनि वहाँहरूलाई वारा-णसीका राजाले देखी "यी परिव्राजिका तपाइकी को पर्छिन् ?" भनी सोध्दा परिव्राजक बोधिसत्वले "महाराज ! मेरी कोही पर्दिनन्; हो, हामी एक साथमा प्रव्रजित भएका हौं र गृहस्थीछँदा यिनी मेरी गृहिणी थिइन्" भन्ने जवाफ सुने पछि राजाले "परिव्राजिका-लाई कसैले लगेमा तपाईलाई कस्तोलाग्ने छ त ?" भनी सोध्दा बोधिसत्वले "महाराज ! मलाई केही पनि लाग्ने छैन, केही भएर मनमा द्वेषभाव आए तापनि त्यसलाई मनमा टिकन दिने छैन" भनी भनेको सुनी राजाले "परिव्राजिकालाई बल-जफत् गरेर भए पनि दरबारमा लिएर आउनू" भनी आज्ञा दिए । राजकर्मचारीहरूले

त्यसै अनुसार परिव्राजिकालाई लिएर जानलाग्दा बोधिसत्वले एकै-पल्ट मात्र टाउको उचाली हेर्नु भयो र त्यसपछि हेर्नु पनि भएन। दरबारमा पुगे पछि परिव्राजिकालाई राजाले अनेक प्रकारले प्रलोभन देखाउँदा पनि वहाँले प्रव्रजित जीवनकै वर्णन सुनाउनु भयो। त्यस पछि राजाले उता "बोधिसत्व के गरिरहनु भएको रहेछ" भन्ने विचारगरी हेर्न जाँदा बोधिसत्व आफ्नो फाटेको वस्त्र सिउँदै हुनुहुन्थ्यो। राजा आएको देखी यसो शीर उचालि एकपल्ट हेरी पुनः बोधिसत्व सिउने काम मै लाग्नु भयो। यो देखेर राजाले "रिसाउने छैन, रिस राख्ने छैन भनी भन्नु भएका तपाईं त खूब रिसाउनु भई तलतिर मुख पारी वस्नु भएको छ नि!" भनी भन्दा बोधिसत्वले "महाराज! रिसबाट कहील्यै भलो हुन्न, रिस गर्नालि कुभलो नै हुन्छ; रिसाहालुको चित्त सँधै आगोले पोलेको जस्तो हुन्छ र नरिसाउनाले सँधै चित्त शान्त तथा शीतल हुन्छ" भनी अनेक प्रकारले क्रोधको दोष देखाई मैत्रीपूर्वक उपदेश गर्नु भयो। यो उपदेश सुनी अति प्रभावित भएका राजाले आफूले गरेको अपराध माथि क्षमा मागी त्यहाँदेखि वहाँहरू दुवै जनाको अत्यन्त भक्तिपूर्वक सेवा-टहल गर्न थाले। परिव्राजिकाको मृत्यु भएपछि बोधिसत्व पुनः हिमालतिर नै जानुभयो।

यस जन्ममा पनि परिव्राजिका हुनु भएकी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो र परिव्राजक हुनु भएका स्वयं बुद्ध नै हुनु हुन्थ्यो।

(१४) चुल्लसुतसोमजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले नैष्क्रम्यपारमीको कुरालाई लिई बताउनु भएको हो।

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. ५८, नं. २२५

अतीत समयमा वाराणसी देशको सुदर्शन भन्ने नगरका ब्रह्मदत्त भन्ने राजाकी अग्रमहिषीको कोखमा बोधिसत्वले जन्म लिनु भएको थियो। वहाँको नाम 'सोम' भन्ने रहेको थियो। विद्या-विशारद तथा श्रुतसम्पन्न हुनु भएकोले पछि वहाँलाई 'सुतसोम' (=श्रुतसोम) भन्न थाले। चन्द्रादेवी वहाँकी अग्रमहिषी हुनु हुन्थ्यो।

यस जातकमा वहाँले ठूलो परित्याग गर्नु भएका कुराहरूको वर्णन पाइन्छ। वस्तु-सम्पत्तिको त्याग मात्र होइन गृहत्याग समेत गर्नु भएको र वहाँका सबै परिवारहरूले पनि गृहत्याग गरेका थिए।

यस जीवनमा पनि चन्द्रादेवी हुनु भएकी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो र सुतसोम राजा हुनु भएका स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो। वहाँका माता हुनु भएकी महामायादेवी र पिता हुनु भएका शुद्धोदन राजा हुनुहुन्थ्यो। जेठो छोरो हुनु भएका सारिपुत्र स्थविर र कान्छो छोरो हुनु भएका राहुल कुमार हुनुहुन्थ्यो। धाई हुने खुज्जुत्तरा उपासिका थिइन्। कुलवर्धक सेठ हुने महाकाश्यप स्थविर, महासेनगुप्त हुने महामौद्गल्यायन तथा सोमदत्त हुने आनन्द स्थविर हुनुहुन्थ्यो। अरू परिषद् हुने पनि बुद्ध परिषद् नै थिए।

(१५) जयद्दिसजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान्ले मातृपोषक एक भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा कम्पिल राष्ट्रमा उत्तरपञ्चाल भन्ने राजा थिए। उनकी अग्रमहिषीको कोखमा बोधिसत्व काँहिला पुत्र भई

---

१. जा. अ. क. V. पृ. १८६, नं. ५१३

जन्मिनु भएको थियो । वहाँको नाम जयद्दिस थियो । वहाँकी अग्र-महिषी हुनु भएकी राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र जयद्दिस राजा हुनु भएका स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

यस जातकमा बोधिसत्वले आपना बाबुको ज्यान बचाउनको-निमित्त आफ्नो ज्यान अर्पणगरी नरभक्षी यक्षकहाँ जानुभई यक्षको परीक्षा गर्दा—उसका आँखाहरू राता नभएका, आँखाहरू झिम्किने, छाया पनि भएको तथा डराउने स्वभाव पनि देखी बोधिसत्वले "यक्ष हुनेहरूको त आँखाहरू राता हुन्छन्, आँखाहरू झिम्काउँदैनन्, छाया पनि देखिदैन तथा डराउँदा पनि डराउँदैनन्" भन्ने आदि लक्षणहरूलाई विचार गरी अवश्य पनि यिनी यक्ष होइनन् भन्ने थाहा-पाई उनलाई उपदेश गरी बोध गराउनु भएको थियो ।

(१६) दसरथजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले पिता मरेका एक कुटुम्बको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा वाराणसी देशमा दशरथ महाराजाले पक्ष-पात रहित निष्पक्षरूपले धर्मपूर्वक राज्य गर्दथे । महाराजाकी अग्रमहिषी सोह्र हजार (१६,०००) स्त्रीहरूका प्रमुख थिइन् । अग्रमहिषीले दुइ पुत्र र एक पुत्री जन्माइन् । प्रथम पुत्रको नाम राम पण्डित, दोस्रो पुत्रको नाम लक्ष्मण कुमार र पुत्रीको नाम सीता कुमारी थियो ।

अग्रमहिषीको मृत्यु पछि महाराजाले सारै शोक गरे । मन्त्री-हरूले संझाएपछि अग्रमहिषी प्रति गर्नु पर्ने कर्तब्य गरे । त्यसपछि

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. १३६, नं. ४६१ यो जातकको अनुवाद लेखकको जा. सं, भा-२, पृ. १०४ मा भएकोछ ।

महाराजाले अर्को एक स्त्रीलाई अग्रमहिषी बनाए। अग्रमहिषी राजाकी अति प्रिया थिइन्। उनले एक पुत्र जन्माइन्। भरत कुमार भनी उनको नामकरण गरियो। पुत्र-स्नेहको कारणले महाराजाले महारानीलाई वर माग्ने कुरा भने। महारानीले "पछि माग्ने छु" भनी विन्तिगरिन्। अनि आफ्नो छोरा भरत कुमार सात आठ वर्षको भएपछि महारानीले राजासँग वरमाग्ने कुराको संज्ञना दिलाइन्। महाराजाले "हुन्छ माग" भनी भने। महारानीले "आफ्नो छोरा भरतलाई राज्य दिलाइ पाऊँ" भनी विन्तिगरिन्। महाराजाले चुट्की बजाई "अग्निस्कन्ध जस्ता तेजिला मेरा छोराहरूलाई मार्न लगाई तिम्रो छोराको निमित्त राज्य माग्दछ्यौ ? तिम्रो नाशहोस्, वसली!" भनी तर्जन गरे। महारानी डरले आफ्नो खोपीभित्र गइन्। समय समयमा महारानीले उही कुरा दोहऱ्याई बारम्बार भन्न थाले पछि एक दिन महाराजाले यस्तो सोचे—

यी स्त्री जातिहरू कृतघ्नी तथा मित्रद्रोहिणी हुन्छन्। शायद यसले कीर्ते पत्र बनाई अथवा कीर्ते छाप लगाई मेरा पुत्रहरूलाई मार्न लगाउन पनि बेरछैन।

यति सोचेर राजाले आफ्ना छोराहरूलाई बोलाई "प्रिय पुत्र हो! अब तिमीहरू यहाँबस्दा तिमीहरूलाई खतरा पनि हुन सक्छ। अतः तिमीहरू कहीं सीमान्त प्रदेशमा अथवा कहीं जङ्गलमा गई बस" भनी आज्ञा दिई ज्योतिषलाई बोलाई आफ्नो आयु कतिसम्म रहेछ भन्ने कुरा सोध्दा ज्योतिषले "अरू १२ वर्षसम्म बाँच्नु हुनेछ" भनी विन्ति गरेको कुरा सुनी महाराजाले राजकुमारहरूलाई "त्यसोभए तिमीहरू १२ वर्ष पछि आई छत्रधारण गरी राज्य गर" भन्ने आज्ञा दिए।

"हवस् भनी राजकुमारहरू रुँदै प्रासादबाट ओर्ली दरबार-

बाट बाहिर निस्किन लाग्दा सीता कुमारी पनि "म पनि भ्राताहरू सँगै जानेछु" भन्दै पितालाई वन्दना गरी रुँदै उनीहरूसँगै निस्किन्। तीनै जना क्रमशः हिमालखण्डतिर गई पानी तथा फलफूलहरू सुलभ भएको एक ठाउँमा आश्रम वनाई उनीहरू बसे ।

लक्ष्मण र सीताले एक दिन राम पण्डितसँग "तपाईं हाम्रा पिता समान हुनुहुन्छ । त्यसैले तपाईं आश्रममै वस्नुहोस् । हामीहरू जङ्गलमा गई फल-फूलहरू ल्याउने छौं" भनी प्रार्थना गरे । त्यहाँदेखि राम पण्डित आश्रममै बस्न थाले ।

उता पुत्र शोकले गर्दा दशरथ महाराजा राम पण्डित आदिसँग भएको विछोडको नौ वर्ष मै परलोक भए । महाराजाको दाहसंस्कार सिद्धिए पछि मन्त्री तथा भारदारहरूलाई महारानीले "मेरो पुत्र भरतलाई छत्र देऊ" भनी भन्दा उनीहरूले "छत्रका मालिक जङ्गलमा हुनुहुन्छ" भनी छत्र दिएनन् । भरत कुमारले पनि "मेरा दाइ जङ्गलमा हुनुहुन्छ, वहाँहरूलाई बोलाई छत्र ओढाउने छु" भन्दै पञ्चराजककुधभण्डहरू[1] साथमा लिई मन्त्री तथा भारदारहरू सहित राम पण्डित वस्नु भएको जङ्गलमा गई दाजुलाई घर फर्कनको निम्ति प्रार्थना गरे । राम पण्डितले "सीता र लक्ष्मणहरूलाई लिएर जाऊ" भनी भने । अनि भरतले "तपाईं के गर्नु हुन्छ नि?" भनी सोध्दा रामले भने—

"पिताले मलाई १२ वर्ष पछि आई राज्य गर्नु भनी भन्नु

---

१. (१) खड्ग, (२) छत्र, (३) मुकुट, (४) पादुका तथा (५) चमरलाई 'पञ्चराजककुधभण्ड़हरू' भन्दछन् । अभि. धा. प. पृ. ५१, गा. नं. ३५८

भएको छ । अहिले केवल ९ वर्षमात्र वित्यो । अतः अहिले म फर्कन सक्दिन । अहिले गएको खण्डमा मैले बाबुको वचनलाई पालन गरेको हुने छैन । त्यसैले अर्को तीन वर्ष पछि मात्र आउने छु ।"

"त्यतिन्जेलसम्म कसले राज्य चलाउँछ त ?"

"तिमीहरूले चलाऊ ।"

"हामीहरू राज्य गर्न चाहन्नौं" भनी भने पछि त्यसोभए, "यो मेरो तृण-पादुकाहरू राखी राज्य चलाऊ" भनी रामले पादुका दिए ।

उनीहरूले सो पादुका सिंहासनमा राखी राज्य चलाउन थाले । जब कुनै न्यायनिसाप न्यायोचित हुँदैनथ्यो तब सिंहासनका पादुकाहरू जुध्दथे । अनि पुनः दोहऱ्याई न्याय गर्दथे ।

तीन वर्ष वितिसके पछि राम पण्डित जङ्गलबाट आई नगर-को एक उद्यानमा वसे । राम पण्डित आएको खबर सुनी सबै गई सीतालाई अग्रमहिषी बनाई राम पण्डितलाई अभिषेक दिए । राम पण्डितले सोह्र हजार (१६,०००) वर्षसम्म राज्य गरे ।

यस जन्ममा दशरथ राजा हुने शुद्धोदन महाराजा, अग्र-महिषी हुने महामायादेवी, सीता हुने राहुलमाता, भरत हुने आनन्द स्थविर, लक्ष्मण हुने सारिपुत्र स्थविर तथा राम पण्डित हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । अरू परिषद् हुने बुद्ध परिषद् नै थिए ।

(१७) पाणियजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले क्लेश निग्रहको कारणलाई लिई बताउनु भएको हो । यस

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. १२९, नं. ४५९

जातकमा पनि राजमहिषी हुने राहुलमाता र राजा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(१८) बन्धनागारजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू बुद्धले बन्धनागारको कारणमा बताउनु भएको हो ।

एक समय बोधिसत्व एक दरिद्र कुलमा जन्मिनु भएको थियो । यौवन अवस्थामा पुग्दा वहाँका पिताको मृत्यु भएपछि आमाको सेवा-टहलगरी वहाँ बसिरहनु भएको थियो । इच्छा नहुँदा पनि वहाँकी आमाले बोधिसत्वलाई एक कन्यासँग विवाह गरिदिइन् । आमाको मृत्यु पछि बोधिसत्वले आफ्नी स्त्रीलाई "अब तिमी कहीं एक ठाउँमा ज्यामी काम गरी जीविका चलाऊ । म प्रव्रजित भएर जानेछु" भनी भन्दा स्त्रीले "स्वामी ! प्रसव नभएसम्म घरमै बस्नुहोस्" भनी भनिन् । पत्नीको गर्भधारण भएको कुरो बोधिसत्वलाई थाहा थिएन । त्यसैले वहाँले "हुन्छ" भनी भन्नुभयो । बालक जन्मिसके पछि फेरि पत्नीलाई आफू प्रव्रजित भएर जाने कुरा बताउनुभयो । यस बेला स्त्रीले "स्वामी ! बालकले दूध न छाड्न्जेलसम्म बस्नुहोस्" भनी बिन्ति गरिन् । बोधिसत्व पनि पुनः घरमै बस्नुभयो । बालकले दूध छाडेपछि पुनः पत्नीलाई आफू प्रव्रजित भएर जानेकुरा सुनाउनुभयो । यस बखत वहाँकी पत्नीले फेरि यसो भनिन्—"स्वामी ! मेरो पेटमा बालक छ, अतः उसको जन्म नभएसम्म नजानुहोस् ।" यो कुरा सुनी "अहो ! यस्तो बन्धनबाट कहिले उम्किन सकिएला र !" भन्ने सोची बोधिसत्व अन्तमा भागेर गई प्रव्रजित हुनुभयो ।

---

१. जा. अ. क, I–II. पृ. ४७२, नं. २०१

यस जन्ममा बोधिसत्वका बाबु हुने शुद्धोदन महाराजा, आमा हुने महामायादेवी, पत्नी हुने राहुलमाता, पुत्र हुने राहुल कुमार तथा दरिद्रपुरुष हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(१९) मणिचोरजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू देवदत्तले आफूलाई मार्न प्रयास गरेको कारणमा बुद्धले बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व वाराणसी देश नगिच एक गृहपतिको कुलमा जन्मिनु भएको थियो । सुजाता भन्ने कुमारी वहाँकी पत्नी हुनुहुन्थ्यो । वहाँ अति सुन्दरी तथा पतिव्रता हुनुहुन्थ्यो । वहाँ प्रति आसक्त भई वाराणसीका अधार्मिक राजाले बोधिसत्वलाई मार्ने षडयन्त्र रचे । अनि मार्न लगेका आफ्ना पतिलाई सुजाताले आफ्नो सत्यक्रियाको प्रभावद्वारा बचाउनुभयो[2] ।

यस जन्ममा पनि सुजाता हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र बोधिसत्व हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । राजा हुने देवदत्त भिक्षु हुनुहुन्थ्यो ।

(२०) मनोजजातकं[3] । यस जातकका कुराहरू भगवान्ले विपक्षदलमा लागेका एक भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

---

१. जा. अ क. I–II. पृ. ४६१, नं. १९४

२. यो जातकको कुरा लेखकको 'गृहिविनय' पृ. ८७ मा उल्लेख भएको छ ।

३. जा. अ. क. I–II. पृ. २२५. नं, ३९७

अतीत समयमा बोधिसत्व सिंह भएर जन्मिनु भएको थियो। त्यस समयमा मनोज भन्ने सिंहपुत्र हुने अहिले विपक्षीदलमा लागेका भिक्षु थिए, स्याल हुने देवदत्त भिक्षु थिए, बहिनी हुने उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्, बुहारी हुने क्षेमा भिक्षुणी थिइन्, भार्या हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र सिंह हुने स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो।

(२१) महाजनकजातक[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले नैष्क्रम्यको कारणलाई लिई जेतवनाराममा बताउनु भएको हो।

यस जन्ममा बोधिसत्व अरिष्ठजनकका छोरा महाजनक राजा हुनु भएको थियो। वहाँकी अग्रमहिषी शीवली महारानी हुनु भएकी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो। नारद हुने सारिपुत्र स्थविर, मृगजाल हुने महामोद्गल्यायन स्थविर, कुमारीका हुने क्षेमा भिक्षुणी, उसुकार हुने आनन्द स्थविर, दीघावु कुमार हुने राहुल कुमार हुनुहुन्थ्यो। आमा-बाबु हुनेहरू महामायादेवी र शुद्धोदन महाराजा नै थिए। समुद्रदेवता हुने उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन् तथा महाजनक राजा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

यस जीवनमा बोधिसत्वको आयु दशहजार (१०,०००) वर्ष थियो र सातहजार वर्षसम्म गृहस्थीमा बस्नुभई तीनहजार (३,०००) वर्ष आयु बाँकी रहँदा वहाँले गृहत्याग गर्नुभएको थियो। राहुलमाता हुनु भएकी शीवली महारानीले आपनो पति महाजनक

१. जा. अ. क, VII. पृ. २५. नं. ५३६

राजालाई त्यागी जीवनबाट फर्काएर ल्याउनको निमित्त जति प्रयत्न गर्नु भएको थियो त्यति प्रयत्नहरू अरू कुनै पनि जीवनमा गरेका कुरा जातकसाहित्यमा देखिदैन। अन्तमा महाजनकराजालाई फर्काउन सफल नभए पछि आफू पनि ऋषिभेष लिई प्रव्रजिता भएर जानुभयो।

(२२) महासुदस्सनजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू, एकदिन आनन्द स्थविरले भगवान्‌लाई "कुशीनगर जस्तो स्यानो नगरमा परिनिर्वाण नहुनुहोस्" भनी विन्ति गरेको कारणमा भगवान् बुद्ध परिनिर्वाण मञ्चमा लेटी रहनु भएको बेलामा वहाँले बताउनु भएको हो।

यस जन्ममा पनि सुभद्रादेवी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो, महामन्त्री हुने राहुल कुमार र महासुर्दशनराजा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

(२३) लक्खणमिगजातकं[२]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध राजगृहको वेणुवनमा बसिरहनु भएको बेलामा वहाँले देवदत्तको कारणमा बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा मगधदेशको राजगृह नगरमा बसी मागधराजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व मृगयोनीमा जन्मिनु भएको थियो। वहाँका लक्षण र काल भन्ने दुइ पुत्रहरू थिए। लक्षण भन्ने सारिपुत्र स्थविर र काल भन्ने देवदत्त थिए। राहुलमाता नै

---

१. जा. अ. क. I–II. पृ. २८६, नं. ९५

२. जा. अ. क. I–II, पृ. १११, नं. ११

त्यस बखत मृगकी पत्नी हुनुहुन्थ्यो र मृग भई जन्मिनु भएका स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(२४) विधुरजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध जेतवनाराममा बसिरहनु भएको बेलामा प्रज्ञापारमीको कुरालाई लिएर वहाँले बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा कुरुदेशको इन्द्रप्रस्थ नगरमा धनञ्जय-कोरव्य भन्ने राजाले राज्य गर्दै थिए । राजाका अर्थ-धर्मानुशासक मन्त्री विधुर पण्डित थिए । यिनी अति बुद्धिमानी तथा धैर्यवान् थिए ।

यस जन्ममा विधुर पण्डितका आमा–बाबु हुनेहरू महा-मायादेवी र शुद्धोदन महाराजा थिए । जेठी पत्नी हुने राहुलमाता हुनुहुन्थ्यो, जेठो छोरा हुने राहुल कुमार हुनुहुन्थ्यो । वरुण नागराजा हुने सारिपुत्र स्थविर, सुवर्ण राजा हुने महामौद्गल्यायन स्थविर, शक्र हुने अनुरुद्ध स्थविर तथा धनञ्जय राजा हुने आनन्द स्थविर हुनुहुन्थ्यो । पूर्ण हुने छन्न सारथी थिए । विधुर पण्डित हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

यस जातकमा विधुर पण्डितको प्रज्ञा (=बुद्धि) विशेषताको विशिष्ट परिचय पाइन्छ ।

(२५) विसय्हजातकं[२] । यस जातकका कुराहरू अनाथ-पिण्डिक महाजनको कारणमा बुद्धले जेतवनाराममा बताउनु भएको हो ।

---

१. जा. अ. क. VII. पृ. २२६, नं. ५४५

२. जा. अ. क. III. पृ. ८६, नं. ३४०

अतीत समयमा वाराणसी देशमा विसय्ह भन्ने एक महाधनी सेठ थिए। उनी महाधनी मात्र होइनन् महादानी पनि थिए। उनले दान दिइरहेको कारणबाट "शायद यिनले मेरो आसन ताकेर दान दिइरहेका त होइनन् ?" भन्ने आशङ्का उठेपछि इन्द्रले सेठको घरमा जहाँ जहाँ वस्तुहरू थिए त्यहाँ त्यहाँ बाटै अलप पारी सेठलाई नाङ्गो पारिदिए। अनि सेठकहाँ बस्ने मानिसहरू पनि भागाभाग गरेर गए।

एक दिन, विसय्ह सेठले घरमा केही पनि छैन के भनी खोज-तलास गर्दा एक नाम्लो र हँस्या फेलापारे। अनि विसय्ह सेठले नाम्लो र हँस्या लिई घाँस काटेर ल्याई दान दिन थाले। सात दिनसम्म भोकै बसी घाँस काटेर दान दिए। एक दिन, घाँस बोकेर आइरहेको बेलामा निराहारताको कारणले गर्दा आँखा तिर्मिरिई बाटैमा लडे। इन्द्र आई उनलाई दानदिने कार्य छोडेमा पुनः धनी हुन सक्छौ भनेको सुनी सेठले "तिमी को ह्वौं ?" भनी सोध्दा "म शक्र हुँ" भन्ने जवाफ सुनेर "दान पुण्य गरेर नै शक्रत्वमा पुगिन्छ भने तिमीले दान दिनेलाई रोक्नु राम्रो कुरा होइन। मैले यो दान दिएको कुनै शक्रत्व वा ब्रह्मत्व पाउनाको निमित्त होइन। केवल बुद्धत्व प्राप्त गर्नको निमित्त हो" भन्ने कुरा सुनी इन्द्रले पुनः उनका धनहरू यथावत देखाइ दिए।

यस जन्ममा विसय्ह सेठ स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो र वहाँकी पत्नी राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो।

(२६) वेस्सन्तरजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले, बुद्ध भइसक्नु भएपछि सर्वप्रथम कपिलवस्तुमा जानुहुँदा त्यहाँ

---

१. जा. अ. क. VII. पृ. ४२०, नं. ५४७

शाक्यहरूको ठूलो ज्ञाति समागम भएको बेलामा त्यहाँ ठूला ठूला फोका परी पानी वर्षे कोकारणमा न्यग्रोधारासमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा शिवी देशको जेतुत्तर नगरमा शिवी राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा शिवी राजाका सञ्जय भन्ने एक पुत्र थिए। उनलाई मद्रदेशकी फुसतीदेवीसँग विवाह गरी उनकी अग्रमहिषी बनाइ दिए ।

फुसतीदेवीकै कोखमा बोधिसत्व वेस्सन्तर नामले जन्मिनु भएको थियो । 'वेस्स' भन्ने सडकमा जन्मिनु भएको हुनाले वहाँको नाम 'वेस्सन्तर' भन्ने रहन गएको हो ! जन्मिना साथ वहाँले फुसतीदेवीसँग 'दानदिने वस्तु केही छ के?' भनी माग्नु भएको थियो । यस जन्ममा जस्तै उम्मग्गजातक अनुसार महोषध[१] भई जन्मिनु भएको बेलामा र सिद्धार्थ कुमार भई जन्मिनु भएको बेलामा गरी जम्मा तीन पटक बोधिसत्वले जन्मिने बित्तिकै कुरा गरेका कुराहरू यसै जातकको पृ. ४२५ मा समुल्लेख भएकोछ ।

वेस्सन्तर राजकुमारकी अग्रमहिषी मद्दीदेवी राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो । वेस्सन्तर राजा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । वहाँहरूका जाली भन्ने पुत्र राहुल कुमार नै हुनुहुन्थ्यो र कृष्णाजिनी भन्ने पुत्री उत्पलवर्णा स्थविरा हुनुहुन्थ्यो । आमा–बाबुहरू पनि क्रमशः महामायादेवी र शुद्धोदन महाराजा नै थिए ।

---

१. जा. अ. क. VII. पृ. २९७: महाउम्मग्गजातकं, नं. ५४६

वेस्सन्तर राजासँग छोरा र छोरी मागेर लैजाने जुजक ब्राह्मण देवदत्त थिए र जुजक ब्राह्मणकी अमित्रतापना भन्ने पत्नी चिञ्चामाणविका थिइन्। चेतपुत्र भन्ने छन्न सारथी थिए। अच्चुत भन्ने तपस्वी सारिपुत्र स्थविर हुनुहुन्थ्यो र शक्रदेवेन्द्र हुने अनुरुद्ध स्थविर हुनुहुन्थ्यो। अरू परिषद् बुद्ध-परिषद् नै थिए।

महादान दिएकै कारणबाट वेस्सन्तर राजा शिवीदेशबाट बाहिर निस्कन परेको थियो। देश बाहिर गई वङ्कपर्वतमा बसेर पनि दानदिने कार्य छाड्नु भएको थिएन वलिक आफ्नो छोरा र छोरीहरू समेत् जुजक ब्राह्मणलाई दान दिनुभयो। यति मात्र होइन आफ्नी पत्नी मद्रीदेवी पनि दानदिनु भएका कुराहरू यसै जातकमा समुल्लेख भएका छन्[१]।

यसपछि वहाँ तुषित भवनमा उत्पन्न हुनुभयो र त्यहाँबाट कपिलवस्तुका शुद्धोदन महाराजाका पुत्र सिद्धार्थ कुमार भई जन्मी बुद्ध हुनुभयो।

(७२) सूचिजातकं[२]। यस जातकका कुरा बुद्ध भगवान्ले प्रज्ञापारमी र स्थानोचित बुद्धिको कारणलाई लिई जेतवनाराममा बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा बोधिसत्व वाराणसी देश नगिचको एक गाउँमा एक गरीब नकर्मीको कुलमा जन्मिनु भएको थियो। सो गाउँ-

---

१. हेर्नु लेखकको वेस्सन्तर जातक।

२. जा. अ. क. III. पृ. १९७, नं. ३८७

को अलि पर नकर्मीहरूको एक टोल थियो । त्यहाँ एक धनी नकर्मी पनि थिए । उनकी एक सुन्दरी तथा जनपदकल्याणीमा हुनुपर्ने गुण भएकी एउटी छोरी थिइन् । मानिसहरू सो कुमारी हेर्नको निमित्त उनको ज्यासलमा गई कोदालो, फाली, खूर्पा आदि बनाउन जान्थे । सो कुमारीलाई देखी मानिसहरू कृतार्थ मात्र नभई घर फर्केर कुमारीको खूब बयान गर्दथे । यो कुरा सुनी बोधिसत्वको मनमा सो कुमारीलाई नदेखिकनै प्रेम उत्पन्न भयो र सो कुमारीलाई विवाह गर्ने इच्छा वहाँले गर्नुभयो ।

अनि बोधिसत्वले एक सीयोभित्र अर्को, अर्को भित्र अर्को गरी क्रमशः सातवटा सियाहरू बनाई सोही साहु नकर्मीको घरनिर सीयो बेच्न जानुभयो । बोधिसत्व कराइरहेको आवाज सुनी कुमारीको मन छट्पटायो र थातमा बस्न नसकी झ्याल उघारी सीयो बेच्नको निम्ति कराइरहनु भएका बोधिसत्वसँग कुरा गर्न थालिन् । छोरीले कुरा गरिरहेको सुनी उनको बाबुले "कोसँग कुरा गरिरहेकी ?" भनी सोध्दा "सीयो बेच्न आएको एक पुरुषसँग" भन्ने जवाफ पाई बोधिसत्वलाई बोलाई "कस्तो सीयो हो ?" भनी सोध्दा बोधिसत्व नकर्मी पुत्रले सीयोको बयान सुनाउनु भयो । अनि धेरै नकर्मीहरू भेला भई सो सीयोको परीक्षा गरे । एउटाभित्र अर्को गर्दै क्रमशः निकाल्दै सबभन्दा सानो सीयो निकालेर देखाए । सो सीयोको टुप्पोलाई घनले हान्दा घनमै सीयो रोपिएर गएको र टुप्पो र नाथ्री छुट्याउन पानीको भाँडामा राख्दा पानीको माथिनै सीयो उत्रेको देखी भेला भएका सबै कालिगडहरूले ताली बजाउन थाले, फेटा आकाशमा उडाउन थाले र सबै अत्यन्त आश्चर्य चकित भए । यो विचित्र शिल्पकला देखी नकर्मी साहु सारै खुशी भई आपनी छोरी बोधिसत्वलाई नै दिए ।

गरीब नकर्मी हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो र नकर्मी साहुकी छोरी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो ।

(२८) सुपत्तजातक[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान्‌ले सारिपुत्र स्थविरले बिम्बादेवी (=यशोधरा) स्थविराको इच्छानुसार रोहित माछाको रस सहित भोजनलाभ गरिदिनु भएको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा वाराणसी राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व असीहजार (८०,०००) कौवाहरूको सुपत्त भन्ने राजा भई जन्मिनु भएको थियो सुफस्सा भन्ने पोथी कौवा वहाँकी अग्रमहिषी थिइन् । शुमुख भन्ने कौवा वहाँको सेनापति थिए ।

एक दिन सुमुख भन्ने सेनापति सुफस्सा रानी लिई गोचरको निमित्त वाराणसी राजाको भान्साघरतिर गए । राजाका भान्साघरमा माछा र मासु पकाई केहीछिन सेलाउनकोनिमित्त भान्सेले भाँडाको बिर्को उघारिराखेको थियो । सुफस्सा रानीले त्यसको बासना थाहापाई त्यस्तै खाना खाने इच्छा गरिन् ।

भोलिपल्ट गोचरको निमित्त सेनापतिले बोलाउँदा "तिमीहरू जाऊ, म जान्न" भनी भनिन् । बोधिसत्वले सुफस्सा रानीसँग कारण सोध्दा माछा र मासु भएको वाराणसी राजाको खाना खाने इच्छा उत्पन्न भएको कुरो सुनाइन् । यो सुनी सुपत्त राजाले सेनापति सहित सबै कौवाहरूलाई भेला गराई महारानीको कुरा सुनाए ।

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ६६३, नं. २९२ यो जातक लेखकको जा. सं. भा-४, पृ. ६१ मा अनुवाद भएकोछ ।

सेनापतिले "धन्दा मान्नु पर्दैन, कुनै उपायद्वारा ल्याउने छु" भनी बलिया र चलाक केही कौवाहरू साथमा लिई त्यहाँ गए र राज-दरबारको आसपासमा बसिरहे। जब भान्सेले खर्पनमा खानाहरू लिई राजाकहाँ जान थाल्यो तब सेनापति कौवा भान्सेको मुखमा बस्न गयो, अर्को कौवा छातीमा बस्यो, अर्को कौवा नाकमा बस्यो। भान्से आत्तियो। यो दृष्य देखी भोजनको प्रतीक्षामा झ्यालमा बसिरहेका राजाले भान्सेलाई "खर्पन छाडी कौवालाई समात" भनी आज्ञादिए पछि भान्सेले त्यस्तै गर्‍यो।

खर्पन छाडे पछि अरू कौवाहरू आई खूबसँग खाना खाई चार चौटा माछा र मासु सहित भात लिएर गए।

"आफ्नी महारानीको निमित्त प्राण संकल्प गरी त्यसो गरेको हुँ" भन्ने सेनापति कौवाको कुरा सुनी बडो आश्चर्य लागी "हामी मानिस भएका राजाहरूले विश्वासी तथा प्राण संकल्प गर्न सक्ने पुरुष पाउनका निमित्त कति धन, जग्गा-जमिन तथा घरहरू दिंदा पनि त्यस्ता पुरुष पाउन सक्तैनौं भने यी पशुपक्षि जातिमा यस्तो विश्वास !" भन्न लागी राजाले कौवाका राजा सुपत्तलाई लिन पठाई उसको उपदेश सुनी प्रसन्न भई धर्मतापूर्वक राज्य चलाउन थाले।

यो कौवाको उपदेशको परम्परा सातसय (७००) वर्षसम्म रहेको थियो भनी यसै जातकको पृ. ६६५ म ।समुल्लेख भएको पाइन्छ।

यस जन्ममा सुपत्त भन्ने कौवा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो, सुफस्सा भन्ने पोथी कौवा राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र सुमुख भन्ने कौवा सारिपुत्र स्थविर हुनुहुन्थ्यो।

यी कुराहरूद्वारा वर्तमान तथा अतीत समयमा यशोधरा

स्थविराको बुद्धसँग कस्तो सम्बन्ध रहेको रहेछ भन्ने कुरा र वहाँको पतिभक्तिको सम्बन्धमा स्वयं स्थविराले थेरीअपदानपालिमा उल्लेख गर्नु भएका कुराहरूकै आधारमा वहाँको जीवनी सम्बन्धी कुराहरू प्रष्ट बुझ्न सक्छौं ।

थेरीअपदानपालि (पृ. २६७–६८) अनुसार यशोधरा स्थविरका हजारौं भिक्षुणी साथीहरू थिए भन्ने कुरा र उनीहरू सबै यशोधरा स्थविरा परिनिर्वाण भएको दिनमै परिनिर्वाण भए भन्ने कुरा पनि बुझिन्छ । अठहत्तर वर्षको उमेरमा यशोधरा भिक्षुणी परिनिर्वाण हुनु भएको थियो ।

मूल सूत्र--

१–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं महाभिञ्ञापत्तानं यदिदं भद्दकच्चाना[1] ।"

अर्थ—

"भिक्षु हो ! महाभिज्ञा लाभिनी मेरा भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा भद्दकच्चाना (=भद्रकात्यायना) अग्रछिन् ।"

★ ✿ ★

१. अं. नि- १ पृ.२६: एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २०४

मूल पालि--

२–यशोधरा स्थविरापदान

चिन्तन

१-२– "[1] एक समय सुरम्य तथा समृद्धशाली राजगृह नगरको एक प्रब्भारमा नरनाथ एक्लै बसिरहनुभएको थियो। सोही नगरकै भिक्षुणी-निवासस्थानमा बस्नु भएकी यशोधरा भिक्षुणीको मनमा यस्तो कल्पना उठ्यो[2]।

३-७– "शुद्धोदन महाराजा, प्रजापति गौतमी, अभिज्ञात महास्थविराहरू तथा महर्द्धिक स्थविराहरू तेल सकिएको बत्तीझैं

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५६: यसोधराथेरीअपदानं।

२. "एकस्मि समये रम्मे, इद्धे राजगहे पुरे।
पब्भारम्हि वरेकम्हि, वसन्ते नरनायके॥
वसन्तिया तम्हि नगरे, रम्मे भिक्खुनुपस्सये।
यसोधरा भिक्खुनिया, एवं आसि वितक्कितं॥" थेरी. अप, दा. पा. पृ. २५६

शान्तपदमा पुग्नु भयो। लोकनाथको जीवन छँदै 'म पनि शिव-पदमा (सिवं पदं) जानु पर्‍यो' भन्ने कल्पना गर्नुभई आफ्नो आयु-संस्कारलाई हेर्नुहुँदा उही दिनमै आयु-संस्कार सिद्धिएको कुरा बुझ्नु भई पात्र-चीवर ग्रहण गरी, आफ्नो आश्रमबाट निस्की, एकशय पाँच[1] भिक्षुणीहरूका अगाडि लागी वहाँ महर्द्धिक, महाप्राज्ञ हुनु भएका सम्यक् सम्बुद्धका छेउमा जानुभयो[2]।

---

१. नालन्दा पालिमा "सतेहि सहस्सेहि" भन्ने र सिंहल र रोमन-मा "सतेहि सहपञ्चहि" भन्ने कुरा उल्लेख भएका छन्। यहाँ चाहिं मैले सिंहलमा भएजस्तै उल्लेख गरेकोछु। थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

२. "सुद्धोदनो महाराजा, गोतमी च पजापती।
अभिञ्ञाता महाथेरा, थेरियो च महिद्धिका॥

"सन्ति गता व आसुं ते, दीपच्ची व निरासवा।
लोकनथे धरन्ते व, अहं पि च सिवं पदं॥

"गमिस्सामीति चिन्तेत्वा, पस्सन्ती आयुमत्तनो।
पस्सित्वा आयुसङ्खारं तदहेव खयं गतं॥

'पत्तचीवरमादाय, निक्खमित्वा सकस्समा।
पुरक्खता भिक्खुनीभि, सतेहि सहपञ्चहि॥

"महिद्धिका महापञ्ञा, सम्बुद्धं उपसङ्कमि॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३०

क्षमायाचना

८– "शास्ताको चक्रांकित पादकमलमा अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भएकी वहाँले यस्तो भन्नुभयो[1] ।

९-१०– 'हे महामुने ! तपाईंका समक्ष म विन्ति गर्न चाहन्छु— "म अठहत्तर (७८) वर्ष पुगें; बैंशको अन्तमा पुगें; प्रभारमा पुगें; मेरो बैंश परिपक्व भयो; मेरो जीवन छोटो छ; तपाईंलाई छाडेर जानेछु किन कि मैंले आफ्नो शरण बनाइसकेकी छु[2] ।

११– 'हे महावीर ! बैंशको अन्तमा मरण आइपुग्छ । आजको रातमा निर्वाणमा पुग्नेछु[3] ।

१२– 'हे महामुने ! जाति, जरा, व्याधि छैन तथा मरण

---

१. "सम्बुद्धं अभिवादेत्वा, सत्थुनो चक्कलक्खणे ।
निसिन्ना एकमन्तम्हि, इदं वचनमब्रवि ॥ थेरी. अप. दा. पा. पृ. ३६०

२. "अट्ठसत्ततिवस्साहं, पच्छिमो वत्तते वयो ।
पब्भारम्हि अनुप्पत्ता, आरोचेमि महामुनि ॥
"परिपक्को वयो मय्हं, परित्तं मम जीवितं ।
पहाय वो गमिस्सामि, कतं मे सरणमत्तनो ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

३. "वयम्हि पच्छिमे काले, मरणं उपरुद्धति ।
अज्ज रत्ति महावीर, पापुणिस्सामि निब्बुतिं ॥
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

भन्ने पनि छैन । असंस्कृत अजरामरण-पुरमा जानेछु[१] ।

१३– 'शास्ताको उपासना गर्ने परिषद्‌लाई यदि मेरो कुनै अपराध थाहा छ भने उनीहरूले त्यसलाई शास्ताको अगाडि क्षमा गरून्[२] ।

१४– 'हे महावीर ! संसारमा विचरण गर्दा तपाइँ प्रति मेरो कुनै त्रुटी भएको छ भने म प्रार्थना गर्छु कि मेरो अपराधलाई क्षमा गर्नुहोस्[३] ।

१५-१६– वहाँको वचन सुनी मुनिन्द्रले यस्तो भन्नुभयो— 'परिनिर्वाण भएर जानेलाई अधिक के भनूँ र; वरु मेरा सबै शासनकारी परिषद्‌को शङ्का दूरगरी ऋद्धि प्रातिहार्य देखाऊ' ।"

---

१. "नत्थि जाति जरा ब्याधि, मरणं च महामुने ।
अजरामरणं पुरं, गमिस्सामि असङ्खतं ॥"
थेरी. अप, दा. पा. पृ. २६०

२. "यावता परिसा नाम, समुपासन्ति सत्थुनो ।
अपराधमजानन्ति, खमन्तं सम्मुखा मुने ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

३. "संसरित्वा च संसारे, खलितं चे ममं तयि ।
आरोचेमि महावीर, अपराधं खमस्सु मे ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

ऋद्धि-प्रातिहार्य

१७– "मुनिको वचन सुनी यशोधरा भिक्षुणीले मुनिराजलाई वन्दना गरी यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

१८-१९– 'हे वीर! म यशोधरा हुँ' घरमा तपाईंकी प्रजापति थिएँ। स्त्री-अङ्गमा प्रतिष्ठित भएकी म शाक्य कुलमा जन्मेकी थिएँ। हे महावीर! तपाईंका घरमा भएका एकलाख छयान्नब्बे नवयुवती स्त्रीहरू मध्ये प्रमुख भई मैले सबै ऐश्वर्य प्राप्त गरें[1]।

२०– 'रूप तथा आचरण गुणले युक्त भएकी म परम यौवन प्राप्त प्रियवादिनी थिएँ। देवताहरूलाई झैं सबै मनुष्यहरूले मलाई सम्मान गर्दथे[2]।

---

१. "यसोधरा अहं वीर, अगारे ते पजापति।
साकियम्हि कुले जाता, इत्थि अङ्गे पतिट्ठिता॥

"थीनं सतसहस्सानं, नवुतीनं छदुत्तरि।
अगारे ते अहं वीर, पामोक्खा सब्बा इस्सरा॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१

२. "रूपाचारगुणूपेता, योब्बनट्ठा पियंवदा।
सब्बा मं अपचायन्ति, देवता विय मानुसा॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१.

२१– 'शाक्यपुत्रका निवासस्थानमा भएका एकलाख कन्या-हरूमध्ये प्रमुख भई (कञ्ञा सतसहस्स पमुखा), समान सुख-दुःख अनुभव गरी नन्दनवनका देवताहरू झैं म बसें ।

२२– 'काम-धातुबाट उत्तीर्ण भई रूप-धातुमा प्रतिष्ठित भएकी म समान रूपवती लोकनायक बाहेक अरू कुनै छैन[1] ।'

२३– "अनि सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी (यशोधरा भिक्षुणीले) शास्तालाई ऋद्धि तथा अनेक प्रकारका महानऋद्धिहरू पनि देखाउनु भयो ।

२४-२६– "संसार चक्र समान काय, उत्तर कुरुलाई शीर, दुइ द्वीपलाई दुइ पखेटा, जम्बुद्वीपलाई आङ, दक्षिण तलाउलाई पुच्छर, अनेक शाखाहरूलाई प्वाँखहरू, चन्द्र सूर्यलाई दुइ आँखा, मेरूपर्वतलाई मयूर, चक्रवाल पर्वतलाई चुच्चो र जम्बुरुखलाई खुट्टा-हरू बनाई पङ्खा हम्काउने जस्तै गरी आई लोकनायकलाई वन्दना गर्नु भयो ।

२७-२८– "हात्ती, घोडा, सागर, पर्वत, चन्द्र, सूर्य तथा शक्रको रूप पनि देखाउनु भई— 'हे महावीर ! म यशोधरा हुँ' भन्दै बुद्धको पादकमलमा वन्दना गर्दै सहस्रलोकधातुलाई सुपुष्पित पद्मकमल बनाई त्यसले बुद्धको चरणकमल छोप्नु भयो ।

---

१. "कामधातु मतिक्कम्म, सण्ठिता रूपधातुया ।
रूपेन सदिसा नात्थि, ठपेत्वा लोकनायकं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१

२९– "त्यस्तै गरी ब्रह्मरूपको पनि निर्माण गरी शून्यताको धर्मोपदेश गर्नु हुने 'हे वीर ! म यशोधरा हुँ चक्षुमान्‌को पादकमलमा वन्दना गर्छु' भनी भन्नु भयो [1]।

३०-३२– 'महामुने ! ऋद्धि, दिव्यश्रोत-धातु, तथा चेतोपरियज्ञान अर्थात् परचित्त ज्ञानहरू पनि मेरा वशमा छन् । पूर्वेनिवास लाई जान्दछु, दिव्यचक्षु विशुद्ध छ, सबै आस्रवहरू क्षीण भएका छन्, अब उप्रान्त पुनर्भव पनि छैन । तपाइँको कारणले अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाण-ज्ञान पनि प्राप्त भएकैछ ।

अतीत-संस्मरण

३३– 'पहिलेका लोकनाथहरूका समयमा तपाइँसँग सङ्गम भएका कुराहरू तपाइँले राम्रै सँग देख्नु भएकै छ; तपाइँकै निमित्त मैले धेरै अधिकार (=प्रणिधान) पूरा गरें ।

३४– 'हे महावीर ! मैले पूरा गरेका जुन पूर्वकुशल कर्महरू हुन् ती जम्मै पुण्यहरू तपाइँकै कारणले कमाउन सकेकी हुँ भन्ने

---

१. "ब्रह्मवण्णं च मापेत्वा, धम्मं देसेसि सुञ्ञतं ।
यसोधरा अहं वीर, पादे वन्दामि चक्खुम ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

कुरा तपाईंले पनि स्मरण गर्नु भएकै होला[१] ।

३५- 'हे महावीर ! अभव्य-स्थानलाई[२] वर्जित गरी अनाचारलाई रोकी, तपाईंकै निम्ति मैले जीवन परित्याग गरें ।

३६-३९- 'हे महामुनि ! अनेक सहस्रकोटी पटकसम्म तपाईंले मलाई भार्याको रूपमा (अर्कालाई) दिनुभयो; तपाईंकै निम्ति

---

१. "यं मय्हं पूरितं कम्मं, कुसलं सरसे मुने ।
तुय्हत्थाय महावीर, पुञ्ञं उपचितं मया ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

२. (१) जन्मैदेखि अन्धो हुनु, (२) जन्मैदेखि बहिरो हुनु, (३) बहुला हुनु, (४) लाटो हुनु, (५) प्रत्यन्त-गाउँमा जन्मिनु, (६) दास कुलमा जन्मिनु, (७) सँधै मिथ्यादृष्टिक हुनु, (८) लिङ्ग परिवर्तन हुनु, (९) नपुंसक हुनु, (१०) पञ्च-आनन्तर्य-कर्म हुनु, (११) बट्टाइभन्दा स्यानो भई जन्मिनु, (१२) अविचीमा उत्पन्न हुनु, (१३) प्रलयको समयमा जन्मिनु, (१४) मार भएर जन्मिनु, (१५) कालकञ्ज असुरभई जन्मिनु, (१६) असंज्ञी सत्वलोकमा उत्पन्न हुनु, (१७) शुद्धावासमा उत्पन्न हुनु तथा (१८) अरूपलोकमा उत्पन्न हुनु आदिलाई 'अभव्य-स्थान' भनी भन्दछन् । श्री सद्धर्म-कोष पृ. २३१; चरि. पि. अ. क. पृ. २५९: पकिण्णककथा ।

पञ्चआनन्तर्यकर्म भनेको कस्तो हो भन्ने विषयमा पपं. सू. IV. पृ. ७७ : बहुधातुकसुत्तवण्णना र विभं. अ. क. पृ. ४२९: दसकनिद्देसवण्णनामा हेर्नू ।

त्यसमा पनि म बेखुश भइन[1] । हे महामुनि ! अरूको उपकार गर्नको निम्ति तपाईंले मलाई अनेक सहस्रकोटी पटक प्रदान गर्नु भयो; तपाईंकै निमित्त त्यसमा पनि म बेखुश भइन । हे महामुनि ! अरूलाई खवाउनको निम्ति तपाईंले मलाई अनेक सहस्रकोटी पटक प्रदान गर्नुभयो; तपाईंकै निमित्त म त्यसमा पनि बेखुश भइन । यसरी अनेक सहस्रकोटी पटकसम्म मैले जीवन-परित्याग गरें; भयत्राश हटाई शान्ति ल्याउनको निम्ति मैले आफ्नो जीवनलाई परित्याग गरें ।

४०– 'हे महामुनि ! लगाएका अलङ्कारहरू, नानाप्रकारका वस्त्रहरू तथा नारीका अग्र-रसहरूलाई (Scum) पनि मैले तपाईंकै निम्ति कुनै प्रकारको गोप्यता राखिन[2] ।

४१-४२– 'हे महामुनि ! मैले गाउँ, निगम, खेतहरू र छोरा छोरीहरूलाई पनि परित्याग गरें। हे महामुनि ! हात्ती, घोडा, गाईहरू र दासी परिचारिकाहरूलाई पनि अनेक असंख्य पटक परित्याग गरें ।

---

१. "नेककोटिसहस्सानि, भरियत्थायदासि मं ।
न तत्थ विमना होमि, तुम्हत्थाय महामुनि ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

२. "अङ्गगते अलङ्कारे, वत्थे नानाविधे बहू ।
इत्थिमण्डे न गूहामि, तुम्हत्थाय महामुनि ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

४३– जब तपाईंले 'याचकहरूलाई दान दिने बारेमा मसँग सल्लाह गर्नु भयो तब त्यस उत्तम दानकार्यमा कहिल्यै पनि मेरो मन बेखुश भएको मलाई थाहा छैन'[१]।

४४– 'हे महावीर ! तपाईंकै निमित्त वहुविध संसारमा अनेकविध दुःख कष्टहरू असँख्यवार अनुभव गरें[२]।

४५– 'हे महामुनि ! सुख प्राप्तिमा अनुमोदन गर्छु तर दुःख प्राप्तिमा दुर्मन हुन्न, तपाईंकै निमित्त म सबै ठाउँमा तुला जस्तै हुन्छु[३]।

४६– 'हे महामुनि ! सुख दुःखको अनुभव गरी सम्बुद्धले जुन धर्म प्राप्त गर्नु भएकोछ, सोही मार्गको अनुगमन गरी मैले पनि

---

१. "यं मय्हं पटिमन्तेसि, दानं दस्सामि याचके ।
विमनं मे न पस्सामि, ददतो दानमुत्तमं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

२. "नानाविधं बहुं दुक्खं, संसारे च बहुब्बिधे ।
तुय्हत्थाय महावीर, अनुभुत्तं असङ्खियं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

३. "सुखप्पत्तानुमोदामि, न च दुक्खेसु दुम्मना ।
सब्बत्थ तुलिता होमि, तुय्हत्थाय महामुनि ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

बोधिज्ञान प्राप्त गरें[1] ।

धेरै अतीतका-संस्मरण

४७– 'अरू लोकनाथहरूको तुलनामा तपाईंसँगको मेरो सङ्गम अधिक छ ।

४८– 'हे महामुनि ! म तपाईंकी परिचारिका हुँ', बुद्ध धर्मको गवेषण गर्दै तपाईंको निम्ति मैले धेरै अधिकार प्रणिधि पूरा गरेकी छु[2] ।

४९-५०– 'एकलाख चार असंख्य कल्पहरू अगाडि दीपङ्कर महावीर लोकनाथक लोकमा उत्पन्न हुनु भयो । प्रत्यन्त-देशवासीहरूले वहाँलाई निम्त्याए; वहाँको आगमनको निमित्त हर्षित भई सबैले बाटो सफा गरे ।

५१– 'त्यस बखत वहाँ (=तपाईं) सुमेध भन्ने ब्राह्मण हुनुहुन्थ्यो र त्यहाँ तपाईंले सबै ठाउँ हेरी बुद्धको लागि बाटो बनाउँदै हुनुहुन्थ्यो ।

---

१. "अनुमग्गेन सम्बुद्धो, यं धम्मं अभिनीहरी ।
अनुभोत्वा सुखं दुक्खं, पत्तो बोधिं महामुनि ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

२. "अधिकारं बहुं मय्हं, तुय्हत्थाय महामुनि ।
गवेसतो बुद्धधम्मे, अहं ते परिचारिका ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

५२– 'त्यस बखत म सुमित्रा भन्ने ब्राह्मण कन्या भएकी थिएँ र म पनि त्यस समागममा पुगें[1] ।

५३-५७– 'शास्ताको पूजागर्न आठवटा कमलका फूलहरू हातमा लिई जनसमूहमा पुग्दा त्यहाँ मैले अत्यन्त सुन्दर स्वरूपका एक ऋषिलाई देखें[2] । वहाँको दयालु, अति प्रसन्न, प्रफुल्लित तथा मनोहर रूप देखेर मैले आफ्नो जीवन सफल ठानें । सफल पराक्रम गरिरहनु भएका वहाँ (तपाइँ) ऋषिलाई देखें अनि पूर्वकर्म-हेतुले सम्बुद्ध प्रति मेरो चित्त पनि प्रफुल्लित भयो । ऋषिको उत्तम रूप देखेर त मेरो चित्त झन् प्रफुल्लित भयो र मैले वहाँलाई 'हे ऋषि ! ममा दिने कुरा केही छैन यही फूलहरू दिनेछु' भनी भनें । त्यस पछि पाँचथुँगा फूलहरू वहाँलाई दिंदै मैले 'हे ऋषि ! पाँचवटा हात तपाइँका होउन् र मेरा तीनवटा होउन् । हे ऋषि ! यस कर्मद्वारा बोधि प्राप्तिको निम्ति तपाइँसँग मेरो समागम होस्[3]' भनी भनें ।

---

१. "तेन कालेनहं आसिं, कञ्ञा ब्राह्मणसम्भवा ।
सुमित्ता नाम नामेन, उपगच्छि समागमं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

२. 'अट्ठ उप्पलहत्थानि, पूजनत्थाय सत्थुनो ।
आदाय जनसम्मज्झे, अद्दसं इसिमुग्गतं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

३. "पञ्च हत्था तव होन्तु. तयो होन्तु ममं इसे ।
तेन सद्धि समा होन्तु, बोधत्थाय तवं इसे ॥"
थेरी. अप. दा, पा, पृ. २६४

५८– 'अनि ऋषिले फूल लिनु भई, आइरहनु भएका महा-यशलाई जनसमूहको बीचमा बोधिप्राप्तिको निम्ति फूल चढाउनु भयो[१]।

५९– 'जनसमूहका बीचमा (ऋषिलाई) देख्नु भई महामुनि दीपङ्करले, प्रसन्न चित्त हुनु भएका महावीर ऋषिको बारेमा व्याकरण (=भविष्यवाणी) गर्नुभयो।

६०-६४– 'त्यस बखत महामुनि दीपङ्कर बुद्धले मेरो कर्म-को बारेमा पनि सोझै व्याकरण गर्नुभयो— 'हे ऋषि! यहाँदेखि अपरिमेय्य कल्पहरूमा तिम्रो निम्ति यी (नारी) समचित्त, समकर्म, समकर्मकारी तथा कर्मद्वारा प्रिया हुनेछिन् र सुदर्शना, सुप्रिया, मन पर्ने, प्रियवादिनी भई उनको (सुमेधको) दायाद भई, ऋद्धिमती भई विहार गर्नेछिन्। जस्तै स्वामीले वस्तु रक्षा गर्छ उस्तै यिनले पनि स्वामीको रक्षा गर्नेछिन् र कुशल धर्महरूको पनि रक्षा गर्नेछिन्[२]। उनमाथि (=सुमेध माथि) उनी (सुमित्रा) अनुकम्पा राख्ने हुनेछिन् र पारमी पूरागर्ने भई सिंहले खोर भत्काए जस्तै गरी बोधिमा पुग्नेछिन्।'

---

१. "इसि गहेत्वा पुप्फानि, आगच्छन्तं महायसं।
पूजेसि जनसम्मज्झे, बोधत्थाय महाइसि॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६४

२. "तस्स ते अनुकम्पन्ती, पूरयिस्सति पारमी।
सीहो व पञ्जरं भेत्वा, पापुणिस्सति बोधियं॥'
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६४

६५– 'यहाँ देखि अपरिमेय्य कल्प अघि बुद्धले जुन भविष्य-वाणी गर्नु भएको थियो, त्यो वचनलाई अनुमोदन गरी म त्यस्तै भएँ।

अन्तिम-जन्म

६६-६७– 'वहाँको (सुमेधको) त्यो सुकृत्य कर्म प्रति चित्त प्रसन्न गरी असंख्य कालसम्म देव-मनुष्य जुनिहरूमा अनेक सुख दुःख को भोग गर्दै अन्तिम जन्ममा पुग्दा म शाक्य कुलमा जन्मिएँ[१]।

६८– 'रूपवती, भोगवती, यशवती, शीलवती तथा सर्वाङ्ग सम्पन्ना भई सबैको सत्कार प्राप्त गरी म कुलमा बसें[२]।

६९– 'लाभसत्कार तथा यशकीर्ति आदि लोकधर्महरूले युक्त भई सम्मानपूर्वक घरमा बसें; कुनै भय र दुःख विना म घरमा बसें[३]।

---

१. "पच्छिमे भवे सम्पत्ते, अजायिं साकिये कुले ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

२. "रूपवती, भोगवती, यससीलवती ततो।
सब्बङ्गसम्पदा होमि, कुलेसु अभिसक्कता ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

३. "लाभं सिलोकं सक्कारं, लोकधम्मसमागमं।
चित्तं च दुक्खितं नात्थि, वसामि अकुतो भया ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

७०- 'हे वीर ! त्यस बखत, क्षत्रीहरूको श्रेष्ठ अन्तःपुरमा मेरो उपकारलाई देखाउनुभई भगवान्ले यसो भन्नु भएको थियो—

७१- 'ती नारी उपकारीणी थिइन्, ती नारी सुख दुःखमा साथ थिइन्, ती नारी हितचिन्तक थिइन् र ती नारी अनुकम्पिका पनि थिइन्[1] ।

७२-८७- 'हे धर्मराज ! मैले धेरै अधिकारहरू (=प्रणिधिहरू) पूरा गरेकि छु-- अनेक....देवातिदेव भई बुद्ध हुनेहरूलाई प्रत्येकबुद्ध हुनेहरूलाई तथा असंख्य बुद्ध श्रावकहरूलाई दान दिएँ.... हे धर्मराज ! सुन्नुहोस् मेरो अधिकार महान् छ ।

८८- 'यसरी धर्ममा सुपरिचित भएकाहरू, सँधै धर्माचरण गर्ने धर्मचारीहरू यस लोक र परलोकमा सुखपूर्वक जीवन बिताउँछन् ।

८९- 'धर्मको आचरण विशुद्ध रूपमा गर्नु पर्छ अशुद्ध रूपमा गर्नु हुन्न; धर्मचारीले इहलोक र परलोकमा सुखपूर्वक जीवन बिताउन सक्छ[2] ।

---

१. "उपकारा च या नारी, या च नारी सुखे दुखे ।
अत्थक्खायी च या नारी, या च नारीनुकम्पिका ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

२. "धम्मं चरे सुचरितं, न तं दुच्चरितं चरे ।
धम्मचारी सुखं सेति, अस्मिं लोके परम्हि च ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६६

९०-९१– 'संसारबाट विरक्तभई अनगारिकामा प्रव्रजित भएँ, सहस्र परिवारहरूका साथ अकिञ्चना भई प्रव्रजित भएँ। घर छाडी अनगारिकामा प्रव्रजित भएको आधा-महिना नपुग्दै चतुसत्यज्ञान प्राप्त गरें'[1]।

९२– 'सागरको लहर जस्तै धेरै जनहरूले चीवर, भिक्षा-भोजन, प्रत्यय तथा शयनासनहरू ल्याउँछन्।

९३– 'सबै क्लेशहरू भस्म भइसके, सबै भवतृष्णाहरू नाश भइसके तथा बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (हात्ती) जस्तै म अनास्रवी भई विहार गर्दछु।

९४– 'बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ, तीन विद्या प्राप्त गरी मैले बुद्धशासन पूरा गरें।

९५– 'चार प्रतिसम्भिदा, आठ विमोक्ष तथा छ अभिज्ञाहरू समेत प्राप्त गरी मैले बुद्धको शासनलाई पूरा गरेकी छु।

९६– 'यसप्रकार दुःख पनि बहुविध र सम्पत्ति पनि बहुविध अनुभव गरी विशुद्धभाव प्राप्त गरी सबै सम्पन्नतामा पुगेकी छु।

---

१. "निब्बिन्दित्वान संसारे, पब्बजिं अनगारियं।
सहस्सपरिवारेन, पब्बजित्वा अकिञ्चना॥"
"अगारं विजहित्वान, पब्बजिं अनगारियं।
अड्ढमासे असम्पत्ते, चतुसच्चमपापुणिं॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६६

६७– 'जसले स्व-आत्मलाई महर्षिको पुण्यकार्यको निमित्त प्रदान गर्नेछ उसले त्यस कर्मद्वारा निर्वाण सम्पदा प्राप्त गर्नेछ'[१]।

६८– 'भूत, भविष्य तथा वर्तमानकाल क्षीण भइसक्यो तथा मेरा सबै कर्महरू पनि क्षीण भए। हे चक्षुमान् ! पादकमलमा वन्दना गर्छु[२] ।"

---

१. 'या ददाति सकत्तानं, पुञ्ञत्थाय महेसिनो ।
सहायसम्पदा होन्ति, निब्बानपदमसङ्खतं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६७

२. "परिक्खीणं अतीतं च, पच्चुप्पन्नं अनागतं ।
सब्बंकम्मं ममं खीणं, पादे वन्दामि चक्खुम ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६७

नामावली

अ, आ

अग्गसावकवत्थु ३३, ३७, ४२
अच्युत भन्ने तपस्वी १०९
अत्थसालिनी ३३, मा ४२,ले ३७
अनन्तनेमीका छोरा ८
अनाथपिण्डिक महाजनको
कारणमा १०६
अनुरुद्ध स्थविर १०६, हुनुहुन्थ्यो
१०९, शाक्य पनि हुन् २९ शाक्य–
हरूसँग ३
अनुसंचिय जातक ७७
अनोमा नदीको तीरमा ४६
अनोमा नदीबाट ४९.
अपदानको भनाइ अनुसार ७०
अम्वलट्ठिक राहुलोवादसुत्त-
वण्णना ६५
अम्वेडकरले ४२
अब्भन्तर जातक ११, ७१, को
अतीत कुराहरू ७४
अभिधानप्पदीपिकाले १०
अभिनिष्क्रम सूत्र ८, मा ४६, ले
२७, ३३, ४३
अमरावतीमा ४०, ७६
अमिताको कोखमा ४, १२
अमितादेवीकी छोरी १.
अमित्रतापना भन्ने पत्नी १०९
अरिष्ठजनकका छोरा १०४
अविदूरेनिदान ७, २०, २१, ३२
आदिन्नजातक ७९
आनन्द ६, स्थविर ७, १०१
१०४, १०६, स्थविरले १०५,
महास्थविर ७२
आलार कालाम ४९, ५०, वैशा-
लीका ५०

इ, उ, ए, ओ, अं

इन्द्रप्रस्थ नगरमा १०६
उज्जैनका राजा ८
उद्दक रामपुत्र राजगृहका हुन-५०

उद्दक रामपुत्रकहाँ ५०, गई ४६, कहाँ बसिरहेका छन् ५
उदयजातक ८०
उदयभद्र ८०, राजकुमार ८०
उदयभद्रा ८०, राजकुमारी ८०, राहुलमाता ८०
उदय राजा ९२, हुने ९२
उदायीको सहायता मागी ३५
उदिच्च ब्राह्मण कुलमा जन्मेका १३
उत्पलवर्णा हुन् २६
उत्पलवर्णा भिक्षुणी ९१
उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन् १०४
उत्पलवर्णा स्थविरा हुनुहुन्थ्यो १०८
उम्मग्गजातक अनुसार १०८
उरुवेल बनमा ५, ५०, तपस्या गरी ४७
उसुकार हुने १०४
एककनिपातवण्णना ७, ९, ७१
एकराज नामक राजाले ९०
एतदग्गवग्गो ९, ११४
ओक्काक भन्ने राजाले ८४
अंगुत्तर अर्थकथाले उल्लेख गरे बमोजिम् १६
अंगुत्तर निकायको मूल सूत्र अनुसार ९
अंगुत्तरनिकायट्ठकथा १

क

ककुछन्द ६९
कण्ठक अश्व ७, बाट पनि ४६, प्रमुख थियो ८
कप्पसुत्त ६९
कम्पिल नगरका ८२
कपिलवस्तु नगर परिक्रमा गरी ३३
कपिलवस्तु पुगेको सातौं दिनमा ६३
कपिलवस्तु महानगरमा १३
कपिलवस्तु शहरभित्र ५२
कपिलवस्तुको चार दोबाटोमा ३३
कपिलवस्तुको निमित्त ५१
कपिलवस्तुको बाहिर ३४
कपिलवस्तुको राजप्रासादमा ९२
कपिलवस्तुको दक्षिणद्वारनिर १५
कपिलवस्तुको दक्षिण ढ़ोका बाहिर ४४
कपिलवस्तुको दक्षिण ढ़ोकानिर २३
कपिलवस्तुमा आउनु भएको थियो ५९
कपिलवस्तुमा छउन्जेलसम्म ६६
कपिलवस्तुमा जानुभई ३
कपिलवस्तुमा जानुहुँदा १०७

कपिलवस्तुमा पुग्नुभयो ५१
करण्डु भन्ने राजा ८१
कलिङ्ग ८१, राष्ट्र ८१, राष्ट्रको ८१, ८३
कण्हपेतवत्थुले उल्लेख गरेका छन् १३
काल १०५, भन्ने १०५
कालुदायी ७, स्थविरका साथ ५१, स्थविर पनि जन्मेका थिए ७, थेरगाथट्ठकथा ७
काश्यप बुद्धहरू बितिसके ६९
किन्नर र किन्नरीहरूलाई ९३
कुम्भकारजातक ८१
कुम्मासपिण्डजातक ८३
कुरुदेशको १०६
कुरुधम्मजातक ८३
कुरुराजा ८३
कुरुराजाको महारानी ८३
कुश राजकुमार ८६, ९०, को ८४, को आज्ञा लिई८६, को नाम-ले ८४, को विवाह ८४,लाई ८४, ले ८५, ८७
कुशावतीको राजा सम्झन्छु ८९
कुशावती राजधानीमा ८४
कुशीनगर ८४, जस्तो स्यानो नगरमा १०५
कुसजातक ८४
कृष्णाजिनी भन्ने पुत्री १०८
कृषागौतमीको गीतको सम्झना ४०
कृषागौतमी राजकुमारी ३८
कोणागमन ६९
कोलिय नगर ३
कोशल राजाले ७३, ७५
कोलिय र शाक्यहरूका बीच ४२
कोलियहरू बस्दथे ३
कौशम्बी राजाका छोरा ८

ख, ग

खण्डहाल ९०, जातक ९०, पुरो-हित ९०, पुरोहित ब्राह्मण ९१
खुज्जालाई ८५, देखेर ८५, लिई८६
खुज्जाले ८६, नै लिन्थी ८६
खुज्जुत्तरा उपासिका ९७
गङ्गमाल जातक ९१
गन्धारको वास्तुकलाले १५
गन्धारको वास्तुकलामा १४
गन्धार राष्ट्र ८१, को ८१
गृद्धकूट पर्वतमा ५०, ९०, हुनु-हुन्थ्यो ५९
गृहिविनय १०३
गोदावरी नदीदेखि लिएर ८१

गोतमबुद्धवंसो ६, १६, २७,
पालिमा ३३
गोतमबुद्धवंसवण्णना ७, ११, १२,
१६, २०, २२, २४, ३१,
३२, ३५ ४१
गोपा १२, २६
गौतमका दुइ पाउमा ढ़ोग्दछु ५७
गौतम बुद्धले २७
गौतमी २६, तेस्रो प्रासादकी महा-
रानी हुन् २७

च, छ

चक्कवाक जातक ९२
चन्दकिन्नर जातक ४७, ६०, ६२,
९२
चन्द्र ९३ १२०, कुमार ९०, ९१,
कुमारकी ९०, कुमारलाई ९०
चन्द्र किन्नर ९३, हुने ९४
चन्द्रदेवी महिषी ९०
चन्द्र पर्वतबाट ९३
चन्द्र पर्वतमा बस्नुहुन्थ्यो ९३
चन्द्रा ९३, किन्नरीले ९३, किन्नरी
हुने ९४, देवी ९७.
चम्पेय्यजातक ११, ९४
चम्पेय्य नागराजा ९४
चरियापिटकट्ठकथाको निदान ५९
चिञ्चामाणविका थिइन् १०९
चुल्लबोधिजातक ९४
चुल्लवग्गो ६
चुल्लसुतसोम जातक ९६
चूलरथविमान १३
चेतपुत्र भन्ने १०९
छन्न आई खोसेर लग्यो ४३
छन्न प्रमुख थिए ८
छन्नलाई घोडा ठीक पार्ने आज्ञा-
दिई ४०
छन्नले ४६
छन्न सारथी ७, ४६, का साथ ३१,
थिए १०६, १०९, सँगै ३७,
सँगै निस्कँदा ३१, सँगै रथ-
मा बसी ३५

ज, झ

जनपद कल्याणी जस्ती १२
जयद्दिस ९८, राजा ९८
जयद्दिस जातक ९७
जयम्पति ८७, राजकुमार ८५
जाली भन्ने पुत्र १०८
जुजक ब्राह्मण १०९, की १०९,
लाई दानदिनु भयो १०९

जेतुत्तर नगरमा १०८
जेतवनाराममा १०४, १०६, १०९
जेतवन विहारमा ९१
झेलम नदी सम्मलाई ८१

त, थ

तक्षशिला ८१, नगरका ८१ मा ७८, मा ाई ९५
तुषित भवनमा उत्पन्न हुनुभयो १०९
तुषित भवनबाट १४
थेरगाथट्ठकथा ३, ४२
थेरी अपदानपालि ११३, मा ७, १०, २८, ४८, ६३, ११३

द, ध, न

दक्खिणाविभङ्ग सुत्तवण्णना १३
दण्डपाणीकी छोरी ४, यशोधरा-देवी २६
दन्तपुर ८१, नगरका ८१
दशरथ महाराजा १००, ले ९८
दशरथ राजा हुने १०१
दसकनिद्देसवण्णनामा १२२
दसरथजातक ९८
द्वारगाउँमा ८१
दीघावु कुमार हुने १०४
दीपङ्कर १२५, बुद्ध आउनु भएको थियो ७६, बुद्धको पालामा ७६, बुद्ध भगवान्ले पनि ७६, बुद्धवंसवण्णना ७, ले १२७
दुम्मुख भन्ने राजा ८२
दुल्वामा ५
देवदत्त ५, अमृतोदनका पुत्र हुन् ६, ले आफूलाई मार्ने प्रयास गरेको कारणमा १०३ को कारणमा १०५, को कारण-लाई लिएर ९०, मा ६, थिए ९१, १०५, १०९ पनि ३, पनि सुप्रबुद्धकै पुत्र हुन् ५, प्रव्र-जित हुन आएबाट ३, लाई६, भिक्षु थिए १०४, भिक्षु हुनु-हुन्थ्यो १०३, ले ६, ले झगड़ा पनि गरेको थिए६, ले मारी ६
देवदह २, को सम्बन्धमा ३, नगरमा १२ निगममा २, भनेको ३, वासी १, मा जन्मे-का शाक्यहरू ३
देवदहन्ति ३
देवदहसुत्तं २

धनञ्जय कोरव्य १०६
धनञ्जय राजा हुने १०६
धम्मदिन्ना परिचय ४८
धम्मदिन्ना जस्ती नारी ४८
धम्मपदट्ठकथा १, ३३, ४२ ले ३७
नगज्जि भन्ने राजा ८१
न्यग्रोधारामा ५१, १०८, पुगे-
पछि ६६, फर्केर जानुभयो ६३
न्यग्रोध बृक्षको वगैंचा छ, ५१
नन्द राजकुमारलाई ६६
नन्दा कुमारीले पनि १२
नन्दा स्थविरा ६८, परिचयमा ६८
नन्दा थेरी ६८
नरसिंह हुनुहुन्छ ५६
नरसिंहगाथा ५४, लाई ५४
नारद हुने १०४
नालागिरी जस्ता हात्तीलाई ५७
निदानकथा ३२
निमिराजा ८२

प, फ, ब,

पकासनीयकम्मं ६
पकिण्णककथा १२२
पक्खन्देरस्सगाथा वण्णनामा ३
पञ्चवर्गीयहरूले छाडेर गइसकेपछि
५०
पञ्चाल राष्ट्रको ८२
पपञ्चसूदनीवाट १३
पब्बज्जाकथा २९ ४०, ४५
प्रजापति थिएँ ११९
प्रजापति गौतमी ४३, ११५, ले
गर्नु भएको थियो १३, ले
देखेका स्वप्न ४३, हरू ३६
प्रद्योत ८
प्रभावती ८४, कुमारीलाई ८५,
को ८६, को भान्से ८६, को
मनमा ८५, को मुखहेर्ने ८६,
को मुखहेर्ने इच्छा ८५ को
हृदय ८७, देवी ८४, ८६,
९०, देवीको मनमा ८६, देवी
माइतीघर गएदेखि ८६, देवी–
ले ८५, ८८ राजकुमारीसँग
८४, लाई ८५, लाई न भन्नू
८५, लाई मात्र थाहा थियो
८६, सँग ८६, सँगको भेट
बिनानै ८७, सँग सोध्दा ८५,
लाई अँगाली ८७
प्रसेनजित ८, कोशल राजाले ७९
पाणिय जातक १०१

पासरासिसुत्तं ४६
पाथिकसुत्तमा पनि ५९
पुष्करसान १४
पुष्पवती भन्ने ९०
फाहियान्ले २३, उल्लेख गरेका छन् ३५, पनि ५१
फुसती देवीको कोखमा १०८
फुसती देवीसँग १०८
वक्कुल महास्थविर ७०
वन्धनागारजातक १०२
वन्धुल मल्लिका ४८
ब्रह्मदत्तका छोरा ८
वहुधातुकसुत्तवण्णना १२२
विम्वा १०, देवी १११, देवी पन १० देवी भनी ११ देवीको ठूलो उपकार गर्नु भयो ७४, सुन्दरी भनी ११
विम्बिसार जस्ता पतिलाई पनि४८
बिम्बिसार राजालाई ५१
विम्विसारसँग भेटेपछि ५०
विम्विद्वारा ८
वीरकुश राजकुमार ८४
बुद्धकालीन गृहस्थीहरू २
बुद्धगयामा आउनुभई ५१
बुद्धपकिण्णककण्ड ६९
बुद्धवेमत्तवण्णना ७, ११
बुद्धवंस अट्ठकथानुसार ३१
बुद्धवंस अट्ठकथाले झैं ३२
बुद्धवंस पालिमा ६, १६, २४
वेलुकण्डकी नन्दमाता ४९
बोधिराजकुमार ४५
बोधिराजकुमारसुत्तं ४५, ४६

भ, म

भर्गवको आश्रममा ४९
भग्गवस्सारामे ४९
भद्रकाच्चना ६, १२, २४, भन्ने नारी २७
भद्रकात्यायना ६, ११४
भद्रजी कुमार २९
भद्रीय नगरको २९
भद्रीय सेठका छोरा २९
भद्दकच्चाना १, ४, ६, १०, ११४, स्थविरा ६७, थेरी ६८
भयभेरवसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ५०
भरत कुमार ९९, ले १००
भरत भन्ने राजा थिए ७९
भरत राजा ७९
भरतलाई ९९ छत्र देऊ १००
भरतले १००

भरत हुने १०१
भरतसिंह उपाध्यायको ८१
भरतसिंह उपाध्यायले ८१, ८४
भार्गव परिव्राजककहाँ गई प्रव्रजित भए ४२
भृगुपुत्रसँग भेटेका कुरा ७
मङ्गलदहो ३
मङ्गल पुष्करिणीमा ३६
मङ्गल पुष्करिणीबाट ३७
मङ्गल पोक्खरणी २
मणिचोरजातक १०३
मद्र राजाको ८६, ९०, निमित्त ८६
मद्र राजालाई ८४
मद्र राजाले ८५
मद्रदेशका ८४
मद्रदेशमा गए ८६
मद्दिदेवी १०८, पनि दानदिनु भएका कुराहरू १०९
मधुपिण्डिक सूत्रबाट ३
मनोज १०४, जातक १०३.
मनोरथपूरणी ४२, तिकनिपातवर्णना १५, ले ३०
मनोधरादेवी २७.
मल्लराष्ट्रको ८४
मल्लराज्य ८४
मललसेकरले ६
मल्लहरूको आम्रवनमा ३
मल्लिका देवीको कारणमा ८३
महाउम्मग्गजातक ११, १०८
महाकाश्यप स्थविर ५९, ९७
महाजनक जातक १०४
महाजनक राजालाई १०४, १०५
महाजनक राजा हुने १०४
महाजनक राजा हुनु भएको थियो १०४
महानाम ४, का छोरा ३५, शाक्यकी छोरी यशोधरा हुन् ४
महाप्रजापति गौतमीले पनि ३५
महाप्रजापति गौतमो पनि ६८
महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई ६८
महाप्रजापति गौतमी प्रव्रजित हुनु भएको ६६
महापदानसुत्तवण्णना ७, १०, ३६, मा १९, ६९, ले ३२
महापनादजातक २९
महापद्मकी रानी ८
महाबोधी ७
महामाया १३
महामायादेवी ९२, ९७, १०१, १०३, १०४, १०६, १०८

महामौद्गल्यायन ९७, स्थविर १०४, १०६, महास्थविर ७२
महावग्गपालिको १०
महावग्गवण्णना ११
महावस्तु अनुसार ४
महावस्तुले ६, पनि ६, भने ३५
महावंश टीका ५
महावंसो १
महावेस्सन्तरजातक ११
महासच्चकसुत्त ४६
महासम्मतवंसोटीका १
महासुदस्सनजातक १०५
महासुदर्शन राजा हुने १०५
महोषध भई जन्मिनु भएको वेलामा १०८
मागण्डिय परिव्राजकलाई ३०
मागण्डियसुत्त २९
मागण्डियसुत्तं ३०
मागण्डियसूत्र अनुसार १९
मागण्डिय सूत्रानुसार १९
मागण्ड़ियसुत्तवण्णना १९, ३०, मा १६
मागध राजाले १०५
मिथिला नगरका ८२
मृगजा २६
मृगजाल हुने १०४
मैत्री बुद्ध हुनेछन् ६९
मौद्गल्यायन महास्थविर ७०

य, र

यमकपाटिहारियवत्थु ५९
यश पुत्र ४५, पनि ४०
यशोधरा १०, २४, २६, १११, ११२, ११३, का नामहरू १०, को खोपीतिर ५९, को बायाँ हातलाई ४१, को हात पन्छाई ४१, भनी ११ र राहुलकुमारको दृष्य नै ४१, लगायत ७ हुँ ११९, १२० स्थविरा ७१, ७४, ११३, स्थविरा कहाँ ७४, स्थविरालाई दिएको ७३, स्थविराले २८, ६३, स्थविरापदान ७, १०, १२, ११५, थेरीअपदान २५, ६३, देवी १, २, ४, ५, १२, २७, ३९, ४४, ५३, ७५, देवी कहाँ गई ४६, देवीका शयनागार ४१, देवीको ४७, ४८,

देवीका कानमा पुग्यो ५२, देवीको खोपीतिर ४०, ६०, देवीको गुण-वर्णना गर्दा ६२, देवीको जन्म पनि ७, देवीको निमित्त ६१, देवीको प्रशंसा गर्नु भई ६३, देवीको वाल्य जीवन १२, देवीको मुख्य नाम ६, देवी प्रति सहानुभूति राखी ६१, देवी पनि ६८, देवी प्रमुख थिइन् ८, देवी परसरी ६१, देवी बाहेक १२, देवी २० हजार २७, देवी र सिद्धार्थ बोधिसत्वका बीच ७७, देवीलाई ६, देवीले ३१, ३६, ३७, ४३, ४७ ४८, ५४. ६०, ६३, ६४, देवीले देखेका स्वप्न ४३, देवीले यस्तो सोच्नु भयो ६६, देवीले स्वप्न देखेका कुरा ४५, भिक्षुणी ११३, ११५, भिक्षुणीले ११९, १२०, देवीसँग २९, थेरी अपदान ७६, थेरी अपदानं १०

यशोधरा स्तोत्र ५४

रम्म १९, २७

राजगृह ११५, नगरमा आई ५१, नगरमा वसी १०५

राम पण्डित ९८, १००, १०१, लाई अभिषेक दिए १०१, ले १००, १०१, सँग १००, हुने १०१

रामले पादुका दिए १०१

राहुल र यशोधरा सुतिरहेको एक तस्वीर ४४

राहुलद्वारा मातृ-उपस्थान ७६

राहुल भन्ने मेरा पुत्र थिए २७

राहुल रहने छ भनी भन्नुभयो ३७

राहुललाई कुरा सिकाए ६३

राहुलत्थेरस्स अपदानट्ठकथा ११

राहुल कुमार ९१, १०३, १०५, को पनि ६९ को बसाई ६४, जन्मेकै दिनमा ४२, पाइसक्नु भएपछि १०, लाई ५४, ६४, ६६, लाई प्रव्रजित गर्नु अगाड़ि ६६, लाई फर्काउनु भएन ६५, हुनुहुन्थ्यो १०४, १०६, हेर्न जानु भएको

कुरा ४२
राहुलमाता १०, ५९, ६३, ७८, ८२ ८३, ९०, ९२, ९४, ९६, ९७, १०१, १०२, १०३, १०४, कै कारणलाई लिई ९२, कै नामले १०, को उपकार गरेका थिए ७४, को बयान ६२, देवी १०, स्थविरालाई ७१, भनी ११, यशोधरादेवी मात्र ४८ नै ९०, १०५, १०८ हुनुहुन्थ्यो १०६, नै हुनुहुन्थ्यो १०४, १०५, १०७, १०८, १११, ११२, हुनु भएकी १०४
राहुलवत्थु ५२, ५३, ६३, ६४, मा १०
राहुल श्रामणेर ७१, को मुख हेर्दै ६७, परिनायकरत्न ७४, लाई ७२ ७५
रोहिणी नदीको झगडाको कारणले गर्दा ४२

ल, व

लक्खणमिगजातक १०५
लक्ष्मण १००, कुमार ९८, हरू लाई लिएर जाऊ १००, हुने १०१
ललितविस्तर ४, १५, २६, ३५, ४५, अनुसार २६, मा १२, ४९
लक्षण १०५ भन्ने १०५
वङ्कपर्वतमा बसेर १०९
वरूण नागराजा १०६
वशवर्ती ५०
वसित वंशका ४, ३५
वाराणसीका राजा ९२, ९३, ले ९५
वाराणसीमा ८१, ९१, ९५
वाराणसीको नाम ९०
वाराणसी देश १०३, १०९, का ९२, को ९७, मा ९८, १०७
वाराणसी राजाको १११, खाना १११
वाराणसी राजाले १११
वाराणसी सेठका छोरा २९
वासुलकुमार ९०
विक्रमसिंहले ४ ५, ७, १३, ४३, ४९
विडूड़भवत्थु ४८
वित्थतसुत्त ६५
विदेह राष्ट्रको ८२

विधुर जातक १०६
विधुर पण्डितको १०६
विधुर पण्डितका आमा-बाबु हुने-
हरू १०६
विधुर पण्डित थिए १०६
विधुर पण्डित हुने १६६
विमल चरणलः को ६४
विमल चरणलः ले ४, ५०
विश्वमित्र कहाँ १४
विश्वमित्रको स्वीकृति लिई १४
विश्वमित्र भन्दछन् १४
विश्वमित्रले १४
विश्वमित्रसँग सोध्नु भयो १४
विसय्ह जातक १०६
विसय्ह भन्ने १०७
विसय्ह सेठ १०७, ले १०७
वेणुवनमा बसिरहनु भएको १०५
वेस्सन्तर १०८ जातक १०७,
१०९, नामले १०८, राजा
१०८, १०९ राजासँग १०९
वेस्स भन्ने सडकमा १०८
वैशालीबाट ६९
वैशालीमा गई ६६, ६८
वैशालीमा प्रव्रजित भई ६९

श

शक्रत्वमा पुगिन्छ १०७
शक्रत्व वा ब्रह्मत्व १०७
शक्रदेवेन्द्र हुने १०९
शक्र हुने १०६
शाक्य जनपद कै अन्तरगत २
शाक्य जनपदको २
शाक्य जनपदको एक निगम ३
शाक्यमुनि ५७, बुद्ध भगवान् ५९
शाक्यराजाहरू प्रसन्न भए २१
शाक्यसिंहलाई देख्नु भई ५४
शान्तिभिक्षु शास्त्री ४, १२ को
३५, ४५
शिवी देशको १०८
शिवी देशबाट बाहिर १०९
शिवी राजाले १०८
शीलवती ४८, ८४, महारानी ८४,
महारानीले ८५, १०४, महा-
रानीसँग ८५
शीवली महारानी हुनु भएकी १०४
शुद्धोदनकी बुहारी १
शुद्धोदन महाराजा ३२, ४३, ५३,
१०१, १०३, ११५, कहाँ
गई ५२, का पुत्र १०९, का
पुत्ररत्न १३, का पालामा २,
का साथ ६०, को अगाडि

४६, को कानमा पनि पुग्यो ५६, थिए १०६, नै थिए १०४, १०८, ले ५, १४, ३०, ३३, ६२, ले देखेका स्वप्न ४३, लाई ५६, ६२
शुद्धोदन राजा ३६, ६७, को परिनिर्वाण भएको ६६, लाई २४, ले २४, ३५
शुद्धवर भन्ने एक देवपुत्र १४
शुद्धावासमा उत्पन्न हुनु १२२
शो–पिङ ३४
श्रावस्ती जानु भएको कुरा ६६
श्रावस्तीमा गई ६७
श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको वेलामा ७४
श्री सद्धर्म-कोष १२२
श्रुतसोम ६७

स

सकलिक सुत्तवण्णनाले ६
सङ्गारव नामक मानव ४६
सङ्घभेदकक्खन्धकं ३ २६
सच्चक निगण्ठ ४६
सञ्जय भन्ने एक पुत्र थिए १०८
सन्तिकेनिदान ५४, ५८
सब्बमित्त ब्राह्मण १३
सम्राट अशोकले ५१
समिल्ल भाषिणी ७८, परिव्राजिका ७८
समुद्र देवता हुने १०४
समुद्र विजया पनि दानी ७६
समुद्र विजया राहुलमाता ७६
सरकुइयाँ भन्दछन् २३
सरकूप भन्दछन् २३
सरभङ्ग जातक २२, २३
सर्वमित्र १३
सारिपुत्रको वर्णना गर्नु भई ७४
सारिपुत्र स्थविर ६७, १०१, १०४ १०५, १०६, लाई बोलाई ६६, ले १११, हुनुहुन्थ्यो १०६, ११२
सारिपुत्र महास्थविर ७०, ७३ कहाँ गई ७२
सिद्धार्थका तीन पत्नीहरू २६
सिद्धार्थका ससुरा ५
सिद्धार्थ कुमार १४, १५; २०, ३२, ३३, ३४, ३५, ३८, ३६. ४५, कहाँ गई ४४, का ३७, का तीन पत्नीहरू २६ को अग्रमहिषीत्वमा २४ को अध्ययन १३, को निमित्त ६, १५, को पनि १३, को पाउमा

१४, को विवाह सम्बन्धमा २४, घरमै छँदा पनि ६, झै २६, प्रति २३, प्रमुख थिए ८, भई जन्मी १०६, भई जन्मिनु भएको बेलामा १०८, लाई १३, लाई चढ़ाइदिए २३, लाई चाँडै विवाह गरी २४, लाई छाडी ४६, लाई देखी १४, लाई नमस्कार गरी ४७ लाई सुनाउन पठाए ३६, लाई सुनाए २०, ले ६, १५, २१, २५, ३४, ३५, सँगै ६, २७

सिद्धार्थ बाल्य-जीवन १५

सिद्धार्थको मूर्ति थियो ४४

सिद्धार्थ जन्मिनु भएको दिनमा ७

सिद्धार्थ बोधिसत्व ३१, ४६, का बीच ७५, जन्मेकै दिनमै ७, जन्मिनु भएको दिनमा ६, ८, ले ५

सिद्धार्थ राजकुमार १५ का तीन पत्नीहरू छन् २६ की अग्र-महिषी भई २७ की पत्नी १, को ३९, को निमित्त माग्न पठाए २६, ले १, २१, ४३

सिद्धार्थलाई १४

सीता १००, कुमारी १८, कुमारी पनि १००, लाई अग्रमहिषी बनाई १०१, ले १००, हुने १०१

सुखुमाल सुत्त ३१

सुखुमाल सुत्त वण्णना १६, १९, २०, २१, २२, ३०

सुखुमाल सूत्र अनुसार १९

सुचिपरिवार ९१

सुजाता १०३, उपासिकाले ४५, ले १०३, हुने १०३

सुतसोम ९७, राजा ९७

सुन्दरीनन्दा थेरीगाथट्ठकथा ११

सुदर्शन ९७

सुद्धोदन महाराजाले १५

सुद्धोदनस्सवत्थु ५२, ५३

सुपत्तजातक ११, ७५, १११

सुपत्त भन्ने कौवा ११२

सुपत्त भन्ने राजा १११

सुपत्त राजाले १११

सुपत्तलाई लिन पठाई ११२

सुप्पबुद्ध २

सुप्पवुद्धस्स सक्कस्स ४

सुप्पवुद्ध सक्कस्सवत्थु १, ४

सुप्पबुद्ध शाक्यका कथा ३

सुप्रबुद्धका छोरा १४

सुप्रबुद्धकी छोरी हुन् ५

सुप्रबुद्धले यस्तो जवाफ दिए २६
सुप्रबुद्ध शाक्यका कुलमा १२
सुप्रबुद्ध शाक्यका घरमा २५
सुप्रबुद्धको शाक्यको पनि २९
सुप्रबुद्ध शाक्यकी छोरी २४
सुप्रबुद्ध शाक्यकी पत्नी १, ४
सुप्रबुद्ध शाक्यले ५
सुप्रबुद्ध शाक्यसँग २५
सुफस्सा ११२, भन्ने १११, रानोले १११, रानी लिई १११, रानीसँग १११
सुभक १९ २७
सुभद्रका भनी १२
सुभद्रा देवी हुने १०५
सुमङ्गलविलासिनी ३२, बाहेक ३२
सुमना भन्ने नागकन्या भई ९४
सुमित्रा ७६, ब्राह्मण-कन्या ७६, भन्ने ब्राह्मणी ७६, भन्ने ब्राह्मण-कन्या १२६
सुमुख भन्ने कौवा १११, ११२
सुमुख भन्ने सेनापति १११
सुमेध ऋषिलाई ७७
सुमेधपत्थना कथा ७६, ७७
सुमेध ब्राह्मणलाई देखी ७६
सुमेध भन्ने ब्राह्मण १२५
सुमेध प्रति आकर्षित भई ७६
सुरम्म १९, २७
सुरुन्धन नगरमा ८०
सुवर्ण राजा हुने १०६
सूचिजातक १०९
सेलाकुमारी ९१
सोम ९७
सोमदत्त हुने ९७

ह, क्ष

हुएन-सियाङ्ग १५, ले २३, ४४, ५१, ले उल्लेख गरेका छन् ३५
क्षान्तदेवले १५
क्षान्तदेवलाई लगाई १४
क्षेमा परिचय ४९
क्षेमा भिक्षुणी १०४, थिइन् १०४
क्षेमा महारानी ४८

शब्दावली

अकिञ्चना भई १३०

अक्खणवेधी २१

अग्रछिन् ११४

अग्रस्थान ११४

अग्र-रसहरूलाई १२३

अग्रमहिषी ९७, ९९, को मृत्युपछि ९८, बनाइदिए १०८, हुने १०१

अग्रश्रावकहरू ५९, का साथ ५९, ले १ असंख्य र १ लाख कल्पसम्म ७०, साथमा आउनु भएका थिएनन् ५९

अघि उठ्ने २५

अघिल्लो एक जन्ममा ६२

अठहत्तर वर्षको उमेरमा ११३

अठहत्तर (७८) वर्ष पुगे ११७

अठहत्तर (७८) वर्षकी राहुलमाता ७५

२८ वर्षको आखिरीतिर ३१

अढ़ाइ अढ़ाइ शय पुरुषहरु ५

अन्तःपुरमा ६३

अन्तिम-जन्म १२८, मा ७. मा पुग्दा १२८

अतीत-संस्मरण १२१

अतीतका-संस्मरण १२५

अतीतका सम्बन्धका कुराहरू ७७

अर्थ, धर्म, निरूक्ति १२१

अर्ध उपोसथ ९२

अध्ययन गराउनको निमित्त १३

अँध्यारो मुख पारी ७२

अग्नि ज्वालाका चित्रहरू १८

अनुस्मरण गर्न सक्छन् ७०

अनुस्मरण गर्न सक्नु हुन्थ्यो ६९

अनुहार ८४

अप्रमादिनी २५, भई २६

अपराधलाई क्षमा गनु होस् ११८

अपरिमेय्य कल्प अघि १२८

अब के गर्नु पर्‍यो त ? २१, २२

अभव्यस्थान १२२ लाई १२२

अभिमान नगर्ने २५, हुनुपर्छ २५

अभिवादन गरी ११७
अभिषेक पाएको झैं सम्झी ६१
अमर ७६
अमर नदीमा पुग्नु भएका ५७
अमात्यसँग १५
अमिलो मिसिएको खोले ३०
अयोपट्ट २१
अरहतफल प्राप्त गर्नु भएको थियो ७०
अरूपलोकमा उत्पन्न हुनु १२२
अरू पुरुषहरू प्रति पापचित्त नराख्ने २५
अलप राखी १०७
अग्ला-अग्ला भित्ता १७
अलंकृत पारी ६४
अवीचिमा उत्पन्न हुनु १२२
अशदृश-दान ७९, दिएको सम्बन्धमा ७९
असाधारग कुरालाई ४८
असाधारण गुण भएकी २४
असीत्यानु व्यन्जन ५३
असंस्कृत अजरामरण-पुरमा जानेछु ११८
असंख्य कल्प ६९, हरूका कुराहरू ७०, ७१, हरूका कुराहरूलाई ६९
असंख्य कालसम्म १२८
असंज्ञी सत्वलोकमा उत्पन्न हुनु १२२
अहिले मात्र होइन ७४

आ

आकाश गर्जेको आवाज होइन २१
आकाश गर्जेको जस्तो १८
आँखाहरू झिम्काउँदैनन् ९८
आँखाहरू झिम्किने ९८
आँखाहरू राता नभएका ९८
आँखाहरू राता हुन्छन् ९८
आँखिभौ हुनु भएका ५६
आगो लागेको घरबाट ७९
आगोले पोलेको जस्तो हुन्छ ९६
आचार्य हुनुहुन्छ ७२
आजकै रातमा ३६
आजको रातमा निर्वाणमा पुग्नेछु ११७
आजै राती ३५
आङ ३९, का वस्त्रहरू पनि ठाउँमा रहेनन् ४०
आठ अंगुल जति बाक्लो २१
आठ गाथाहरू ५८
आठ वर्ष पुग्दा १४

आठ विमोक्ष १३०
आठ शय(८००)घड़ाहरूमा १७
आधा खापा ४०
आधाफक पाउने ६१
आधा-महिना नपुग्दै १३०
आनन्दपूर्वक बास गरें २८
आफ्नी छोरी ११०
आफ्नै पुत्रसम्झी ५२
आफ्नो शरण बनाइसकेकोछु ११७
आँपको रस ७३, पठाउन थाले ७४, राखिदिए ७३, लिई ७३
आँपको रस-पान गर्दा ७२
आभरण ४६, हरू ४६, हरू त्याग्नु भएको थियो ४७
आमा कहाँ जानुहुँदा ७१
आमाको कुरा सुनी ६४
आमा-छोराको दृष्यमाथि ४०
आमा जस्ती हुनुपर्छ २५
आमा स्थविरालाई दिनुभयो ७३, ७५
आमा-बाबुहरू १०८
आमा-बाबु हुनेहरू १०४
आमालाई सञ्चो छैन ७२
आमाले तपाईंसँग ६५
आमा हुने १०३
आर्यपुत्र नै यहाँ पाल्नुभई ५८
आरोहनीय हस्ती ७
आवाज निस्कन्थ्यो १८
आलिङ्गन गरी ६४
आषाढ़ पूर्णिमाको अर्धरातको समयमा ४१
आसक्त गरी ८६
आसक्त भए होलान् ३६
आसन ताकेर १०७
आसन-शालामा गई ७३
आसन-शालामा राखी ७३
आसनहरू क्षीण भएका छन् १२१

इ, ई, उ, ऋ

इच्छा नगर्नेसँग ८७
इष्ट-मित्र सबै प्रति २६
इन्द्र आई १०७
इन्द्रको जस्तो झण्डा लिई ३३
इन्द्रले १०७
ईर्ष्या रहती २५
उत्कण्ठित भिक्षुको कारणमा ८०, ८४
उघारी हेर्दा ४०
उच्च शैय्या छाड्नु भयो ६२
उत्तरबाट दक्षिण १८
उत्तर ढोकाबाट बाहिर गयो ३३

उत्तराधिकारी हुन्छ ६४
उत्तरासङ्गो ३०
उद्यान जानुको सट्टा ३१
उद्यानमा जाने इच्छा भई ३१, ३५
उद्यानमा नगई ३१, कनै ३२
उद्यान भूमि हेर्ने इच्छागरी ३१
उपहार स्वरूप २३
उपाध्याय नै ७२, प्रमुखहुन्छ ७२
उपाध्याय हुनुहुन्छ ७२
उपोसथ-व्रत ९१
उपोसथशील समादान गरी ९१
उपोसथशील समादान गर्नुभयो ९१
उपोसथ-व्रतको कारणमा ९४
उपोसथ-व्रतको कारणलाई लिई ९१
उपोसथ-व्रत पालन गरेका कुराहरू ९४
उपोसथिक भई ९१
उत्सव गरे २५
ऊनका कार्पेटहरूका साथ १९
ॠतु अनुसार २७
ॠतुक्रम १९
ॠतु क्रमानुसार २९
ॠतुका तीन प्रासादहरूमा बस्ने पुरुषहरूमध्ये २९
ॠद्धि १२१, प्रातिहार्य ११९, प्रातिहार्य देखाऊ ११८
ॠषिलाई देखें १२६
ॠषिले फूल लिनुभई १२७

ए, ओ

एक खुट्टा दँलोभित्र ४१
एक ढक्की आँप ७३
एकमाथि अर्काको शीर ३९
एकबित्ता जति वाकुलो २२
एकभित्र अर्को गर्दै ११०
एक भिक्षुको कारणमा १०३
एकलाख कन्याहरूका प्रमुख भई १२०
१ लाख कल्पसम्म अनुस्मरण गर्न सक्छन् ७०
एक लाख चार असंख्य कल्पहरू १२५
एक लाख चार असंख्य कल्पहरू अघि ७६
एक लाख छयान्नब्बे २८
एक लौटे पुत्रलाई ४९
एक विहारमा १५
एक सातामा २०
एक हजार पुरुषहरूको बलले उचाल्नु पर्ने २०
एकै खाट्मा सुतेर पनि ७८

एकै छाक खान थालिन् ६२
एकै दिनमा देखेका हुन् ३२
ओत्तप्प ६५
ओढ्ने १६

क

कञ्चुका ३०
कर्तव्य पालन गर्न सक्ने २५
कति अनुस्मरण गर्न सक्छन् ७०
कति प्रकारका धनुषविद्या हुन्छन् २१
कस्ती कुमारलाई रूचाउँछन् २५
कस्तो सीयो हो ? ११०
कन्याहरूका संख्या २४
कनिकाको भात दिइन्थ्यो ३०
कल्प १३, मा ६९, हरूमा १२७
कपड़ाहरू १९
कर्मचारी प्रति समेत २९
कमलका फूलहरू १२६
कमलको पात मनीबाट ८६
कमल फूलहरूका चित्रहरू थिए १७
कराही जत्रा १७
कमल लिई १४
कलाकौशलता नहुनेलाई २६
कवचका खुट्टाहरू भाँचिए ४४
कवयित्री २५
कसैको चित्त नदुखाई २९
कहिले पत्नी ७७
कहिले बहिनी ७७
काकाकी छोरी ३८
काञ्चनवर्ग जस्तै ५७
कान्छा बाबु हुनुहुन्छ ७२
कान्छी आमा १३
काठको टुक्राले ८८
कार्पेट १६
कामदारहरू प्रति ३१
कामधातुबाट उत्तीर्ण भई १२०
कामना नगर्नु होस् ८७
कामना नगर्नेसँग ८७
कालकञ्ज असुर भई जन्मिनु १२२
कालिगडहरूले ११०
काशीकै केटा ३०
काशीकै ओढ्ने पछ्यौरा ३०
काशीकै भोटो ३०
काशीको चन्दन बाहेक ३०
काशीको धोती ३०
काषायवस्त्र धारण गरी ४६, ५३
काषायवस्त्र धारण गर्नुभयो ६२
काषायवस्त्र धारण गरिन् ६२
काषायवस्त्र लगाई ६०
काषायवस्त्र लगाउनु ६०

कासिको उत्तरासङ्ग ३०
किन्नर र किन्नरीहरूलाई ९३
किन्नर मन्यो होला ९३
किन्नर योनिमा ९२
किन्नरी ९३, ९४, माथि आसक्त
भई ९३, लाई ९३, ले ९३,९४
किशोर राजकुमारहरूलाई १५
क्रीडामा मात्र व्यस्त भई रहनेलाई
२०
कीर्ते छाप लगाई ९९
कीर्ते पत्र बनाई ९९
कुर्कुच्चा ५७
कुकीर्ते नभएको २५
कुनै दोष छैन ५८
कुनै पनि पुरुष विना २९
कुनै विघ्न नहोस् ४७
कुप्रो परेको ३१
कुमारीलीलाले ६४
कुमारीहरू मात्रै भेला गरी २५
कुमालेको कुलमा ८१
कुमालेको भेष ८६
कुलमासपिण्ड ८३
कुराहरू सिकाई ६४
कुरूप छ ८४
कुरूप थियो ८४
कुवा थियो २३
केराका वोटहरू राखी २३
केवल क्रीडामा रतभई २६
केश-दाह्री क्षौरगरी ५३
केश क्षौर गरी ४६
कोठाभित्र गइन् ९०
कादालो ११०
क्रोधको दोष देखाइ ९६
कोसेली ६२, हरू पठाए ६२
कौवाका कुराहरू ९२
कौवाको उपदेशको परम्परा ११२
कौवाको कुरासुनी ११२
कौवा छातीमा बस्यो ११२
कौवाहरूको १११
कौवाहरू आई ११२
कौवाहरूलाई भेला गराई १११
कौवा हुने ९२

ख, ग

खड्ग १००, ले ४६
खर्पन ८७, छाड़ी कौवालाई समात
११२, छाडेपछि ११२, मा
११२, मा खाना बोकी ८६,
ले थिची ८७
खरोष्ठी १४
खान-पान बोकी ८७

खान-पानहरू १६, मधुर स्वादयुक्त
१७, लिई ११२
खाना खाने इच्छा गरिन् १११
खापाहरूमा १६, १७
खारेको ध्यूहरू मिसाइएको ७४
खुट्टाको औंलाले नै २१
खुट्टा दैलो बाहिर राखी ४१
खुट्टालाई कसैले समाति राखेको
जस्तो ४१
खुट्टाहरू खसे ४४
खूर्पा ११०
खेलाउनु हुन्थ्यो १३
खोजतलास् ४५
खोपोभित्र ४१, पस्नु भई ६० पुग्नु
भन्दा अगाडि ६०
गर्भाधान भइरहेको समयभित्र ३१
गर्भाधान भएको कुरा बुझिन्छ ३१
गर्भाधारण भएको कुरो १०२
गरीब १०९
गहनाहरू त्यागिदिइन् ६२
गहिरो स्नेह उत्पन्न भई ३७
गाईहरू १२३
गाजले वर्ण जस्तो ५६
गिद्धहरू ८२
गीत गाई ९३, नाच्नु भयो ९३
गीत स्वर ९३
गुण भूषिता १२
गृहत्याग ६६, गर्नु भन्दा अगाडि
४२, गर्नु भएको थियो १०४,
गर्नेतिर नै ४०, गरिसकेपछि
५, गरी ४२
गृष्म १६, छ १९, ऋतुको प्रासाद
१७, ऋतुको प्रासादमा १८,
ऋतु भएता पनि १८
गृहस्थी छँदा ९५
गृहिणी थिइन् ९५
गृहस्थीमा वस्नुभई १०४
गृहत्याग गरी जानेछन् २४
गृहत्याग गरेर जानुभयो ४२
गृहत्याग गरेर जानेछ ३५
गृहत्यागी प्रव्रजित हुने संकल्प
गरेको थिएँ ३६
गृहत्याग्नु भन्दा एक रात अगाडि
४३
गोप्य राखिन १२३
गोली गाँठाहरू ६०
गीतमका दुइ पाउमा ढोग्दछु ५७

घ

घरका तलाहरू १६, १८
घर-घर पिछे ५२

घर छाडि सकेपछि ६
घर छाड्नु भएदेखि ६४
घरबाट निस्केर जालान् भनी ३४
घरमा वस्दा ७२
घरमै बसिरहनु भएको भए ७४
घर गृहस्थीमा बसेर के गरूँ ६६
घाँस काटेर दान दिए १०७
घाँस काटेर ल्याई १०७
घुङ्गिरेको केशहरू ५६
घुँड़ामा पाटी लिई १५
घूस खाएर ९०
घोडा १२०, १२३, को पुच्छरको रौंलाई हान्नुपर्छ २२
घोडाको रौं बाध्न लगाई २२
घोर तपस्या गरी ५०
घोर तपस्या गर्नु भएको सम्बन्धमा ५०
घोषणा गर्न लगाए २१

च

चक्रचिह्नले सुशोभित ५७
चक्रवर्ती राजा ६४, हुन चाहन्छु ६४, हुनुहुने थियो ७४
चक्कविध २३
चक्रविद्ध २३
चक्रांकित पादकमलमा ११७
चखेवा ९२
चखेवी ९२, हुने ९२
चतुसत्यज्ञान प्राप्त गरे १३०
चन्द्रमालाई राहुले ग्रस्त गरे जस्तै भयो ३६
चन्द्रसूर्यलाई दुइ आँखा १२०
चढ्न लाग्नु हुँदा ३६
चमरलाई १००
चराहरू १८
चाँडै नै घर त्याग्ने छन् ३४
चार अंगुल वाकुलो २२
चारघोडे बग्गीमा बसी ३३
चारतले घरहरूका झ्यालहरू उघारी ५३
चार दृश्यहरू देख्नु भन्दा अगाडि ३३
चार निधिकुम्भहरू ७
चारतिरबाट हानेका तीरलाई २३
चार प्रतिसम्भिदा १३०
चार महिना जति पछि ३१, ३५
चार महिना पछि ३१
४० कल्प भन्दा बढ़ता अनुस्मरण गर्न सक्दैनन् ७०
४० हजार ६०, नर्तकी स्त्रीहरू १८, नारीहरूमध्येमा २४, स्त्रीहरू २८

४० हजार नारीहरूले समलङ्कृत भएकी २७
चालीसौं हजार स्त्रीहरूका वीच २९
चित्रकारीको भेष ८६
चित्रहरू चित्रित थिए १६
चिन्तन ११५, भई ३२
चीनि श्रोत अनुसार २६
चुँडालि दिनेछु ३७
चुम्बन गरी ८७
चुरी ८२
चूणीले रोपेको जस्तै ९१
चेतोपरियज्ञान १२१
चौघोडे बग्गी ५३, मा वसी ३१

छ, ज, झ

छ अङ्ग भन्दछन् १३
छ अभिज्ञानहरू १३०
छ जना मानिसहरू आई ३४
छत्र १००, ओढ़ाउने छु १००, ओढ़ी ५२, ६४
छन्द विचित्र १३
छन्दले ४०
छद्म भेष लिई ८६
छ वर्ष देखिको इच्छा पूर्ण गराउने आशा लिई ६०
६ वर्षपछि भएको भेटले ६१
६ वर्षसम्म ४९
छाया पनि देखिदैन ९८
छाया पनि भएको ९८
छिचल्नु पर्छ २२
छोरा नपाएसम्म ८५
छोरा र छोरी मागेर लैजाने १०९
छोरा र छोरीहरू समेत १०९
छोरी दिन सक्दैनौं २६
छोरीहरूलाई २३
छोरो हुनु भएका ९७
जङ्गलमा गई बस ९९
जन्म १
जन्मिने बित्तिकै कुरा गरेका कुराहरू १०८
जमीनमुनि २२, वाण पुऱ्याईदिनु भयो २२
जन्मैदेखि अन्धो हुनु १२२
जलक्रीडा गरी १८
जलेको हृदयलाई शीतल पार्नु भयो ६१
जाति जरा व्याधि छैन ११७
जातिस्मरण ज्ञान ८३, ९२
जालमा ८८
जालीहरू लगाइएका थिए १६,१७
ज्यासलमा गई ११०

जिभ्रो हुनु भएका ५७
जीवन छोटो छ ११७
जीवन परित्याग गरें १२२, १२३
ज्योतिष १३, हरूका कुराहरू ८९
झ्याल उघारी ५३
झ्याल मनी १७
झ्यालमा बसिरहेकी थिइन ३८
झ्यालहरू १७, १८, थुनिन्थे १८, धेरै थिएनन् १८, पनि धेरै थिए १७
झ्याली पिटाइ दिनु होस् २१

ट, ठ, ड, ढ

टुप्पो ११०
ठूला-ठूला पोकापरी १०८
ड़राउँदा पनि डराउँदैनन् ९८
डुङ्गा जस्ता द्रोणीमा १७
डुम्रीको काठलाई छिचल्नु पर्छ २२
ढ़ोका बन्द हुने गरी ६
ढ़ोकामा पालो वस्ने २९
ढ़ोकाहरूका वाहिर ३५
ढ़ोगिरहनु भयो ६०
ढोग्न पाउन नै ६१
ढ़ोग्न लाग्दा ६०

त, थ

तन्नाहरू पनि ऊनीकै हुन्थे १६
तपाईं एक बाहेक म जस्तो अरू कुनै पनि छैनन् २८
तपाईंका छोरा ५२
तपाईंको को पर्छिन् ७८
तपाईंको छाया मलाई अति सुख लाग्छ ६४
तपाईंलाई छाडेर जानेछु ११७
तपाईंसंग घरमा वसें ८२
तपस्या गरिरहेको समयमा ५
तवेलामा लगी देखाइन् ८५
तलाहरू खुला थिए १७
तलाउहरूका चित्रहरू १८
तलाहरूमा भने भिन्नता थियो १९
त्याग ६५
त्यागी जीवनबाट फर्काएर ल्याउनको निमित्त १०५
ताराहरू खसेर लुप्त भए ४४
तितर बितर भई छरिए ४४
तिब्बती दुल्वा अनुसार ७
तिब्बती दुल्वाले ६
तिब्बती श्रोत अनुसार २६, ५०
तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ ५६
तिम्रै पिताज्यू हुनुहुन्छ ६४
तिरश्चीन भएर जन्मेको वेलामा ६२

स्त्री-अङ्गमा ११९

स्त्री-अङ्गहरुले सुसम्पन्ना भई २८

तीर्थियहरू चिन्तित हुनेछन् ३४

तीर्थियहरुले ७०

तीन प्रासादहरूमा वस्ने पुरुषहरू मध्ये २९

स्त्री-रत्न ७४

स्त्रीहरू नै थिए २९

स्त्रीहरूका बीच भुलाई राख्नु पर्छ २४

तीन ॠतुका तीन प्रासादहरूमा बस्ने २९

तीन ॠतुहरूमा बस्ने १६

तीन प्रासादहरू १६, मा २७, मा वस्ने २८

३०० पुरुषहरू ५

ती नारी उपकारिणी थिइन् ६३

ती नारी सुख दुःखमा साथ थिइन् ६३

ती नारी हितचिन्तक थिइन् ६३

तीनै प्रासादहरूको उचाइमा भने १९

तीनै प्रासादहरू थिए ४५

तीरको डोरी २३

३० ली जति टाढ़ा २३

३० ली जति पर २३

त्रुटी भएको छ भने ११८

तुला जस्तै भए १२४

स्तूप वनाइराखेका छन् ५१

तूर्यनादका वीच २९

तृण-पादुकाहरू राखी १०१

तेलका बत्तीहरु ४१

तेल लगाई दिनु हुन्थ्यो १३

स्थविराका ११३

स्थानोचित बुद्धिको कारणलाई लिई १०९

द

दयालु भई २९

दरबारका साराका सारा ३६

दरवारमै फर्केर जानुभयो ३१, ३२

दरिद्र पुरुष हुने १०३

दरिद्र बोधिसत्व ६१

दरिद्र कुलमा ८३, ९१, १०२

दरी आदि कपडाहरु १७

दर्शनीय मात्र छन् २०

दशवटा गाथा ५८

दहो ३

दक्षिण ढ़ोकाबाट बाहिर गए ३३

दक्षिण-पूर्वपट्टि २३

दक्षिण-पूर्वतिर २३

दक्षिणबाट उत्तरतिर १८
दानदिने कार्य १०६
दान कार्यमा अघिसर्ने २५
दानदिन थाले १०७
दानदिने वस्तु केही छ के ? १०८
दानपुण्य गरेर नै १०७
दानी २१
दाम्पत्य-जीवन २७, को सम्बन्ध ७५, बिताउनु हुँदै ३१
दायाद दिनुहोस् ६५
दायाद माग ६४
दार भरण गर्न सक्लान् २०
दास-दासी २६, ३१, कर्मचारीहरु-लाई ३०
दासी परिचारिकाहरुलाई पनि १२३
दासीहरुका बीच पहिलो २७
दाह्राकित्न थाले ३९
दिनमा केही वन्द १९
दिनमा झ्यालहरू उघारी १६
दिव्यचक्षु विशुद्ध छ १२१
दिव्यमय-जीवन विताउँदै २६
दिव्य श्रोत धातु १२१
२ असंख्येय र १ लाख कल्पसम्म ७०
दुइ अग्रश्रावकहरू ६०
दुइ भित्ताका बीच १८
दुइहप्ता भित्रै ७०
दुष्करचर्या गर्न थाल्नु भयो ४७
दु:खको कारणले चित्त खिन्न नगरी २८
दु:खमा दु:खी भएर वसे तापनि २८
दु:ख पनि बहुविध १३०
दु:ख प्राप्तिमा दुर्मन हुन्न १२४
दुर्भिक्षहरू ८३
दुकूल १९
दुवै ऋतुमा मिल्नेगरी १८
दुवै खुट्टाहरू ६०
२०० पुरुषहरू ५
दूतसँग सोद्धा! ३७
दूध पियाउनु हुन्थ्यो १३
देवताको प्रभावले देखाइएका हुन् ३२
देव-मनुष्य जुनिहरुमा १२८
द्वेषभाव आए ६५
देवा बुच्चन्ति राजानो २
दैला र झ्यालहरु १६, १९
दैलोको खापा ८७, बन्दगरी ४१
दैलो थुनी ९०
दैलो भित्र पस्न सक्नु भएन ४१
दैलो बन्द भएको देखी ४०
दोश्रो प्रासादकी महारानी २७

ध

धन चाहिएको छ ६४
धन दिनुहोस् ६४ ६५
धनहरु यथावत् देखाईदिए १०७
धनुर्धारीहरु पनि उपस्थित भए २१
धनुर्विदया २६, का चमत्कारहरु २३ को प्रदर्शन २०, को प्रदर्शनी गर्नेछु २०, देखाउनु पर्‍यो २०, देखाउने आयोजना २६, देखेर २३, प्रदर्शन गरेको ठाउँ २३, प्रदर्शन गरेको ठाउँमा २३, सम्बन्धी २३
धनुषको दण्ड समाती २१
धनुषको परिञ्जो २१, उठाएको आवाज हो २१
धनुषविद्या प्रदर्शन गर्ने देलामा ६
धनुषमा लगाउनु भई २१
धनुष ल्याउन लगाई २१
धनुष लिई २०
धनुषविद्या सिकाउने एक ठूलो शाला १४
धर्मको आवाज ३४
धर्मचक्र प्रवर्तन गरी ५१
धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नें छन् ३४
धर्मचक्र प्रवर्तन पछि ३४
धर्म प्रचार गर्ने छन् ३४
धर्म सेनापति महास्थविर ७२
धरहरा २३ माथि वसी ३४
धार्मिक कर्तव्य पालन गर्नसक्ने २५
धैर्य राख्नु भए झै ४८
धोती समात्दै ५२

न

न अति अग्ला न अति होचा थिए १८
नकर्मी ११०, को कुलमा जन्मिनु भएको थियो १०९, को घर निर ११०, हरु ११०, हरुको एक टोल थिया ११०, हुने १११
नकर्मी पुत्रले ११०
नकर्मी·साहु ११०, की छोरी हुने १११
नगरा वजाए ३३
नर्तकीहरु ३९, पनि ३९
नपुंसक हुनु १२२
नरभक्षी ९८
नरसिंहगाथा ५४, लाई ५४
नरसिंह नै तिम्रा बाबु ५६

न रोऊ ! ६१
नलकारकको भेष ८६
नवयुवती स्त्रीहरुको प्रमुख भई २८-
११६
नाक ५६, मा बम्यो ११२, हुनु
भएका ५६
नाङ्गै पारी ४४
नाङ्गो पारीदिए १०७
नाथीं ११०
नामकरण ६
नारी अनुकम्पिका पनि थिइन् ६३
नारी प्रति बुद्धको सहानुभूति पूर्ण
सम्मान ६१
नाम्लो १०७, र हँस्या फाला पारे
१०७
निगम २
निगमो ३
निदाउन थाले ३६
निदाउनु भयो ३६
निदान ११
निर्दोषिनी २५
निधानहरु ६४
निधार हुनु भएका ५६
निष्पुरिसेहि २६, ३०
निर्रथक कुराहरु नगर्ने २५
निरुक्ति १३
निवासनं ३०
निवृत्त ३८
नोद खुल्ने छ ४१
नीदमा कराउन थाले ३६
नीला आभरणहरु १८
नीला लेपहरु १८
नीला वस्त्रहरु १८
नीलै आभरणहरु लगाई १८
नीलोत्पल १७
नीलोत्पलादि फूलहरु १७
नुहाइदिनेहरु पनि स्त्रीहरु नै थिए
२६
नुहाइ-धुवाई ३६
नुहाउन हुन्थ्यो १३
नृत्यगीतादि २६, हेर्न नजाने २५
नृत्य-गीत हेर्दा हेर्दै ३६
नैष्क्रम्यको कारणलाई लिई १०४
नैष्क्रम्य पारमीको कुरालाई लिई
६६
नोकर-नोकरानी २६
नोकर चाकरहरु प्रति दयालु २५
नौतले (६) थियो १६
६ वर्ष मात्र बित्यो १०१

प

पङ्खा हम्काउने जस्तै गरी १२०
पञ्च आनन्तर्य कर्म हुनु १२२
पञ्च आनन्तर्य कर्म भनेको कस्तो हो १२२
पञ्चराज ककुधभण्डहरू १००
पञ्चविषय सेवन नगर्ने २५
पञ्चशील पालनको वर्णन ८३
पश्चिम ढोकाबाट बाहिर गए ३३
पश्चिमबाट पूर्व १८
पछुवा भएर गएका ८६
पठमेन वयसा ४६
पतिभक्तिनी २६
पतिभक्तिको सम्बन्धमा ११३
पति भन्दा पछि सुत्ने २५
पतिदेव भई ४७
पति र पत्नीको वियोग ६१
पतिव्रता धर्म पालन गरी २६
पतिवियोग ३६
पर्दाहरू पनि पातला थिए १७
पद्म फूलहरू १७, ७६
पत्नी मरेर पनि ७८
पत्नी हुने १०३
पस्मिनाकै हुन्थे १६
परचित्त ज्ञानहरू १२१
परम भक्तिनी ६१
परालको गाड़ा २२
परिचारक भई बस्नु पर्ने थियो होला ७४
परिञ्जो समाती २१
परित्याग ६७, गरें १२३
परिव्राजिका तपाइंको को पर्छिन् ६५
परिव्राजिका मरिरहेको देखी ७८
परिनिर्वाण नहुनुहोस् १०५
परिनिर्वाण भएको दिनमै ११३
परिनिर्वाण मञ्चमा १०५
परिनिर्वाण हुनु भएको थियो ११३
परिनिर्वाण हुने समय ७५
परिनिर्वाण हुने कुराको सूचना ७५
पर्वत १२०
पहिलो पटक भेटघाट ७७
पाउ धोई पानी पिउने जस्तो गरी ६०
पाल्की ५३
पाठशालामा बसी पढ़िरहेको दृष्य १५
पाँचतले (५) थियो १७
५०० घोडाहरू जन्मे ८
५०० पुत्रहरू जन्मे ८
५०० भिक्षुहरूका साथ ५६

५०० शाक्यहरूले २४
५०० शाक्य कुमारहरूका साथ १४
५०० शाक्य कुमारीहरू जन्मे ८
५०० शाक्यपुत्रहरू जन्मे ८
५०० सेता हात्तीहरू आई ८
पाँच हात्ती बराबरको बल छ ६
पात्र समात्न लगाउनु भई ५९
पादुका १००, हरू जुध्दथे १०१
पान बनाई दिनुहुन्थ्यो १३
पानसहरूमा ४१
पानीको भाँडामा राख्दा ११०
पानीको मूल फुटेको ठाउँमा २३
पानीको मुहान निस्केको ठाउँलाई २३
पानीको यन्त्र चलाई १८
पानीमनि पनि वाण पुऱ्याइ देखा-इदिनु भयो २२
पानीमा खेल्ने इच्छा हुन्थ्यो १८
पानीमा खेल्न मनपराउँछन् १५
पानी वर्षेको कारणमा १०८
पानी सबै सुकेर गए ४४
पालन पोषण १३
पालि संज्ञा-शब्दकोष २, ६
पालोपहरा दिने २९
पालोपहरा राख्न लगाए ३२
पिताको परिचय दिनुहुँदै ५४
पिताको सम्पति माग्दैछन् ६५
पिता मरेका ९८
पिता समान हुनुहुन्छ १००
पितासँग सोध्नु भयो २०
पितुच्छा धीता ३८
पितु निवसने ३०
पितृ-स्नेह ६४
पुष्करिणीको तीरमा ३६
पुण्डरीकादि रोपी १७
पुत्रको अनुहार ४०
पुत्र जन्मेको समाचार पनि ३६
पुत्र जन्मेको समाचार सुने पछि ३७
पुत्ररत्न जन्माउनु भयो ३६
पुत्ररत्न जन्माएको खबर ३६
पुत्र पनि प्रव्रजित भई ६६
पुत्र लाभ ३१
पुत्रहरू थिए १०५
पुत्र हुने १०३
पुनर्भव पनि छैन १२१
पुनर्मिलन ६१. जस्तो नभई ६१
पूर्वजन्मका कुरा ७०
पूर्वबाट पश्चिम १८
पूर्वेनिवासलाई जान्दछु १२१
पेटको बायु साम्य भई ७२

पेट दुखेर ६१
पेट दुखिरहेछ ७२
पेट दुखिरहेको कुरा ७१
पेट निको भयो ७५
पेटमा बालक छ १०२
पेट भञ्चो हुन्थ्यो ७२
पैतालासम्मको लक्षणहरूको वर्णन गरी ५४
पोखरी खन्ने ठाउँ देखाइदिए १५
पोखरी बनाइदिए १५
पोखरी बनाई दिने विचार गरी १५
पोखरीमा ८६, क्रीडा गर्न थाले १५
पोथी कौवा १११, ११२
प्रकाश लोप भयो ४४
प्रणिधान १११
प्रतिष्ठित हुनुभयो २४
प्रतिसर्धा गरेका थिए ६
प्रतिभाण ज्ञान १२१
प्रत्येकबुद्धलाई ८३
प्रत्येकबुद्धले ७९
प्रत्येकबुद्धहरूले ७०
प्रभारमा ११५
प्रलयको समयमा जन्मिनु १२२
प्रलोभन देखाउन खोजेको ६
प्रव्रजितको रूप देखी ३५
प्रव्रजित गराउन लगाउनु भयो ६६
प्रसव नभएसम्म १०२
प्रज्ञाधनहरू ६५
प्रज्ञापारमी १०९, को कुरालाई लिएर १०६
प्रज्ञा (=बुद्धि) विशेषताको विशिष्ट परिचय १०६
प्राणपतिकहाँ आई ९४
प्राणपतिलाई ९४
प्रासादमाथि १८, गई ५३, पानी चढ़ाइन्थ्यो १८
प्रासादमा पठाई ३५
प्रासादमा बसेका छन् २६
प्रासादबाट तलसम्म पनि ओर्ह्लिन हुन्नथ्यो ३०
प्रासादहरूको क्रम १९
प्रासादहरूको वर्णन १९
प्रासादकी महारानी २७
प्रियवादिनी २५, २९
प्रीति फैलियो ३६
प्रेम उत्पन्न भयो ११०
प्रेम पाउनु नै ८८
प्रेम पाउन सक्छ ८७

फ

फकाउन लाग्दा ६४
फल-फूलहरू ल्याउने छौं १००
फलामको पाता २१
फाली ११०
फूल चढाउनु भयो १२७
फूलमालाहरू लगाउन छाड्नु भयो ६२
फूलहरू फुल्थे १७
फूलहरू वर्षाई फर्केर गए १४
फूलहरू वहाँलाई दिए १२६
फेटा आकाशमा उडाउन थाले ११०
फेंटा बाँध्ने कपडाहरू १६, १७
फोहराहरू थिए १७

ब

वडामहारानी हुनुहुने थियो होला ७४
वचाउनु भयो १०३
वत्ती नभएको कोठामा ८५
वत्तीस महापुरुष लक्षणहरू ५३
वन्धनको रूपमा ३६
वन्धन नै जन्मयो ३६, ३७
वन्धनागारको कारणमा १०२
बरका बगैंचामा वस्नुभयो ५१
ब्रह्मचर्य जीवन ७८
ब्रह्मचर्य पालन गरी ९५
ब्रह्मलोकबाट च्युतभई ८०, ९५
ब्रह्मलोकसम्म पनि ३४
ब्रह्मा ५०
वहिनी हुने १०४
वहिरो हुनु १२२
वहुला हुनु १२२
व्याकरण १३
वाँचुन्जेलसम्म मेरो सम्बन्ध थियो ७८
वाछालाई फुकालिदिंदा ६०
वाटो वनाउँदै हुनुहुन्थ्यो १२५
ब्याधिग्रस्त पुरुषमाथि आँखा पर्न गएको कारणबाट ३१
व्याधी ३५, को दृष्य देख्नु भएको ठाउँमा ३५
वावुको नजिक वस्दा ६४
वावुको ज्यान वचाउनको निमित्त ९८
ब्याम-प्रभा ५३
वालक जन्मिसकेपछि १०२
वालकले दूध नछाडुन्जेलसम्म १०२
वालकले दूध छाडेपछि १०२

वालुवाको गाडालाई २२
ब्राह्मण कुमारीसँग ७८
ब्राह्मण भेषमा आई ३४
ब्राह्मी १४
बार वर्ष पछि १००
बार वर्षपछि आई ६९
बार वर्षसम्म बाँच्नु हुनेछ ६९
विर्को उधारो राखेको थियो १११
बीच बाटोमा ३१
बिच्छ्याएका थिए १९
बीस-बीस ओटा ५७
बीस हजार भिक्षुरूह ५१
बीसौं हजार भिक्षुहरुको निमित्त
चाहिने ५३
बुद्धकहाँ गई वन्दना गर्नुहोस् ५८
बुद्धकहाँ जानु भएन ५८
बुद्धकहाँ पठाउनु भयो ६४
बुद्धकहाँ पठाएकी थिइन् ६४
बुद्धकहाँ प्रव्रजित भएका हुन् ६४
बुद्धको चरणकमल छोप्नु भयो १२०
बुद्धको नियम नै थाहा थिएन ५२
बुद्धको पात्रमा ६४
बुद्ध चरित ५०
बुद्धत्व प्राप्त गर्नको निर्मित्त हो
१०७
बुद्धप्व प्राप्त गरिसकेपछि ४१
बुद्धत्व लाभ गर्नें छन् ३४
बुद्धत्वज्ञान प्राप्त गर्नु भयो ५१
बुद्ध धर्ममा दिक्षित गर्नु भयो ५१
बुद्ध भइसक्नु भएपछि १०७
बुद्धलाई लिनजानु भयो ५३
बुद्धसँग प्रथम भेट ४९
बुद्धसँगै वसेका छन् ६६
बुद्धसँग सँगै लागेर गए ६५
बुद्ध हुनु भयो १०९
बुद्ध हुनेछन् ७७
बुहारी ६१, ६२, हुने १०४
वूढो पुरुष देख्नु भयो ३१
बेखुश भइन १२३
वैंशको अन्तमा मरण आइपुग्छ
११७
वैंश परिपक्व भयो ११७
वैशाख पूर्णिमाको दिन ५१
बोका छिल्की ७३
बोधि प्राप्तिको निमित्त १२६,
१२७
बोधिमण्डपमा पाएका ६५
वोधिसत्व ७८, ८१, ८३, ८४, ९०,
९१ ९२, ९४, ९५, ९६,
९७, १०२, १०३, १०४,
१०५, १०८, १०९. ११०,
१११, कहाँ १, का बाबु हुने

१०३ को ८६, ९२, को आयु १०४, को खाट् वरि-परि १७, को मनमा ११०, पनि २९ लाई १०२, १०३, लाई थाहा थिएन १०२, लाई नै दिए ११०, लाई बोलाई ११०, लाई समाचार सुनाई ३७, ले १८, २०, २२, ५०, ९१, ९२, ९३, ९५, ९६, ९७, ९८, १०२, १०८, ११०, १११, ले के सिके भन्ने कुरा ५०, सँग कुरा गर्न थालेन ११०, हुने १०३
बोधिज्ञान प्राप्त गरें १२५
वौद्ध संस्कृत साहित्यका केही ग्र-थ हरूले ६
वौद्ध संस्कृत साहित्यहरूमा २४

भ

भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा आउनु हुँदा ५९
भगवान् बुद्धले पछि ४५
भद्रकल्पमा ६९
भ्रमरहरू १७
भय ६५
भविष्यवाणी ७७, गर्नु भयो १२७
भान्टा २२, झुण्ड्याई २२
भाँडाहरूमा १७
भार्याको रूपमा १२२
भार्या हुने १०४
भान्साघरतिर गए १११
भान्साघरमा १११
भान्सेको मुखमा बस्नगयो ११२
भान्सेको समेत गुप्त भेषलिए ८६
भान्से झैं सम्झन्छु ८९
भान्सेले १११, ११२
भित्तामा रङ्गी विरङ्गी १७
भित्ताहरूमा १६
भिक्षाटन गर्दै आउनु भएकोछ ५२
भिक्षाटन गर्दै हुनुहुन्छ ५३
भिक्षुको रूप स्थापित गएको थियो भनी ३५
भिक्षुणी निवासस्थानमा ६९, ७५, ११५, (भिक्खुनी उपस्सय-मा) गई ६७, बस्नु भए ६७
भिक्षुणी भइसक्नु भएपछि २८
भिक्षुणी साथीहरू थिए ११३
भिक्षुणी हुनु भयो ६७
भीत र पर्दाहरू १६
भीत राखे जस्तै गरी १८

भुक्तानुमोदन उपदेशहरू ५८
भुइँमा १९
भैंसीका छालामा ढुङ्गाका गोला-
हरू गुडाइन्थ्यो १८
भैंसीको सुकेको शयपत्र छालाको
चाँगलाई २२
भोगवती १२८
भोजनकृत्य सिद्धिए पछि ५८
भोजनपछि ५८
भोजन प्रदान गरे ५८

म

मग-मग वासना आउँदथ्यो १७
म तपाईंको प्रजापति थिएँ २८
म तपाईंकी परिचारिका हुँ १२५
मद्यपान नगर्ने २५
मनपर्नेहोस् वा मन नपर्नेहोस् ८७
मनुष्यहरूको कल्याणार्थ ३४
म यशोधरा हुँ १०, २८, १२१
मरिसकेपछि ७८
म शाक्यकुलमा जन्मेकी थिएँ ७
महर्द्धिक गोधिपुत्र ६
महान ऋद्धि पनि १२०
महादान दिएकै कारणबाट १०९
महादानी पनि थिए १०७
महापृथ्वी हल्लिन थाल्यो ४३
महामन्त्री हुने १०५
महाभिनिक्खमणं निक्खमित्वा ३२
महाभिज्ञा ध्मानमा पनि ६९
महाभिज्ञा प्राप्त ७१
महाभिज्ञालाभी ७१
महाभिज्ञालाभिनी १, ११४
महिषी-जीवन बिताउनु भयो २९
माइती घरतिर ८६
माछा र मासु १११, भएको १११,
सहित भात लिएर गए ११२
माटोको भिक्षापात्र ५२, लिई ५३
मार्न लगाउने ९०
माया-दया राखी २९
मार भएर जन्मिनु १२२
मारलाई समेत पराजित गरी ५७
मार हुन् भन्ने कुरा बुझ्नुभयो ५०
मालोको भेष ८६
मार्सी चामलको भात ७४
मासु ८२, को टुक्रा ८२, को पस-
लबाट ८२, सहित मार्सी
चामलको भात दिइन्थ्यो ३०
मिथ्यादृष्टिक हुनु १२२
मुकुट १००, खोसेर लग्यो ४३
मुख हेर्न पाइने ६९

मुख हेर्ने इच्छा ८५
मुख हेरी बस्नेछु ६७
मुनिन्द्रले ११८
मुनिन्द्र नै ५७
मूर्तिकला ४०
मृगकी पत्नी हुनुहुन्थ्यो १०६
मृग भई जन्मिनु भएका १०६
मृतशरीर लिई ३२
मृत्यु ३५
मेण्डकपञ्हो १३
मेरा पतिदेवलाई ४७
मेरी छोरी सुन्दरी छन् २४
मेरी बुहारी ६२
मेरु पर्वतलाई मयूर १२०
मेरो कुनै गुण छ भने ५८
मेरो पादपरिचारिका हुन् ७८
मैथुन रहित ८०
मैथुन सेवनको अनुभव ९५
मैथुन सेवन नगरी ७८
मैथुन सेवन विना ९५
मैले के गर्नु पर्‍यो त ? २०

य, र

यन्त्रहरू थिए १७
यन्त्रहरू चलाउँदा वर्षा भए जस्तै हुन्थ्यो १७
यमक प्रातिहार्य भनेको के हो ? ५९
यमक प्रातिहार्य देखाउनु भएको बेलामा ५९
यशवती १२८
यक्षकहाँ जानुभई ९८
यक्ष होइनन् ९८
यक्ष हुनेहरूको ९८
याचकहरूलाई दानदिने बारेमा १२४
युद्ध आइपरेमा २०
यौवन सम्पन्ना २५
रगत आइरहेको देखी ९३
रगत बहने रोग लाग्यो ७८
रथमा वसी ५२
रत्नहरू जडित ३३
रनवासीहरूबाट ८
राजकुमारको शरीरभरि ३६
राजकुमारले ८६, केही भनेन त ? ३७
राजकुमारहरू १५
राज्य गर्न चाहन्नौं १०१
राज्य गर्नु १००
राज्य गर ९९
राज्य चलाऊ १०१

राज्य दिलाइ पाऊँ ९९
राज्यमा राख्न चाहन्छु २०
राज्यमा राखी छत्र दिनुपर्‍यो २०
राजदरवार त्यागी ६७
राजदरवार त्याग्नु भयो ४१
राजदरवारमा जानुभयो ७३
राजदरबार फर्केर जानुभयो ३७
राजदरवारमै फर्केर जानुभयो ३१
राजदरबारमै भोजनार्थ जानुभयो ६३
राजदरवारमै भोजन गर्नुभयो ६६
राजदूत ३७, आई ३६
राजपुरोहित थिए ९०
राजलीलाले ५३
राजमहिषी हुने १०२
राजाका दासहरूवाट ८
राजा हुने १०३
रातमा उघारिन्थे १८
रातमा केही उघारिन्थे १६
राम्रो केश हुनु भएका ५६
र्‍याल निकाली ३९
राहुलको रूपमा ३६
राहुल नै जन्म्यो ३६, ३७
रिस राख्ने छैन ९६
रिसल्ला दौड़ाई ४५
रिसाउने छैन ९६
रिसाहालुको चित्र ९६
रिसाहालु भिक्षुको कारणलाई लिएर ९५
रुखहरूका पातहरू ४४
रुवा वासी ४५, नै गर्न थाले ६०, भयो होला ४५
रुपकला १५
रुप धातुमा प्रतिष्ठित भएकी १२०
रुपवती १२०, १२८, भए जस्तै २८
रुपसम्पत्ति १२, मा २८
रुपसम्पन्न २०
रुपाभिमान गरिन २८
रोटी राखीदिन ६४
रोहित माछाको रस ७४, १११
रङ्गी विरङ्गी पोशाकहरू त्यागी ४७

ल, व

लज्जा ६५
लम्पसार भई सुते ३९
लाटो हुनु १२२
लिङ्ग परिवर्तन हुनु १२२
लिपिहरू १४
लेखिका हुनुपछ २५

लेखिरहेको दृष्य १५
क्लेश निग्रहको कारणलाई लिई १०१
लोकनायक बाहेक १२०
लोकनायकलाई वन्दना गर्नु भयो १२०
लोकहितार्थ जानु भएका ५७
लोणम्बिल-रस ९५
लोहनालि १८
लोहमय पाइपहरू १८
वट्टाइभन्दा स्यानो भई १२२
वस्त्रहरू खोसेर लिए ४४
वस्त्रहरू लिई ४६
वन्नना गर्छु १३१
वन्दना गर्नेछु ५९
वर माग्ने कुरा भने ९९
वर्षा १६, १९, ऋतुको प्रासादमा ३९, ऋतुलाई सुहाउँदो ४१
वर्षाद ऋतु समान हुन्थ्यो १८
वर्षा भए झैं पानी वर्षा निस्कन्थ्यो १८
वहाँ नरसिंह नै ५६
वाण छिचल्नु पर्छ २२
वाण जमीनमा गएर धसियो २२
वाण धसिएको ठाउँबाट २३, ९३
वाण प्रहार गरे ९३
वाण लागेको कुरा ९३
वातिङ्गण २२
वायु प्रकोपको कारणले गर्दा ७१
वालवेधी २१
विजय सालको काठलाई छिचल्नु पर्छ २२
विद्याध्ययन गर्न पठाए १४
विद्याभूषिता १२
विधवाको जस्ती जीवन बिताई ४७
विधवी जस्ती भई वसिन ६२
विभत्स्य दृष्य देखेर ४५
विभत्स्य दृश्यावलोकन ४०
विलाप ४७, गर्न थाले ४६, गरिन् ९४
विवाह गरिदिइन् १०२
विवाह गरिदिए ७८, ९५
विवाह गरी २०, १०८
विवाह गर्ने इच्छा ११०
विवाह मङ्गल १२, ८५
विवाहित भएर पनि ९५
विहारहरूमध्ये एकमा ३५
वीणा वादनको भेष ८६
वृद्ध ३५
वेठनं ३०

वेदका छवटै अङ्गहरू पारङ्गत भएको १३
वैय्याकरण १३

श, ष

शक्र ५०, हुँ १०७, को रूप पनि देखाउनु भई १२०
शक्रत्व वा ब्रह्मत्व १०७
शक्रत्वमा पुगिन्छ १०७
शङ्का उठ्न थाल्यो ८५
शब्द-शास्त्र १३
शयवटा फल्याकहरूको चाँगलाई २२
शरीरवर्ण भएकोले ९
शाक ४७
शाक्यकुलमा जन्मेको २८
शाक्य कुलमा जन्मिएँ १२८
शाक्य कुलमा जन्मेको थिए ११९
शाक्य परिवारहरूले ५१
शाक्यपुत्रका निवासस्थानमा १२०
शाक्य राजाहरू २३
शाक्यवंशको अन्त हुने छैन २४
शाक्यहरूको ठूलो भेला ५२
शास्त्रहरूमा पारङ्गत २५
शास्ताको अगाडि क्षमा गरून् ११८
शिल्पविद्याहरू जान्दैनन् २०
शिक्षा १३
शीतल पार्नको निमित्त १७
शीरदेखि लिएर ५४
शीर राखी ६०
शील ६५
शीलवती १२८, पाने थिए २८
श्रद्धा ६५
श्रमण जीवनको नियमानुसार ७२
श्रावकहरूले ७०
श्रामणेरलाई दिनुभयो ७३
श्रीखण्डको टेवलनिर वसी १४
श्रुति ६५
षडयन्त्र रचे ६०, १०३

स

सकृदागामी ५८
सखर मिलाई ७३
सखर राखेको ७२
सप्त आर्य-धन ६५
सत्यक्रयाको प्रभावद्वारा १०३
सत्यक्रयाको प्रभावले ९४
सत्यक्रया गर्दै ९४
सत्तलमा राखी ७८
सत्यवती २५
सन्ताप ४७

स्वप्न देखेका थिए ४३
स्वप्न देखेको कुरा ३५
स्वप्न भनेको स्वप्नै हो ४४
स्वप्नमा पनि परपुरुष प्रति आशा नराख्ने २५
स्वप्नहरूको अर्थ ३४
स्वप्नहरू देखेका थिए ३३
स्व-पतिसँग सन्तोष लिई बस्न सक्ने २५
सम्पत्ति पनि बहुविध १३०
सपदानचारिका ५२, ले भिक्षाटन जानुभयो ५२
सम्बन्धको शुरुवात ७५, ७६
सब्बमित्त ब्राह्मण १३
सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी १२०
सबै कामकाज स्त्रीहरूले नै गर्दथे २९
सबै स्त्रीहरू गइसके ४८
समकर्म १२७
समचित्त १२७
समचारिणी हुने छन् ७७
सम्राट अशोकले ५१
समागम हुन पाओस् ७६
समान कुलका २४
समानता थियो १९
सम्मान प्राप्तगरी २६
स्वयं बुद्ध नै हुनुहुन्थ्यो ८३, ९०, ९६
स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ७८,७९,८०, ८२, ८३, ९१, ९२, ९४, ९७, ९८ १०१, १०२,१०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८,१११, ११२
स्वयं भन्नु भएकोछ ३०
सरपटिवाहन २३
सरयष्ठि २३
सररज्जु २३
सरलट्ठि २३
सर्वज्ञ बुद्ध हुनुभयो ६६
सर्वाङ्ग सम्पन्ना भई ४८, १२८
सागर १२०
साँझपख बन्द गरिन्थे १६
साष्टाङ्ग प्रणाम गरे १४
६० योजनाको बाटो ५१
साँढेलाई ८२
साँढेले ८२
सात आठ वर्षमा पुगेपछि १५
साततले घर भएको कुरा २९
साततले (७) थियो १८
सातदिनमा परलोक भएकी थिइन् १३
सातमहिनासम्म ९०

सातवर्षीय ५४, राहुलकुमार ६४, ६५
सातशय (७००) वर्षसम्म ११२
साधुनी जस्ती भई ४७
स्याना स्याना थिए १६
स्याना स्याना प्वालहरू भएका १८
सानो सीयो निकालेर देखाए ११०
स्वामीको रक्षा गर्नेछिन् १२७
स्वामी प्रव्रजित भई ६६
स्याल हुने १०४
सासु ससुराहरू प्रति २५, पनि गर्नुपर्ने कर्तव्य २९
सिकर्मी र डकर्मीहरू भेलागराई १६
सिमाना छैन ७०
सियाहरू ११०
सिङ्ले ८२
सिंहको जस्तो बङ्गरा ५७
सिंहको जस्तो शरीर ५७
सिंहपुत्र हुने १०४
सिंह भएर जन्मिनु भएका थियो १०४
सिंह हुने १०४
सिंहासन पल्टियो ४४
सिंहासनमा राखी १०१
सीमान्त प्रदेशमा ९९
सीयोको टुप्पोलाई ११०
सीयोको परीक्षागरे ११०
सीयोको बयान सुनाउनु भयो ११०
सीयो बेच्न आएको एक पुरुषसँग ११०
सीयो बेच्न जानुभयो ११०
सीयोभित्र अर्को ११०
सीयो रोपिएर गएको ११०
सुँक्क-सुँक्क गरी रोएको आवाज ६१
सुकुमार जीवन बिताउन थाल्नु भयो २९
सुकुमार हुनु भएका ५७
सुत्केरी हुनु भएको ४६
सुख अनुभव गरिरहेका होलान् ३८
सुख दुःखको अनुभव गरी १२४
सुख दुःखमा सहभागिनी भई २८
सुख दुःखमा साथ थिइन् १२९
सुखमा सुखी २८
सुख प्राप्तिमा अनुमोदन गर्छु १२४
सुगन्धित पानीमा १३
सुगन्धित हीलो राखी १७
सुताउनु हुन्थ्यो १३
सुन्दरी भन्दछन् १२
सुन्दरी हुनु भएकी १२

सुनको जस्तो वर्ण १२
सुवर्णको रूप वनाई ८०
सुसुकाल केसो ४६
सूर्य १२०, किरण प्रवेशको लागि १६, को किरणहरूद्वारा १७
सेता घोडीहरूबाट ८
सेता दाँतहरूले सुशोभित ५७
सेतो हात्तीलाई ६
सेनापति कौवा ११२
सेनापति हुनु हुने थियो होला ७४
सेलाउनको निमित्त १११
सैनिक-शास्त्र अध्ययन गराउन १४
सैनिक-शास्त्र सिकाउन थाले १४
स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो ५८
सोह्र वर्षको उमेरमा प्रवेश गर्नु भयो १६
सोह्र वर्ष पुगिसके २०
सोह्र हजार ६८, वर्षसम्म राज्य गरे १०१
संसार अन्धकार भयो ४४
संसारमा विचरण गर्दा ११८

ह, ज्ञ

हतारो हतारो गरी ५२
हर्षको समाचार सुनी ३७
हाई हाई भनाउँदै २९
हातखुट्टा मिच्ने काम १३
हात्ती १२०, १२३, चढ्न न जान्दछन् २६, को पछाडि ८५, भाट अल्झिए ८५, मा चढाई ८५, ले तानेको रथमा बसी ३३
हातीसारमा देखाउने छु ८५
हावापानी मिलाउनको निमित्त १७
हावालाई पोको पार्ने झैं ८८
हारहरू चुँडिएर खसे ४४
हाँस मारेको कुरा माथि ६
हाँसलाई ८३
हिङ्को वर्ण जस्तो ५७
हितचिन्तक थिइन् १२९
हिरी ६५
हृदय फुट्ला जस्तो भएता पनि ४७
हृदय-बन्धन ३७
हेमन्त १६, १९
हेमन्त (जाड़ो महिना) १६
हेमन्त ऋतुको प्रासाद १६
हेमन्तादि प्रासादहरूमा वसी २९
हँस्या लिई १०७
ज्ञाति समागम भएको वेलामा १०८
ज्ञातिहरूलाई भेला हुन २१

★✿★

गाथा-सूची

अकन्तो कन्तमिच्छसि ८७
अकामं राज कामेहि ८७
अकामं वा सकामं वा ८८
अकासिकं चन्दनं धारेमि ३०
अङ्गगते अलङ्कारे १२३
अगारस्मा अनगारियं पब्बजि ४६
अगारे ते अहं वीर ११६
अगारे ते पजापति ११६
अगारं विजहित्वान १३०
अजामरणं पुरं ११८
अञ्जनवर्ण सुनील सुकेश: ५४
अज्ज रत्ति महावीर ११७
अजायि साकिये कुले ७, १२८
अञ्ञोसं यदि वा मम ८९
अञ्ञो सहिस्सरा कुसा ८९
अट्ठ उप्पलहत्थानि १३६
अट्ठसत्तदिवस्साहं ११७
अड्ढमासे असम्पत्ते १३०
अत्थक्खायी च या नारी १२६
अदलिद्दोति तं आहु ६५
अद्दसं इसिमुग्गतं १२६
अद्दसकं मय्हकामा भिनी ६४
अधिकार बहुं मय्हं १२५
अनुमग्गेन सम्बुद्धो १२५
अनुभुत्त असङ्खियं १२४
अनुभोत्वा सुखं दुक्खं १२५
अपराध मजानन्ति ११८
अपराधं खमस्सु मे ११८
अपरिमेय्यितो कप्पे ७७
अपिनूनहं मरिस्सं ६४
अब्भूहि तस्स भो होति ८७
अमर नदीवर चण्ड गजेन्द: ५६
अस्मि लोके परम्हि च १२६
अमोघं तस्स जीवितं ६५
अलाभो तत्थ पापको ८८
अस्सयानेन निक्खमि ३३
अहं ते परिचारिका १२५
आगच्छन्तं महायसं १२७
आदाय जनसम्मज्झे १२६
आदित्तस्मि अगारस्मि ७९

आरोचेमि महामुनि ११७
आरोचेमि महावीर ११८
अलारिको तदा होमि ८९
इत्थिमण्डें न गूहामि १२३
इत्थिया पुरिसस्स वा ६५
इन्द्र धनु सम नील सुनेत्रः ५५
इदं वचनमब्रवि ११७
इद्धे राजगहे पुरे ११५
इसि गहेत्वा पुप्फानि १२७
उपकारा च या नारी १२१
उपगच्छि समागमं १२६
एवं आसि वितक्कितं ११५
एकस्मि समये रम्मे ११५
एकदिवसं येव दिस्वा ३२
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ५४,
५५ ५६
ओहितो मुदुलक्खगो ८८
कञ्ञा ब्राह्मणसम्भवा ११६
कणिकारस्स दारूणा ८८
कतं मे सरणमत्तनो ११७
काञ्चनपत्र विशुद्ध ललाटः ५४
काञ्चन सुच्छवि उत्तमवर्णः ५५
काम धातुमतिक्कम्म १२०
कामं छिन्दन्तु सत्तधा ८९
कुलेसु अभिसक्कता १२८
कुसलं सरसे मुने १२२
खमन्तं सम्मुखा मुने ११८
खलितं चे ममं तयि ११८
गच्छति नीलपथे सुविचित्रः ५५
गामिस्सामि असङ्गतं ११८
गवेसतो बुद्धधम्मे १२५
गोपमुखो अतिनील सुनेत्रः ५५
चक्रमलंकृत रक्तः सुपादः ५५
चत्तारीसहस्सानि २७
चतुसच्चमपापुणि १३०
चामर चक्र विभूषितः पाणिः ५५
चित्ते च दुक्खितं नत्थि १२८
ठपेत्वा लोकनायकं १२०
तयो पासादमुत्तमा १९
तयो होन्तु मम इमे १२६
तस्स ते अनुकम्पन्ती १२७
तस्सासु भद्दकच्चाना ४
तिरोजनपदागतो ८८
तुय्हत्थाय महामुनि १२३ १२४,
१२५
तुय्हत्थाय महावीर १२२, १२४
तेन कालेन हं आसि १२६
तेन सद्धि समा होन्तु ७६, १२६
तं तस्स होति अत्थाय ७९
थीनं सतसहस्सानं ११९
ददतो दानमुत्तमं १२४

दानं दस्सामि याचके १२४
देवता विय मानुसा ११९
देवदत्तो दुवे सुता ४
धम्मचारी सुखं सेति १२९
धम्मं चरे सुचरितं १२९
धम्मं देसेसि सुब्बतं १२१
न च दुक्खेसु दुम्मना १२४
न च पनाहं राजपुत्त तवहेस्सं ९४
न तत्थ विमना होमि १२३
न तं दुच्चरितं चरे १२९
नत्थि जाति जरा ब्याधि ११८
नवुतीनं छद्दुत्तरि ११९
नानाविधं बहुं दुक्खं १२४
नारियो समलङ्कता २७
नालारिको तदा होमि ८९
स्निग्ध नीलमृदु कुञ्चित केशः ५४
स्निग्ध सुगम्भीर मञ्जु सुघोषो ५५
निब्बानपदमसङ्खतं १३१
निब्बिन्दित्वान संसारे १३०
निब्बुता नून सा नारी ३८
निब्बुता नून सा माता ३८
निब्बुता नून सो पिता ३८
निमित्ते चतुरे दिस्वा ३३
निसिन्ना एकमन्तम्हि ११७
नेककोटिसहस्सानि १२३
नेमित्तानं भविस्सति ८९
नेवतुय्हं पति अत्थि ८९
नेव मे त्वं पति अस्स ८९
नो च यं तत्थ डय्हति ७९
पञ्च हत्था तव होन्तु १२६
पच्चुप्पन्नं अनागतं १३१
पच्छिमे भवे सम्पत्ते ७, १२८
पच्छिमो वत्तते वयो ११७
पञ्ञा वे सत्तमं धनं ६५
पत्तो बोधि महामुनि १२५
पब्बाजित्वा अकिञ्चना १३०
पब्बजिं अनगारियं १३०
पब्भारम्हि अनुप्पत्ता ११७
पब्भारम्हि वरेकम्हि ११५
परिक्खीणं अतीतं च १३१
परित्तं मम जीवितं ११७
परिपक्को वयो मय्हं ११७
पहाय वो गमिस्सामि ११७
पादे वन्दामि चक्खुम ११२, ११३
पापुणिस्सति बोधियं १२७
पापुणिस्सामि निब्बुतिं ११७
पामोक्खा सब्बा इस्सरा ११९
पासाणो नून ते हदये ८८
पासाणसारं खणसि ८८
पुञ्ञत्थाय महेसिनो १३१
पुञ्ञं उपचितं मया १२२
पूजनत्थाय सत्थुनो १२६

पूजेसि जनसम्मज्झे १२७
पूपयिस्सति पारमी १२७
ब्रह्मवण्ण च मापेत्वा १११
बुद्धो लोके भविस्सति ७७
बोधत्थाय महाइसि ११७
बोधत्थाय तवं इसे ११६
भद्दकच्चना नाम नारी ६, २७
भद्दकच्चानाति तस्सा नामं ६
भरियत्थायदासि मं ११३
भिक्खुनी उपस्सयं गन्त्वा ६७
मरणं उपरूद्धति ११७
मरणं च महामुने ११८
महेसी अमिता अहु ४
मारपराज्य भीमः सुवीरः ५६
यदा उह्ययमाना मं ८६
यदा मं भुकुतिं कत्वा ८६
यस्स एते धना अत्थि ६५
यससीलवती ततो ११८
यस्सायं इदिसो पति ३८
यसोधरा अहं वीर २०, ११६, १११
यसोधरा भिक्खुनिया ११५
या च नारिनुकम्पिका ११६
या च नारी सुखे दुखे ११६
या ददाति सकत्तानं १३१
यावता परिसा नाम ११८
युक्त तुङ्ग मृदु आयात नासो ५४
यो अनिच्छन्तमिच्छति ८७, ८८
यो किम्पुरिसं अवधि ६४
यो ते सोतं न विन्दामि ८८
यो नरो लभते पियं ८८
योब्बनंट्ठा पियंवदा ११६
यं धम्मं अभिनीहरी ११५
यं नीहरति भाजनं ७६
यं मय्हं पटिमन्तेसि ११४
यं मय्हं पूरित कम्मं १११
रञ्ञो मद्दस्स थीपुरे ८६
रम्मे भिक्खुनुपस्सये ११५
रम्मो सुरम्मो सुभको १६
राजपुत्ति उदिक्खसि ८६
राजा होमि तदा कुसो ८६
राहुलो नाम अत्रजो ६, २७
रूपवती भोगवती ११८
रूपाचारगुणूपेता ११६
रूपेन सदिसा नत्थि ११०
रसिजालवितततो नरसीहो ५८
लाभं मेत्थ पसंसामि ८८
लाभंसलोक सक्कारं ११८
लुम्बिनी वने विहरांत २
लोकधम्मसमागमं ११८
लोकहिताय गतो नरवीरः ५६
वर्त सुवर्त सुसंचित ग्रीवः ५५

गाथा-सूची

वत्थे नानाविधे बहू १११३
वन्दामि गौतम श्रीमुनि पादौ ५६
वयम्हि पच्छिमे काले ११७
वसन्तिया तम्हि नगरे ११५
वसन्ते नरनायके ११५
वसामि अकुतो भया ११८
वातं जालेन बाधेसि ८८
विमनं मे न पस्सामि ११४
विंशति विंशति स्वेत-सुदन्त ५५
शाक्यमुनि कुमार वरसुकुमारो ५
श्रावकमध्य गत श्री मुनिन्द्रः ५५
सचेहि वचनं सच्चं ८९
सण्ठिता रूप धातुया १२०
सत्थुनो चक्कलक्खणे ११७
सद्धाधनं सीलधनं ६५
सब्बं कम्मं ममं खीणं १३१
सब्बङ्गसम्पदा होमि ११८
सब्बत्थ तुसिता होमि ११४
सब्बा मं अपचायन्ति ११९
सम्बुद्धं अभिवादेत्वा ११७
समुपासन्ति सत्थुनो ११८
सहस्सपरिवारेन १३०
सहायसम्पदा होन्ति १३१
सालिमसोदनो दीयति ३०
सिनिद्धनीलमुदु कुञ्चितकेसो ५८
सीहो व पञ्जरं भेत्वा ११७
सुखप्पत्तानुमोदामि ११४
सुखा ते समणा छाया ६४
सुतधनं च चागो च ६५
सुमित्ता नाम नामेन ११६
सुरियनिम्मल तलाभिलाटो ५८
सूर्य सुनिर्मललाभो ललाटः ५४
संसरित्वा च संसारे ११८
संसारे च वहुब्बिधे ११४
हिंगुलिवर्णः सुरक्त सुजिह्वा ५५
हिरी ओत्तप्पियं धनं ६५

२१५५

૨૯૪.૫
૩૧૬૨૫-

मुद्रकः शाक्य प्रेश, ॐबहाल टोल, काठमाडौं, नेपाल ।